C. R. Jakobson

ja tema ajastu

A-21459

C. R. Jakobson

JA TEMA AJASTU

KOOSTANUD
E. Jansen

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1957

Toimetuse kolleegium:
E. Jansen (koostaja), *L. Loone*,
E. Sõgel
Kaane kujundanud
A. Koemets

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

N

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
42446

VÄLJARÄNDAMISLIIKUMISEST 1860-NDATE AASTATE LÕPUL JA SELLE PEEGELDUMISEST ERINEVATE IDEOLOOGILISTE SUUNDADE VÕITLUSES EESTIS

E. Jansen

I

XIX sajandi 60-ndad aastad Eesti ajaloos on uurijale eriti veetlevad. Need olid rahutud, murranguterohked aastad, mille vältel teostus uue, kapitalistliku formatsiooni lõplik esilemurd. Tsaarivalitsus ja balti-saksa mõisnikud taganesid järjest oma positsioonidelt, olles sunnitud läbi viima uusi kodanlikke reforme, mida neilt nõudis maa majanduslik areng. Nende reformide teostamine toimus võimsa ning pideva talurahvaliikumise surve all, mis 1858. aastal alanud Põhja-Eesti talupoegade peaaegu talurahvasõjaks paisunud väljaastumistest saadik sugugi ei vaibunud, vaid, muutes vorme, kestis 1860-ndad aastad läbi. Kui ühelt poolt neil aastail arenes pidev stiihiline talurahvaliikumine, siis teiselt poolt algas liikumine talurahva hulgast võrsunud eesti intelligentsi hulgas. Noores eesti intelligentsis ärkas tugev rahvuslik teadvus, ta asus looma pärisorjusevastast, kodanlikku ideoloogiat, rajama rahvuslikke kultuurilisi organisatsioone, mille tähtsus hiljem ei piirdunud ainult kultuurilooga, vaid mis muutusid poliitilise võitluse keskusteks. Nii algas eesti rahvuslik liikumine. Selles liikumises hakkasid kohe välja kujunema ka erinevad ideoloogilised suunad vastavalt eesti talurahva diferentseerumisele ja eesti rahvusliku kodanluse kujunemisele.

60-ndatel aastatel muutus mõnevõrra ka tsaarivalitsuse suhtumine balti-saksa mõisnikesse. Kapitalismi arenemine sundis tsaarivalitsust tõsisemalt mõtlema seni oma erisuguse feodaalse seadusandlusega Venemaast eraldatud Baltimaade tihedamale inkorporeerimisele. Tõs-

tis pead vene natsionalism ning šovinism, mis eriti nimetatud aastate lõpul asus nõudma balti mõisnike privileegide likvideerimist ja kõigi Baltimaade rahvaste russifitseerimist.

Käsitletaval aastakümnel toimusid tunduvad nihked ka balti-saksa aadli ja kodanluse ideoloogilises elus. Vana, 30—40-ndatel aastatel sündinud nn. «agraarliberalism», mis taotles vabamaid teid kapitalismi arenemisele põllumajanduses, lakkas olemast, sest mõisamajanduse ümberkujundamine kapitalistlikuks sai nüüd kõigi mõisnike poolt aktsepteeritavaks paratamatuseks. Seda suurema hooga asusid nüüd balti-saksa mõisnikud ja kodanlus kaitsema oma positsioone poliitilise pealisehituse osas, et säilitada oma feodaalsete privileegide kaudu võimu Baltimaade põlisrahvaste üle. Nende klasside ideoloogid asusid võitlusse eesti ja läti rahvusliku liikumise, aga ka tsarismi küllalt tagasihoidlike tsentraliseerivate taotluste ja vene natsionalismi vastu. Ka balti-saksa mõisnike ja kodanluse hulgas ärkas omamoodi «rahvuslik liikumine», mis piilus tugevneva Bismarcki-Saksamaa kui emamaa poole lootuses, et see võib-olla tagab veelgi paremini nende privileegide ja koloniaalse võimu säilitamist kui Vene tsaar.

Niisugused olid lühidalt 1860-ndatel aastatel aset leidnud sotsiaalsed ja ideoloogilised protsessid. Neist sündmustest tahavad järgnevad read käsitleda üht lõiku — eesti talurahva liikumist 1868.—1869. aastal ja selle peegeldumist ideoloogilises võitluses.

Eesti ajalookirjanduses on seni XIX sajandi teise poole talurahvaliikumisest ulatuslikumalt käsitletud talurahva klassivõitlust 1858. aastal [1]; 1860.—1862. aasta talurahvarahutuste kohta on publitseeritud materjale [2]. Üksikasjalikumalt on valgustatud ka Lõuna-Eesti talupoegade märgukirjade-liikumist aastatel 1864—1868, talurahva palvekirjades esitatud nõudmiste iseloomu ja haritlaste osa selle liikumise suunamisel.[3] Trükisõnas pole aga pea-

[1] Ю. Ю. Кахк, Крестьянское движение 1858 года в Эстонии («Война в Махтра»), Ленинград 1954. Dissertatsioon (käsikiri).
[2] Materjale Maltsveti-liikumise kohta. Toimetanud A. Kruusberg, Tartu 1931.

aegu üldse käsitletud talurahva rahutuste jätkumist aastatel 1868—1869. Seda konstateeritakse Eesti NSV ajaloo lühikursuses; pikemalt on nende aastate sündmusi käsitlenud J. Kahk kolmeköitelise Eesti NSV ajaloo jaoks määratud peatükis, mis on praegu käsikirjas. 1868.—1869. aasta sündmused on huvitavad selle poolest, et neil on küllalt oluline koht poleemikas, mis just sel ajal muutus eriti intensiivseks balti-saksa ja vene publitsistikas, ja et nad teiselt poolt eesti rahvusliku intelligentsi esindajaid sunnivad jällegi seisukohta ning sõna võtma. Just sel ajal hakkavad avalikkuses tegutsema selle intelligentsi hulgast esile kerkinud kujud, kellel eesti rahvusliku liikumise kõrgajal on mängida peaosa ja toimub rida põhilise tähtsusega sündmusi algavas rahvuslikus liikumises.

Eesti talurahvas ägas üldiselt XIX sajandi 60-ndate aastate lõpul veel kõige kisendavamas maapuuduses, vaevles poolpärisorjuslike ja pärisorjuslike rendilepingute küüsis. Kapitalistliku arenemise poolest ette jõudnud Lõuna-Eestiski oli intensiivsem talude päriseksostmine alanud alles 60-ndate aastate teisel poolel. Põhja-Eestis oli aga 60-ndate aastate lõpul veel teorent ülekaalus. Ja mida väiksem talu, seda kõrgem ning orjastavam oma vormilt oli rent. Kaks kolmandikku eesti talurahvast oli hoopis maata.

Seetõttu püsis Eesti talurahva hulgas 60-ndatel aastatel nii nõudmine kui ka naiivne lootus saada tasuta maad ja leidsid uskumist kõige fantastilisemad kuulujutud maa jaotamisest. Idealiseerides Venemaa 1861. aasta talurahvareformi, oodati «hingemaid». Sellest üldisest lootusest, mis oli seotud feodaalsele talurahvale omase naiivse usuga heasse keisrisse, kõnelevad paljud allikad. Eriti tugevasti elas see lootus muidugi maata ning kehvtalurahva hulgas ja Põhja-Eestis, kuid isegi jõukamal järjel olevad talupojad olid visad sõlmima ostulepinguid. Samuti esines keeldumisi rendilepingute sõlmimisel.

[3] H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt, *Eesti Kirjandus* 1934, nr. 8—11; J. Kahk, Peremeeste ja sulaste osast talurahva antifeodaalsetes väljaastumistes XIX sajandi keskpaiku Eestis, *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised* 1955, nr. 4, lk. 523 jj.

«Eesti Postimees» toob 1865. aastal ära Pärnu maakonnas levinud kuulujutu, et kolme aasta pärast võetakse üle kogu maa ja jagatakse hingemaadeks. Maad saavad kõik, olgu sulane või peremees; kõige rohkem aga see, kel on palju poegi. Kuna mõisnikud teavad seda, siis pakuvad nad maad müüa, sest muidu võetakse see neilt tasuta ära.[4] Järgnevates aastakäikudes pidas «Eesti Postimees» korduvalt vajalikuks välja astuda kuulujuttude vastu hingemaast. Selle lootuse visadusest kõnelevad kaasaegsete — Kreutzwaldi, Jakobsoni jt. kirjad ning muud kirjutused. «...Hingemaade jagamise lootus...» kirjutab Mart Mitt oma memuaarides 60-ndate aastate kohta, «...oli nüüd rõhutud teoorjadele ja rahvale nagu õnnepäike hädast päästmiseks.»[5] Sama kajastavad ka tsaari sandarmeeria aruanded talurahva meeleolude kohta. Nii kurtis näiteks Eestimaa kubermangu Sandarmivalitsuse ülema asetäitja 1870. aastal, et ostulepingute sõlmimine talupoegade ja mõisnike vahel läheb äärmiselt aeglaselt, sest talupojad loodavad peatset varustamist maaga kroonu poolt.[6] Talupojad «...ootavad nii maa jagamist kui ka uut kohtukorraldust,» kirjutas 1872. aasta algul Liivimaa kubermangu Sandarmivalitsuse ülema abi.[7] Visalt püsiv lootus saada tasuta maad, see tähendab, saada o m a m a a mõisnikelt t a g a s i, on üheks tõendiks selle kohta, et eesti talurahvast tuleb sellal vaadelda põhiliselt veel kui feodaalühiskonna klassi. Kehvtalurahva ja kujuneva külakodanluse vastuolu käsitletaval perioodil oli loomulikult üsna terav, ja kõrge ostuhinna ning rendi tasumiseks mõisnikele pressisid peremehed järjest halastamatult sulastelt välja lisatööd. Kuid veel oli nii sulase-maatu kui ka peremehe peavaenlaseks mõisnik, veel lootsid nii sulane kui peremees saada mõisa arvel tasuta maad.

Teorendi ametlik keelamine 1868. aastast alates ei too-

[4] *Eesti Postimees* 1865, nr. 9.

[5] M a r t M i t t, Elu lugu Aia luguga ühendatud viisil Kirja panema hakatud, lk. 36, ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi Käsikirjade Osakond (edaspidi KM KO).

[6] Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Moskvas (edaspidi RAKAM), fond 109, 4. ekspeditsioon, säilitamisühik 244, leht 76.

[7] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 155, l. 69.

nud esialgu mingit märgatavat muutust talurahva olukorda. Uute raharendilepingute sõlmimisel püüdsid mõisnikud talupoegadele peale suruda rõõvellikke tingimusi, ähvardades neid keeldumise korral kohtadelt väljaajamisega. Rendilepinguisse võeti teorendi punkte ja sageli ei vormistatudki lepinguid. Talupojad omalt poolt olid sunnitud nõustuma teorendi osalise või täieliku säilitamisega ennekõike oma vaesuse tõttu, tasudes renti raha asemel teoga. Kohtuvõimu kuulumine mõisnikele võimaldas neil tarvitada igasugust omavoli.

Kõigele sellele lisandus 1867.—1868. aastal ikaldus ja nälg. Maapuuduses ja rõõvellike rentide kammitsates vaevlevat eesti talurahvast haaras kõige masendavam näljahäda, levides eriti saartel, Lääne- ja Harjumaal, aga ka suurelt osalt Viru- ja Järvamaal.[8] Liivimaa kubermangus riivas häda — peale Saaremaa — veel Pärnu- ja Tartumaad. «Kerjajaid on kõik maa täis,» kirjutas veel 1869. aasta talvel «Eesti Postimees».[9] Nälg oli omalt poolt tõukeks, et talurahvarahutuste laine, eriti Põhja-Eesti talupoegade hulgas, hakkas 1868. aastal jälle tõusma.

Raske on saada ammendavat ülevaadet 1868.—1869. aasta talurahvaliikumise ulatusest ja vormidest. See pole ka käesoleva artikli o t s e s e k s eesmärgiks. Eespool esitatud faktid on eeskätt illustratiivse iseloomuga.

Käsitletavatel aastatel avaldus talurahva klassivõitlus mitmetes vormides. Sageli esines mõisale vastupanu rendilepingute sõlmimisel. Kuna lootus hingemaale sünnimaal ei paistnud täituvat, siis haarasid talupojad kinni sellest eesti talurahvale traditsioonilisest kuulujutust, nagu jagaks valitsus neile maad lõunas, eriti just Kaukaasias. Nii tekkis — peamiselt Põhja-Eesti talurahva hulgas — ulatuslik väljarändamisliikumine. Kuna see liikumine oli massiline ja seostus tihti otseste aktiivsete vastuhakkudega võimudele, tuleb selles näha talurahva klassivõitluse avaldust. Oma äärmises naiivsuses uskus eesti talupoeg, et valitsus tasub ka ta reisikulud. Umbusaldus mõisnike ja pastorite vastu oli niivõrd suur, et

[8] Sellest võib saada mõnesuguse pildi Tallinnas teotsenud heategevusliku «Comitè zur Linderung des Nothstandes...» aruannetest. Vrd. *Revalsche Zeitung* 1868 ja 1869.

[9] *Eesti Postimees* 1869, nr. 10.

mingeid kohalike võimukandjate seletusi selles küsimuses ei usutud.

On loomulik, et väljarändamisliikumine haaras ennekõike neid alasid, mis 1867.—1868. aastal kannatasid kõige rohkem ikalduse ja nälja all — nimelt saari ja Läänemaad. Juba 1867. aastast pärinevad teated Hiiumaa talupoegade tulekust Eestimaa kuberneri juurde, et saada luba Kaukaasiasse siirdumiseks.[10] Kaukaasia muutus meeleheitele viidud Põhja-Eesti talurahva unistuste maaks. 1868. aasta kevadel ilmnes Hiiumaa talupoegade hulgas märgatav käärimine. Talupojad keeldusid uute rendilepingute sõlmimisest ja alles pärast sõjavägede kohaletoomist hakkasid alistuma mõisnike poolt pealesunnitud renditingimustele.[11] 1868. aasta juunis saabus Peterburi laevatäis Hiiu talupoegi perekondadega, kokku 158 hinge. Need olid popsid Vaimla mõisast, keda mõisnik von Gernet oli oma kodudest välja kihutanud soisele, viljatule maale, lastes ära lõhkuda nende senised elamud, rentnikud, kelle renti mõisnik uute rendilepingute sõlmimisel kõrgendas peaaegu kahekordseks jt. Peterburi elanike hulgas äratasid kurnatud hiidlased küllalt suurt tähelepanu ja kaastundmust; võimud aga saatsid õnnetud talupojad tapikorras kodukohta tagasi. Siiski ei läinud talupojad oma koduküla, vaid jäid randa ootama «kroonu laeva», mis nad viiks lõunasse.[12]

Sügisel võttis väljarändamisliikumine Hiiu- ja Saaremaa ning Läänemaa talurahva hulgas üha suurema ulatuse. Ei aidanud talupoegade tagasisaatmine ega ka riigimõisate ministri teadaanded talurahvale, et palved maa saamiseks teistes kubermangudes tuleb esitada kohalikele võimudele ja väljarändamisluba kodukohas ära oodata. Peterburist tuli järjest teateid üha uute ja uute Läänemaa talupoegade rühmade saabumisest.[13]

Tõsised sündmused toimusid 1868. aasta oktoobris Saaremaal. Talurahva meeleolu oli siin sel aastal äärmi-

[10] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 141, l. 2—3.
[11] Sealsamas, l. 3—4.
[12] Sealsamas, l. 4—5; *Revalsche Zeitung* 1868, nr. 152, 167. Vrd. ka *Eesti Postimees* 1868, nr. 33.
[13] *Eesti Postimees* 1868, nr. 43, 49; *Revalsche Zeitung* 1868, nr. 242.

selt ärev. Protest mõisnike suva järgi koostatavate uute rendilepingute vastu võttis laia ulatuse. Suvel saadi kahes mõisas sundida talupoegi sõlmima rendilepinguid vaid sõjaväelise eksekutsiooni abil. [14]

Väljarändamiskavatsus muutus talupoegade seas üha üldisemaks. 1880. aastal kirjutas Kaarel Kingissepp Kaarmast «Sakalale» 1868. aasta olukorrast Saaremaal: «12 aasta eest oli alles suur orjus, kus talupoeg loomaga keik pidi orjama. Kui temal oli 6 vakkama põldo 3—5 osas ühte kogu 18ma vakama siis pidi ta iga nädala 6 päeva tegema ja vahel ka 2 vaimo ka ja kõrva päevad, — 1868. a. said valla põlud ueste üle mõetetud, ja siis pandi (nenda kui mõisa herra ise ütles:) kroonu taksi järele rent, ma peale, kel 18 vakamaad põldo ja 75 vakamaad heinamaad sellel 80 rubla renti — ja kellel 9 vakkamaad põldo ja 30 vakkamaad heina maad sellel 40 rubla renti, aga neid muidugi täita — ära orjanud talupoegadel ei ole ju raha iga vara muud kui pidid jälle orjama hakkama . . .» [15] Samadel aastatel, kirjutab Kingissepp, oli Saaremaal ühtlasi kange nälg ja nii hakkasid saarlased « . . . tühjale maale, se on Kaukasuse rändama, aga tooti tagasi, peksti hirmsasti ja saateti iga ühte jälle oma valda . . .». [16]

Teated sama aasta septembri lõpust—oktoobri algusest kõnelevad suurte talupoegade rühmade kogunemisest Kuressaarde, [17] et rännata lõunasse.

15. oktoobril toimus Muhu saarel Kuivastu sadamas kokkupõrge väljarändajate salga ja kohaliku võimu esindajate vahel. [18] Teivaste ning kividega relvastatud talupojad tungisid kallale sillakohtu ametnikele ja kasakatele, kes püüdsid takistada talupoegi asumast laevale. Seejuures loobiti sillakohtuniku adjunkti parun Buxhövdenit kividega, peksti kasakalt ära võetud nagaikaga ja püüti tõugata paadist merre. Teivastega tungiti kallale

[14] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 166, l. 1—2.
[15] Kaarel Kingissepp Kaarmast *Sakala* toimetusele 14. detsembril 1880, C. R. Jakobsoni talu-muuseumi arhiiv Kurgjal (edaspidi Kurgja M.)
[16] Sealsamas.
[17] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 166, l. 4.
[18] Sealsamas, l. 9.

ka teisele adjunktile parun Nolckenile.[19] Neli kasakat ja parun Nolcken said haavata.[20] Ülestõusu juhiks oli siin Saaremaa talunaine Magdalena Vehhi (tõenäoliselt Vähi — E. J.), kes kutsus talupoegi üles jõuga välja astuma kohtuametnike ja kasakate vastu ja ka ise viskas kive Buxhövdeni ja Nolckeni pihta.[21] Aktiivsed olid ka mitu teist naist, nii näiteks lõi Viiu Saar teibaga parun Nolckenit. Vastuhakust võtsid osa popsid ja ka kaks taluperemeest — pärisomanikku.[22] Allikatest ei ole selgunud osavõtnute täpne arv, kuid juba vangistatute hulka arvestades pidi see olema üsna suur — kohe algul arreteeriti 34 inimest, hiljem veel 24.[23] Neli vastuhakust osavõtnut saadeti asumisele.[24]

Peaaegu vastuhakuks kujunesid ka 1868. aasta detsembrikuus Narvas toimunud sündmused. Siia ilmus detsembri algul 165 talupoega Haapsalu ümbrusest. Võimudele, kes püüdsid neid tagasi saata, osutasid talupojad tõsist vastupanu. Mitmed neist ütlesid, et kui neid kodukohta tagasi saadetakse, siis süütavad nad oma mõisnike hooned, et sattuda raudus Siberisse, kus nad lõpuks siiski saavad maad.[25] Kuid sõjaväekonvoi saatel saadeti talupojad ikkagi vägivaldselt tagasi. Sellest traagilisest kojusaatmisest kirjutati Narvast «Eesti Postimehele»: «5. detsembril läksid kasarma ette üllemad kahe roodo soldatitega. Siis hakkati neid väggise ükshaval välja veddama. Aega möda tullid kõik nähtavale, mehhed, naesed, tüdrukud, lapsed, kõik valge juukse ja musta kuuelised Eestlased, ja naestel ommad kõrged kübbarad peas. Nutmine, kissa ja kärra täitis kõrvad ja võis kivvist süddant ligutada. Haiged ja poolsurnud ... korjati isseärranis ja sadeti hospidali, üllepea kaks koormat. Kõik teised terved inimesed ja ka üks kot kahhe lapse surnokehhadega pandi vankritele ja reggedele, kolm soldatit püssidega iga koorma tahha, ja siis hakkas õnnetuma

[19] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 166, l. 17.
[20] Sealsamas, l. 15, 17.
[21] Sealsamas, l. 9.
[22] Sealsamas, l. 14.
[23] Sealsamas, l. 9—10.
[24] Sealsamas, l. 29.
[25] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 141, l. 83—84.

innimeste voor Tallinna poole tagasi liikuma . . .» [26] Ainult mõningad talupojad sellest rühmast said passid ümberasumiseks.

1869. aasta algul haaras väljarändamisliikumine järjest uusi alasid. Júba 1868. aasta detsembris teatati liikumisest Virumaa talupoegade hulgas, aga ka Harjumaal [27] ja 1869. aasta algul Kaukaasiasse siirduvatest Järvamaa talupoegadest [28]. «Väljarändamine on nüüd Eestimaal igapäevane jut ja teggo,» kurtis 1869. aasta jaanuaris «Eesti Postimees». [29]

Väljarändamisliikumise keskusteks näivad 1869. aasta esimesel poolel kujunevat Virumaa ja Järvamaa. [30] Seejuures, nagu märgitakse kaasaegses ajakirjanduses, haaras rännuhoog ka niisuguseid maakohti, mis ikalduse all eriti ei kannatanudki. Välja püüdsid rännata nii sulased kui ka peremehed. [31]

Raske on saada konkreetsemat pilti väljarändamisliikumise ulatusest arvudes. Mõningatel andmetel said näiteks 1869. aasta esimese nelja kuu jooksul 3157 Eestimaa kubermangu talupoega passid ümberasumiseks; siia juurde on aga arvamata need mitmed ja mitmed sajad talupojad, keda sunniti koju tagasi pöörduma. [32] 1869. aasta esimestel kuudel on «Eesti Postimees» täis ahastust väljarändamisliikumise pideva laienemise pärast ja «maenitsuse sõnnu kõige Eestivendadele». Kuid eesti talupojad hoidsid kangekaelselt kinni lootusest saada maad lõunas. Olevat levinud kuulujutt: «. . . kui ülle 3-me aasta jääme minnemata, siis olleme jälle mõisnikkude

---

[26] Ilmselt on selle artikli autoriks Juhan Weitzenberg. Seda kinnitab ka kirja vastus samas ajalehe numbris — *Eesti Postimees* 1868, nr. 51. Nagu selgub Jannseni poolt Jakobsonile saadetud artikli käsikirja koopiast, kärpis tsensuur seda tunduvalt. Välja jäeti näiteks Narva pastor Tannenbergi jõhker käitumine talupoegadega, ühe talupoja ähvardused «endale surma ehk Siberjat teenida» jm. Vt. J. W. Jannsen C. R. Jakobsonile 6. detsembril 1868, KM KO.

[27] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 141, l. 95.

[28] *Eesti Postimees* 1869, nr. 5.

[29] Sealsamas, nr. 2.

[30] Vrd. *Eesti Postimees* 1869, nr. 6, 8, 18; *Revalsche Zeitung* 1869, nr. 33, 59; RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 141, l. 119.

[31] *Revalsche Zeitung* 1869, nr. 33.

[32] Sealsamas, nr. 156.

pärrised! Siis peab sõda ka Eestimaale tullema . . .» [33] Ja lõpuks ütlesid viletsusest meeleheitele aetud talupojad: «hullem ta Kaukasias egga kohhegil ei või olla, kui Eestimaal on!» [34]

Ümberasumisliikumine ei piirdunud Põhja-Eestiga, vaid levis 1869. aasta algul ka Liivimaa kubermangu — Pärnu- ja Tartumaale.[35] Tartumaalt läkitasid näiteks Torma ja Laiuse kihelkonna talupojad, kelle hulgas liikus millegipärast kuulujutt, et tsaarivalitsus olevat Baltimaad üle andnud Rootsile, kes hakkab siia asustama rootslasi, oma saadiku Peterburi, et saada teateid Kaukaasiasse asumise tingimuste kohta. [36] Ulatuslikult avaldusid 1869. aastal püüded välja rännata Tartu- ja Võrumaa maatute hulgas. [37]

1869. aasta kevadel vähenes küll väljarändamisliikumise hoog, kuid ei vaibunud.

Eestimaa kubermangu talupoegi voolas nüüd hulgaliselt Tallinna, kus nad registreerisid end kuberneri kantseleis ümberasumiseks või taotlesid töö saamist raudtee ehitamisel. 3. juunini näiteks oli end kuberneri kantseleis ümberasumiseks registreerinud 999 inimest, kes suuremalt osalt olid pärit Järvamaalt. [38]

Maikuu lõpul tekkis Tallinnas talupoegadel peaaegu kokkupõrge võimudega. Nimelt kogunes ühel päeval (dokumentidest ei selgu täpne daatum) suur hulk talupoegi — nii väljarändajaid kui ka tööotsijaid — kuberneri maja ette väljakule, et saada vastust oma taotlustele. Avaldades, nagu teatavad sandarmid, «äärmist rahulolematust mõisnikega», esitasid talupojad võimudele otsese ähvarduse, et kui nende palveid ei rahuldata, siis alustavad nad «sõda». Arreteeritud olevat seejärel küll ainult üks talupoeg. [39]

Kevadel tekkis Tallinnas nagu kunagi maltsvetlastel jälle talupoegade laager Lasnamäele, kus kangekaelselt

[33] *Eesti Postimees* 1869, nr. 5.
[34] Sealsamas, nr. 3.
[35] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 166, l. 27.
[36] Sealsamas.
[37] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 256, l. 75—76.
[38] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 141, l. 118—119.
[39] Sealsamas, l. 114—115.

oodati mingisugust laeva, mis pidi viima Kaukaasiasse.[40] Kartes haigusi, viisid linnaisad talupojad kasarmusse linnaserval.[41]

Talupoegade vool Tallinnasse jätkus tagasisaatmistest hoolimata kogu 1869. aasta suve. Järva-Jaanist näiteks kirjutati «Revalsche Zeitungile»: «Sajad asuvad nüüd... uskudes, et nende nimed on Tallinnas kirja pandud — krono peale kirjutud, nagu nad väljenduvad — Tallinna poole teele: vanad, haiged ja enamasti nii vaesed, et pole ette näha, kuidas nad Tallinnani vastu peavad. Nad elavad lootuses, et neid aidatakse tasuta edasi kuni nende eesmärgini — Kaukaasiani, ja igale katsele neid ette valmistada kibedaks pettumuseks vastavad nad: «egga meid olle muido kirja pandud!»[42] «Kroonu peale kirjutamise» usk tekkis nähtavasti sellest, et haagikohtunikud, kelle poole tuli kõigepealt pöörduda passide saamiseks, märkisid taotlejate nimed üles. Need näited kõnelevad eesti talurahva meeleheitlikust olukorrast ja traagilisest vaimsest pimedusest.

1869. aasta jooksul väljarändamisliikumise hoog siiski nõrgenes. Kahtlemata avaldas mõju talupoegade pidev tagasisaatmine kodukohta, kus neid ootas senisest veelgi suurem viletsus. Ka õnnestus viljasaak 1869. aastal paremini ja vähenes otsene näljahäda. Kuid ka 1869. aasta teisel poolel ja 1870. ning järgnevatel aastatel esines Põhja-Eesti talurahva hulgas küllalt sageli väljarändamist.

1869. aasta teisel poolel hirmutas valitsusvõime rahutu meeleolu Lõuna-Eesti kehvtalurahva hulgas, eriti Tartumaal. Ümberasumistaotluste kõrval nõuti siin popside ja sulaste poolt ikka ähvardavamalt hingemaade jagamist, «Venemaaseadust», s. o. ilmselt 1861. aasta talurahva reformi laiendamist Baltimaadele, ja ka uut kohtukorraldust.[43] Koostati vastavaid palvekirju võimudele. Nii näiteks esitati 4. juulil 17 Tartumaa kogukonna poolt kindralkubernerile palvekiri, milles paluti vene keele õpetamist

---

[40] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 141, l. 133.
[41] *Revalsche Zeitung* 1869, nr. 138, 145, 152, 154, 160.
[42] Sealsamas, nr. 161.
[43] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 256, l. 33, 75—76.

rahvakoolides, selle kõrval aga «samasuguseid seadusi nagu praegu Venemaal», «samasugust renti» jne.[44]

Faktid näitavad, et liikumine Lõuna-Eesti talurahva, eriti maata talurahva hulgas oli intensiivne ja jätkus ka järgnevatel aastatel. Nii toimus näiteks 1872. aasta lõpul Tarvastus maata talupoegade koosolek, kus valiti saadikud keisrilt hingemaa palumiseks.[45] Saadikute edasise tegevuse ja saatuse kohta puuduvad andmed.

Lõuna-Eestis esines sellal ka kroonumõisate maade vägivaldset haaramist maatute poolt — näiteks Otepääl 1868. aastal,[46] Kõo mõisas Viljandimaal 1869. aastal, kus sillakohtunik kasutas talusulaste ja erusõdurite vastu sõjaväge[47] jne.

Esitatud andmed peaksid mõnevõrra iseloomustama 1868.—1869. aasta väljarändamisliikumist kui massilist liikumist, mis samuti nagu kogu 1860-ndate aastate talurahvaliikumine oli sisuliselt võitlus maa eest ning vabanemiseks igasugustest mõisasõltumuse vormidest.

II

Kuidas aga peegeldusid need sündmused kaasaegses publitsistikas, missuguse seisukoha nende puhul võtsid erinevate ühiskondlike klasside ja kihtide esindajad?

Baltimaade valitsevate klasside — balti-saksa aadli ning kodanluse ideoloogid ei saanud 1868.—1869. aasta väljarändamisliikumise avalikku käsitlemist vältida, kuna just sel ajal muutus eriti hoogsaks juba 1860-ndate aastate algul vene trükisõnas alanud rünnak balti-saksa mõisnike privileegide ja Baltimaade feodaalse separatismi vastu.[48] Selle põhiliseks tõukejõuks olid kapitalismi ülevenemaalise arenemise vajadused. Rünnakut juhtiv slavofiilide ajakirjandus lähtus seejuures natsionalistlik-šovinistlikelt positsioonidelt, andes aga balti mõisnike

[44] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 256, l. 52—53.
[45] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 113, l. 121.
[46] *Eesti Postimees* 1868, nr. 42.
[47] RAKAM, f. 109, 4. eksp., sü. 256, l. 7.
[48] Vrd. Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии, Рига 1949 г., lk. 161—165.

vastu suunatud argumendina tihti üsna tõepärase pildi eesti ja läti talurahva olukorrast, näidates, et viletsuse peapõhjus peitub kohalikus agraarkorras eneses, mitte mingites juhuslikes asjaoludes. Nagu eesti talupoja vaesuse ning kurnatuse konkreetse tõestusena hakkasid 1868. aasta suvel saabuma Peterburi meeleheitlikus olukorras olevad väljarändajate salgad. Nende, eriti just esimeste saabujate — Hiiu talupoegade — häda kasutasidki vene ajalehed, ennekõike «Голос», «Ст. Петербургские Ведомости» ja «Московские ведомости» poleemikas balti-saksa ajakirjandusega balti erikorra vastu.[49] Hiidlaste laeva saabumine Peterburi olevat valla päästnud, nagu kurdeti balti-saksa ajakirjanduses, läänekubermangude vastu üldise pahameeletormi, milles mõisteti hukka Baltimaad kui «keskaegsete julmuste nüüdisaegne varjupaik».[50] Sellest ajast saadik hakkasid vene ajalehed balti-saksa ajalehtede suureks pahameeleks pidevalt tegelema väljarändamisliikumise küsimusega. Oleks huvitav ülesanne selgitada, k e s konkreetselt võtsid sõna vene ajakirjanduse veergudel nende sündmuste puhul. Peaks olema loomulik, et eesti talupoegade traagilise saatuse puhul tõstsid häält ka vene avalikkuse demokraatlikud elemendid, kes siiralt tundsid kaasa eesti talurahvale.

Balti-saksa ajakirjandus asus muidugi täie hooga kaitsema Baltimaade agraarolusid vene ajakirjanduses avaldatava kriitika vastu. Eestimaa kubermangu talurahva väljarändamisliikumise küsimusega tegeles eelkõige «Revalsche Zeitung», mis oli põhiliselt Tallinna kodanluse häälekandja. «Revalsche Zeitung» ei tunnistanud tegelikult mingisuguste puuduste olemasolu siinses agraarkorras. Nii katsus see ajaleht seoses 1868. aasta juunis Peterburi saabunud Hiiumaa talupoegade küsimusega igati vabandada mõisnike teguviisi ja fakte võltsida: mõisnik olevat õigustatud popse nende kohtadelt välja ajama seoses maade kruntimisega, rendi kõrgendamist polevat üldse esinenud jne. Nii püüti jätta muljet, et eesti

[49] Kahjuks ei ole need ajalehed Eesti NSV-s kättesaadavad. Nende seisukohti eesti talupoegade väljarändamisliikumise puhul on käsitletud balti-saksa ajakirjanduse põhjal.

[50] *Revalsche Zeitung* 1868, nr. 167.

talupojad rändavad välja peamiselt oma jonnaka ja kergemeelse iseloomu pärast.[51] Hiiu talupoegi iseloomustavat üldse «kartus töö ja veelgi enam murede ees» (!).[52] Samuti püüti tõestada ka seoses suviste sündmustega Saaremaal, nimelt talupoegade keeldumisega rendilepingute sõlmimisest, et rendid polevat sugugi kõrged, talupojad ei olevat lihtsalt harjunud raharendilepingutega.[53] Kuna aga Eestimaa kubermangu talurahva karjuvat viletsust ja näljahäda polnud võimalik maha salata, siis hakkas «Revalsche Zeitung» ikka pealetükkivamalt seletama, et selle põhjuseks on ikaldus ja ainult ikaldus, mitte aga talurahva maapuudus ja orjastatus, nagu väitsid vene ajalehed. Loodusõnnetuses ei saavat ometi süüdistada balti-saksa mõisnikke![54] Lõpuks jõuti seisukohale, et Eestimaa kubermang polegi agraarmaa, vaid siin tuleks arendada tööstust.[55]

«Revalsche Zeitung» deklareeris end küll olevat reformide pooldaja, hoiatas aga kogu aeg, et neid tuleb teostada «äärmise ettevaatusega».[56] Talupoegliku maaomandi loomine olevat tõesti vajalik, Baltimaade agraarseadusandlusega olevatki aga juba rajatud «natsionaalökonoomiliselt õige tee» sellele jõudmiseks: nimelt talude väljaostu tee («der persönliche Grunderwerb»). Ainult see, väideti demagoogiliselt, kindlustavat rahva materiaalse ja moraalse edasiarenemise, talurahvas aga oma rumaluses ja kannatamatuses otsivat kergemaid teid maaomandini jõudmiseks.[57] Niisiis: balti liberaalidele tüüpiline kapitalismi arenemise preisi tee kaitsmine, pärisorjuse igandite maksimaalse säilitamise püüe. Eestikeelse ajakirjanduse ülesannet nägid balti-saksa aadli ja kodanluse ideoloogid rahva umbusalduse hävitamises kehtivate seaduste ja korralduste vastu[58], hoiatamises eksituste ja vigade eest, õpetamises[59] — teiste sõnadega,

[51] *Revalsche Zeitung* 1868, nr. 167.
[52] Sealsamas, nr. 254.
[53] Sealsamas, nr. 221.
[54] Sealsamas, nr. 224, 242, 268 jt.
[55] *Revalsche Zeitung* 1869, nr. 33.
[56] Näit. *Revalsche Zeitung* 1869, nr. 21.
[57] *Revalsche Zeitung* 1868, nr. 268.
[58] Sealsamas, nr. 167; *Revalsche Zeitung* 1869, nr. 52.
[59] Sealsamas, nr. 256.

igasugusest mõisnike ja kehtiva süsteemi vastu suunatud väljaastumisest tagasihoidmises.

Eesti rahvusliku intelligentsi hulgas võib just 1868.—1869. aastal märgata aktiivsuse tunduvat tõusu. Selleks ajaks oli välja kujunenud juba mitu rahvusliku liikumise tsentrumit. Tartu oli vana keskus, kus J. W. Jannsen andis välja oma «Eesti Postimeest», kus asus «Vanemuise» selts ja palju eesti haritlasi. Peterburis tegutsesid C. R. Jakobson, J. Köler jt. Viljandimaal, eeskätt Holstres, jätkasid J. Adamson ja teised tihedas kontaktis peterburilastega tegevust emakeelse keskkooli rajamiseks. Päevakorral oli Kirjameeste Seltsi asutamine. Rahvuslikult meelestatud eesti haritlaste omavaheline suhtlemine tihenes. Need haritlased pidid oma publitsistlikes väljaastumistes ja omavahelistes mõtteavaldustes nii või teisiti reageerima ka Põhja-Eesti talurahva massiliikumisele, arvestama seda oma tegevuses ja koos selle käsitlemisega analüüsima selle põhjusi — tähendab, formuleerima hinnangu Baltimaade süsteemile. Ja siin me näemegi üsna erinevat suhtumist.

Jannseni «Eesti Postimees» pühendas palju ruumi Eestimaa kubermangu sündmustele, eriti 1869. aasta algul. Seejuures iseloomustas «Postimeest» osalt haletsev, põhiliselt aga noomiv ja manitsev toon. Nagu baltisaksa ajalehedki nägi «Postimees» eesti talurahva vaesuse põhjust ennekõike ikalduses. «Et meil paar aastat viljaikkaldus on olnud, tulle Jummal appi, se ei olle jo innimeste käest tulnud...» [60] Väljarändamist ja igasuguste ebareaalsete kuulujuttude uskumist peeti aga ainult talurahva ääretu sõgeduse, rumaluse ja kergemeelsuse tulemuseks. Sellele vastavalt tegeles «Eesti Postimees» peamiselt väljarändajate hurjutamisega, sageli inetute, lausa solvavate väljendustega. Näiteks Peterburi saabunud hiidlastest, kellele ka vene ja balti-saksa ajakirjandus pööras palju tähelepanu, kirjutas Jannsen ühes juhtkirjas: «Pea mõistusest ja taskud rahhast tühjad, nõdrus ja vaesus suur — nõnda tahtsid nad Kaukasiamale rändada. Kroonu pidi andma prii ülespidamisse reisul ja veel 25 kopikat päevaraha. Toho narid!... Kas

[60] *Eesti Postimees* 1869, nr. 9.

nisugguse mõtlemissega innimessed kül lammastest kaugel peaksid ollema?»[61] Oma hoiakuga pälvis Jannsen balti-saksa ajalehtede rahulolu ning kiituse.[62]

Teatud erinevus Jannseni ja balti-saksa liberaalide vahel suhtumises väljarändamisliikumisesse oli siiski olemas. Mõnes artiklis muutus Jannsen äkki hämmastavalt julgeks, väites, et s ü ü pole siiski ainult ühepoolne, «k õ i k a i n o ü k s i rahva omma tuimuse vigga», ja tuletas meelde, et vanemate võlgu nõutakse vahel laste käest sisse. Kuna välja ei rända üksnes popsid, vaid ka rentnikud, kes peaksid nüüd ometi rohkem rahul olema kui vanal teoorjuse ajal, kirjutas Jannsen, siis «peab nende king mõnnest kohhast piggistama».[63] Kuid rendining maahindade kõrguse konstateerimisega Jannseni Balti olude kriitika piirduski. Ta ei kõnelnud midagi maapuudusest ega astunud välja mõisnike sunnivõimu vastu. Ta ei nõudnud maahindade normeerimist, vaid pooldas täielikult nõndanimetatud vaba kokkulepet, ainult alandlikult paludes, et peetaks meeles vanasõnu: «Maggo müal, maggo ostjal», «Maggo rendiandjal, maggo rentnikul», «Kirrik seisko kesset külla».[64] Põhiliselt levitas «Eesti Postimees» seisukohta, et maahinna kõrguses on süüdi ennekõike maa ostjad![65] Seega asus Jannsen nagu balti-saksa liberaalidki preisi teed mööda toimuva kapitalismi arengu õigustamise pinnal. Lakkamatult ülistades eesti talurahvale annetatud «priiust», püüdis Jannsen sisendada rahvasse rahulolu kehtiva majandusliku ja õigusliku olukorraga. Talurahva olukorra parandamise — talumajapidamise arendamise, talurahva õiguste laiendamise ja rahva valgustamise seadis Jannsen sõltuvusse mõisnike tahtest. «Sisserännanud suggule ei jää tähtsamat tallitust, kui Balti pärrisrahvaste õ i g u s t, p ä r r i s m a a d e p i d d a m i s t ja v a i m o h a r r i m i s t nihästi jallule avvitada, kui ial võimalik...» kirjutas ta.[66]

[61] *Eesti Postimees* 1869, nr. 32.
[62] Vrd. näit. *Revalsche Zeitung* 1868, nr. 256; *Revalsche Zeitung* 1869, nr. 47, 52, 53, 215 jt.
[63] *Eesti Postimees* 1869, nr. 3.
[64] Sealsamas.
[65] Näit. *Eesti Postimees* 1870, nr. 6.
[66] Sealsamas, nr. 11.

Tuleb imestada, kuidas Jannsen niisugustes oludes ja niisuguse suhtumise juures üldse söandas asuda esimese laulupeo korraldamisele. Iseloomustas ju nii mõisnikke, tsaarivõimu kui ka Jannsenit sellal — nagu ütleb isegi üks väga tagasihoidlik kodanlik autor — «kange ülestõusu hirm»[67]. Kõigi kolme poliitilistele eesmärkidele oli aga kasulik talurahva rahulolu- ning tänudemonstratsioon. Teiselt poolt ei tule unustada, et Jannsenile oli kogu ta kompromissipoliitika juures ikkagi omane siiras rahvusliku teadvuse äratamise taotlus. Niiviisi läkski ta välja teatud riskile. Sai teoks pidu, millest võtsid osa ka Põhja-Eesti koorid ja millel oli küllaltki suur tähendus rahvusliku teadvuse tärkamise demonstratsiooni ja õhutajana.

Samal ajal kujunes eesti rahvusliku intelligentsi hulgas teine leer, kes suhtus hoopis teisiti väljarändamisliikumise küsimusesse ja andis teistsuguse hinnangu ka Baltimaade oludele. Selle «opositsiooni» käsutuses ei olnud oma avalikku häälekandjat, osalt õnnestus neil avaldada end «Eesti Postimehe» veergudel, kuid neid tõkestas seejuures tunduvalt nii tsensuur kui ka Jannsen ise.

Sellesse leeri kuulusid ennekõike Peterburis elavad eesti haritlased Carl Robert Jakobson ja Johann Köler.

Jakobsonil oli 1860-ndate aastate keskpaigaks välja kujunenud kindel maailmavaade, millest lähtudes ta oli otsustanud alustada ulatuslikku poliitilist võitlust. Oma seisukohti ei hoidnud ta vaka all, vaid püüdis neid avaldada nii palju kui võimalik — artiklite kaudu «Eesti Postimehe» veergudel, kõnedes, erakirjavahetuses. Tähelepanelik kõige suhtes, mis toimus eesti talurahva elus, jälgis C. R. Jakobson pidevalt ka väljarändamisliikumise arenemist. Spetsiaalselt käsitles ta väljarändamisliikumist 1870. aastal «Eesti Postimehes» ilmunud pikemas artiklis.[68]

Selle artikli nagu ikka Jakobsoni kaastöö avaldas Jannsen kärbituna. Tunnistas ju Jannsen ise, et ühelgi kirja-

[67] A. Jürgenstein, Üldised Eesti laulupidud Vanemuise korraldusel. Vanemuine 1865—1925, Tartu 1925, lk. 91.

[68] C. R. Jakobson, Kust tuli mullu nähtud väljarändamise tuju eesti talupoegadele ja kuidas oli seesugune hul tuju ülepültse võimalik? *Eesti Postimees* 1870, nr. 21.

saatjal pole nii palju põhjust nuriseda «Eesti Postimehe» üle, kui just «CRJ»-il, sest et «... kellegi kirjadest ni paljo lühhendud ja mudedud ep olle sanud egga trükkimata jäetud kui temmal». «Postimees» olevat «... ta sulge liig terravaks ja sepärrast kirjakoort oma lehhele liig karredaks piddanud — mõtted ei sündinud kokku.» Ülalnimetatud kirjutuse avaldamisega viivitas Jannsen ligi pool aastat.[69]

Artikli suund ja toon on radikaalselt erinev «Postipapa» ajalehe üldsuunast ja -toonist. Mitte üleolev haletsemine ega hurjutamine, vaid tõeline kaastunne kurnatud eesti talupoja vastu kõlab sellest kirjutusest. Drastiliste värvidega kirjeldab Jakobson siin paanikat, mis haaras eesti talurahvast 1868.—1869. aastal. «Nagu oleks neil igast tunnist, mis naad veel oma eesti pinnal äraviidavad, surma ja hukatust karta, nõnda ruttavad naad tuule kiirul edasi, et aga üle piiri saaksid Kaukaasia maale. Kaukaasia maal saada nad omale tõsist maad, tõsist priiust, aga kõige pealt leiba!»[70] Selle tuhina põhjuste juurde tulles kirjutab Jakobson, et igalt poolt hüütakse eesti talupojale: «Nüüd oled sa (eesti talupoeg — E. J.) kõik saanud, mis sul aga saada oli — priiust, raharenti jne., enam ei jää sul midagi üle loota!» — «Aga mo kõht on tühi, mo rent on suurem kui mo teenistus, ning minu hagana leivast on mo naene ja lapsed nahhaks ja luuks koku kortsunud! Mis tähendab mulle see priius, kus mo ihu ja vaim nälguse piinatuse käes vingerdavad; mis tähendab see raharent, kui mul ikka veel ränk elukord on?... Kes võib siis Eesti rahvast hukka mõista, et tast üks jagu oma kodumaale selga pöörab? Seda ei saa küll keegi võima ega tahtma, Eesti talupoegade vaene põlv on neid väljarändamisele ajanud...»[71] Et aga rahvas nii mõtlematult, reaalset olukorda arvestamata tormas massiliselt välja rändama, see oli tingitud, nagu Jakobson õigesti väitis, talurahva vaimupimedusest. Kuid ta ei süüdistanud nagu Jannsen eesti talupoega lihtsalt ruma-

[69] *Eesti Postimees* 1870, nr. 38. Vrd. C. R. Jakobson J. Adamsonile 21. augustil 1870, KM KO.
[70] *Eesti Postimees* 1870, nr. 21.
[71] Sealsamas.

luses ja sõgeduses, vaid asetas süü talurahvakooli madalale tasemele, mis ei võimalda anda talupojale mingeid tõepäraseid teadmisi maailmast. Meil on 700 rahvakooli, kirjutas Jakobson, aga kui 50 maha arvata, siis võib teisi vaevalt koolideks nimetada. Kõik, mis need koolid annavad, on «natukene mõistuseta lugemist, katekismuse viie päätükki pähäõppimist, mõnd piibli lugu ja laulu viisi». Seega süüdistab Jakobson rahva pimeduses neid, kellel lasub vastutus rahvahariduse madala taseme eest. Jakobson märgib veel, et väljarändajaid tuleb kõige rohkem just sellest maanurgast, kus on palju «püha rahvast», vaimulike raamatute sepitsejaid ja lugejaid. Ja nii teavad väljarändajad, ütleb Jakobson irooniliselt, «mis Kaanani maa on ja kui kaugel Geetsemani aed Jeruusalemmast eemal seisab», aga Kaukaasiat arvavad nad algavat kohe Narva taga.[72]

See artikkel oli lähtekohaks 1870. aastal «Eesti Postimehes» alanud ägedale poleemikale talurahvakooli küsimuses Jakobsoni ja pastorite ning üht või teist leeri toetavate koolmeistrite vahel. Niisuguse ulatusega poleemiline võitlus oli eesti ajakirjanduse veergudel esmakordne.

Jakobson tundis Eestimaa talurahva olukorda küllaltki hästi. 1870. aasta suvel rändas ta «...terve Eestimaa Narvast saani Rakvere ja Paide kaudu kuni Haapsalu ligidale» läbi ja kinnitas siis veelkordselt oma eespool tsiteeritud artiklis avaldatud seisukohta: «Häda, hirmus häda sunnib meie rahvast üksi väljarändamisele.»[73]

Me ei saa muidugi oodata sellelt Jannseni ajalehes ilmunud kärbitud, tsensuurist läbi käinud kirjutuselt täiesti avalikku süüdistust nende pihta, keda Jakobson pidas süüdlaseks eesti talurahva vaesuses ja vaimupimeduses. Kuid nagu tema varasemateski kirjutustes nii ka käsitletavas paistab see süüdistus ometi igalt poolt läbi. Ka eespool toodud tsitaadi mõte on selge: t e g e l i k u l t ei olegi eesti rahval «priiust», ta ei ole kaugeltki kõike saanud, mis tal «saada oli». Ühes teises artiklis vihjab Jakobson otseselt «nendele», «...kelle hinge

[72] *Eesti Postimees* 1870, nr. 21.
[73] Sealsamas, nr. 27.

peal... meie talupoegade vaesus seisab».[74] Eesti talurahva viletsus pole tingitud mingist juhuslikust, jumala poolt saadetud ikaldusest, vaid selles on süüdi balti-saksa mõisnikud ja see kord, mida nad esindavad ning kaitsevad — kogu Baltimaade poolpärisorjuslik süsteem —, selline oli Jakobsoni veendumus.

Mõistes põhjusi, mis sundisid eesti talurahvast välja rändama, ei olnud Jakobson täielikult ja igal juhul väljarändamise vastu. Oma *põhilist ülesannet* nägi ta aga *kodumaa olude otsustavas muutmises*. Selles veenis teda veelkord Eestimaa kubermangu talurahva massiline väljarändamisliikumine. Teiselt poolt iseloomustas Jakobsoni kui erksa rahvusliku teadvusega tegelast ka oma rahva kooshoidmise püüe. Ta soovitas talupoegadele, kes tahavad välja rännata ja kellel tõepoolest on raha, osta maad «Ingria maal, iseäranis ka Peeterburgi kubermangus», sest siin ei ole nad «oma rahva seast veel välja läinud».[75]

Erakirjades väljendas Jakobson süüdistusi Baltimaadel valitseva korra kohta otseselt ja teravalt. «Elajasarnatse loomadeks,» kirjutab ta väljarändamisliikumisega seoses ühele sõbrale, on eesti talurahvas rusutud, tema «leiva sees on vähem vilja kui hobuse sõnniku sees». Ja ta lisab, et meil tuleb «*võimust saada* (minu sõrendus — E. J.) nende vereimejate parvede üle, kes meie üdi ja verd ika veel oma vampiiri mokkadega välja imevad.»[76] Samal ajal mõistis Jakobson otsustavalt hukka «Eesti Postimehe» selle eest, et see asus samale platvormile balti-saksa ajalehtedega. Nagu viimasedki püüdis «Eesti Postimees» väita, et balti olud ei jäta midagi soovida.[77]

Jakobsoni põhisuhtumine maaküsimusesse on täiesti selge: ta pidas eestlasi siinse maa tõelisteks peremeesteks. Balti-saksa mõisnikes nägi ta kolonisaatoreid ja röövvallutajaid, kes — tema sõnade järgi — Eestimaa peremehi vägivaldsel teel olid katsunud Eestimaa orja-

[74] *Eesti Postimees* 1870, nr. 3.
[75] C. R. Jakobson J. Adamsonile 17. detsembril 1868, KM KO.
[76] C. R. Jakobson T. Pekkile 2. jaanuaril 1869, KM KO.
[77] Vrd. C. R. Jakobson J. Adamsonile 6. aprillil 1871, KM KO.

deks teha.[78] Jakobson ei tunnistanud balti-saksa mõisnike vallutuse või muul teel saavutatud «ajaloolist õigust» eestlaste maale. See mõte kajastub eriti selgesti Jakobsoni käsitletavatel aastatel peetud kõnedes.[79] Tegelikult, vihjab Jakobson, toimivad mõisnikud praegu talumaadega umbes nõnda nagu «hobuse ja härjadega laadal», s. t. täiesti oma tahtmist mööda.[80]

Kõigi feodaalse sõltumuse vormide likvideerimine ja seisuste võrdsuse põhimõtte teostamine kuni balti-saksa mõisnike täieliku minemakihutamiseni eestlaste maalt — niisugune «maksimaalprogramm» mõlkus juba neil aastail Jakobsoni meeles. Peaaegu kõiki Jakobsoni kirjutusi ja kõnesid läbib vastav vaim. Meenutagem kasvõi mõtteid eespool toodud kirjast Tõnis Pekkile võidu saavutamise kohta vereimejate parvede üle, nende, nagu ta teisal ütleb, söödikute üle, kes «oma terava küüntega eesti elusoontesse igal pool kui ämblikud kinni hakkanud».[81] Mingisuguseid vabatahtlikke mööndusi eesti talurahvale mõisnike poolt Jakobson ei oodanud. Ta oli veendunud, et kokkuleppimine, millest mõningal pool räägitakse, on võimalik vaid siis, kui «Eestlaste partei suurem on ja nende õigused Sakste õigustest üle käivad: siis on nad sunnitud sõbrust pidama, muidu mite».[82] Seni aga on eestlaste ja sakslaste sõprus «sõbrus lihuniku ja härja vahel».[83]

Jakobsoni lepitamatus ja järjekindlus ajas juba sellal balti-saksa mõisnikud ja pastorid raevutsema; asjata ei austanud balti literaat ja tsensor G. Schultz-Bertram 1870. aastal Jakobsoni «balti Robespierre'i»[84] nimega.

On selge, et Jakobson suhtus eitavalt Balti maavalduss üsteemisse ja üldse kogu siinsesse poolpärisorjuslikku

---

[78] C. R. Jakobson «Armsad ja auustatud Eesti vennad...», kõne 15. veebruaril 1872, KM KO.

[79] Vrd. C. R. Jakobson, Kolm Isamaa kõnet, Peterburi 1870, lk. 5 jt.

[80] C. R. Jakobson J. Adamsonile 10. märtsil 1869, KM KO.

[81] C. R. Jakobson, Eesti rahva valguse, pimeduse ja koiduaeg (Esimese isamaa kõne käsikiri), KM KO.

[82] C. R. Jakobson J. Adamsonile 23. oktoobril 1871, KM KO.

[83] C. R. Jakobson «Armsad ja auustatud Eesti vennad...», kõne 15. veebruaril 1872, KM KO.

[84] C. R. Jakobson L. Koidulale 8. märtsil 1870, KM KO.

majanduslik-poliitilisse korda. Missugune oli aga sellal Jakobsoni praktiline programm näiteks maaküsimuses, sellele on juba raskem seniuuritud materjali varal vastust anda. Meile on teada Jakobsoni seisukoht, et kroonumõisad tuleks anda rendile või müüa maata talurahvale.[85] See on muidugi üksikküsimus. Seevastu on aga hästi tuntud Johann Köleri radikaalsed vaated maaküsimuses, kes oli seisukohal, et Eesti- ja Liivimaa talupoegadel on täielik õigus saada pärisomandiks kogu nende kasutuses olev maa ilma mingi väljaostuta — «Baltimaa taluperemeestel on istorialik õigus sakste omavoli alt vabaks saada oma täieliku maadega ka maksuta.»[86] Ta pooldas tegelikult ka mõisamaade jaotamist, praktilise nõudena aga püstitas mõisastatud maade tagasiandmise ja maatutele jagamise nõude.[87] Arendades kontseptsiooni tasuta maa saamise õigusest, rõhutab Köler, et see toetub talurahva enda veendumusele.[88]

Köleri täpsemad ülestähendused oma vaadete kohta selles osas pärinevad küll hilisemast ajast, kuid on teada, et ta vaated kujunesid välja 1860-ndate aastate algul, peale seda, kui ta külastas kodumaad. Köleri hilisemates käsikirjades on toodud näiteid talurahva olukorra ja mõisnike vägivallatsemise kohta just käsitletavate aastate sündmustest, nagu näiteks hästi tuntud lugu Vaimla mõisa popside väljatõstmisest ja nende elumajade lõhkumisest sõjaväe abil.[89]

Köleri kõigi kirjutuste tuumaks on leppimatu vaen kogu Baltimaade seisusliku korra vastu, mõisnike-«röövrüütlite» vastu, kellest eestlased peavad jagu saama «kui mitte muidu, siis nende oma sõariistadega — pidagu neid mitte oma ligimesteks!»[90]

Põhilistes küsimustes, see tähendab eesti talurahva

[85] Ta lootis ilmselt kasu eesti talurahvale riigimaade minister Zeljonõi riigimõisade müügi projekti teostamisest. C. R. Jakobson J. Adamsonile, jaanuar 1869, KM KO.

[86] J. Köler, Liivimaa talurahva 75. a. juubeli puhul, kõne käsikiri, KM KO, fond 69, mapp 14:6.

[87] Vrd. J. Köleri märkused, KM KO, f. 69, m. 24:19, 14:6.

[88] Sealsamas, m. 24:17.

[89] J. Köler, Liivimaa talurahva 75. a. juubeli puhul, kõne käsikiri, KM KO, f. 69, m. 14:6.

[90] J. Köler, Baltlased, käsikiri, KM KO, f. 69, m. 13:2.

olukorra ja üldse Baltimaade olude hindamisel olid Jakobson ja Köler kõigi andmete kohaselt sellal täielikult samadel positsioonidel. «M i n u usk — noh, mis ma sest Teile hakkan rääkima; — ta on ju ka T e i e usk,» kirjutas Jakobson Kölerile oma poliitilisele võitlusprogrammile mõeldes 1868. aasta suvel.[91] Huvitav on fakt, et sel ajal Fr. R. Kreutzwald, kes parajasti suhtus Kölerisse ja Jakobsoni teatud vaenulikkusega, kõneleb irooniliselt nende kui «rahvasõprade», «rahva õnnetoojate» «idealistlikest viirastustest»,[92] tuletades meelde neile kui «meie maailmaparandajatele», et oleks ainult õnnetuseks nende soov, et «kõik maa hingede järele ü h e s u u r u s e k s lapideks saaks jagatud».[93] Ka sellised kaudsed andmed lubavad oletada, et Köleril ja Jakobsonil olid sellal kaugemale ulatuvamad mõtted ja plaanid maaküsimuses. On aga igal juhul selge, et nad ei hoolitsenud üksnes peremeeste kihi tugevdamise eest, vaid selle eest, et ka maata talurahvast varustada maaga. Köleri ja Jakobsoni seisukohad kajastasid talurahva stiihilisi soove ja lootusi.

Sel perioodil asus Kreutzwald «mittevahelesegamise» positsioonile Baltimaade agraarkorra arenemise küsimuses, avaldades isegi «Eesti Postimehes» 1869. aastal Fr. Jung-Stillingi statistilise väljaande põhjal Liivimaa talumajapidamise progressi kirjeldava artikli.[94] Selle artikli mõistis Jakobson nagu kogu «Eesti Postimehe» üldsuunagi otsustavalt hukka, rõhutades, et Jung-Stillingi demagoogiliseks eesmärgiks on näidata, nagu ei jätaks balti olud midagi soovida ja paraneksid järjest, kui ei tule kunstlikku vahelesegamist.[95]

Me ei tohi aga sellepärast Kreutzwaldi vaateid samas-

---

[91] C. R. Jakobson J. Kölerile 12. augustil 1868, KM KO.

[92] Fr. R. Kreutzwald A. Schiefnerile 17. oktoobril 1867. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, Tallinn 1953, lk. 404.

[93] Vrd. *Eesti Postimees* 1869, nr. 13.

[94] Fr. R. K r e u t z w a l d, Mis numbrid jutustavad, *Eesti Postimees* 1869, nr. 12 ja 13. Kõnealune teos: F. v. J u n g - S t i l l i n g, Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauernzustände, St. Petersburg 1869. See oli tegelikult balti mõisnike poleemiline dokument, mille eesmärgiks oli tõestada, et Liivimaa talurahva olukord on igati rahuldav.

[95] C. R. Jakobsoni käsikirjalise seletuse fragmente selle artikli ja *Eesti Postimehe* üldise suuna kohta, dateerimata, Kurgja M.

tada Jannseni omadega, mida iialgi ei teinud ka Jakobson. Kreutzwald erines Jannsenist radikaalselt oma järjekindla balti-saksa mõisnike privileegide hukkamõistu ja kogu balti erikorra kriitika poolest, suhtumise poolest rahvasse, oma avara humanismi poolest. Tema mainitud artiklis avaldatud seisukohad olid tingitud nii tema maailmavaatelise arenemise iseärasustest kui ka tema ajutistest eelarvamustest Köleri ja Jakobsoni suhtes. Kreutzwaldi vaated kujunesid välja pärisorjuslike suhete täieliku võimutsemise tingimustes; 1860-ndate aastate majanduslik areng tundus talle suure edusammuna ja see viis ta segadusse kehtivate olukordade hindamisel.

Käsitletava artikli suund ja toon ei iseloomustagi ammendavalt Kreutzwaldi hinnangut balti agraarolude kohta. Erakirjades on ta palju kriitilisem. Suurmaaomanikud ei mõista, kirjutab ta näiteks ühes kirjas 1870. aastast, et väljarändamise põhjuseks on üleskruvitud rendid ja maa müügihinnad. Samas kirjas mõistab ta hukka «vaba kokkuleppe» maa müümisel ja ütleb, et tark (minu sõrendus — E. J.) riigivalitsus peaks kõik tegema põlluharijate seisuse soodustamiseks. Venemaal tarvitusele võetud süsteem pole aga õige, sest siin talupoegadele jagatud maatükid on liiga väikesed elamiseks ja liiga suured nälga suremiseks.[96] Nii kritiseerib Kreutzwald kaudselt tsaarivalitsustki. Artiklis «Mis numbrid jutustavad» ütleb Kreutzwald, et ta Eestimaa kubermangu talurahva põlve ei tunne.[97] Kui ta aga Võrumaal otseselt puutus kokku väljarändajatega, siis kirjutab ta pärast seda — 1870. aasta kevadel —, et kohutavad asjad pidid sündima, enne kui eesti talupojad nii kaugele viidi. Talupojad ütlevad, et mida neile tulevik ka ei tooks — «... hullemat põrgut kui see, mille nad oma kodus maha jätsid, ei või selles maailmas kuskil leiduda.»[98]

Kreutzwald ei mõistnud sel perioodil Köleri ja Jakobsoni võitlustaktikat, vaid arvas, et slavofiilide balti eri-

[96] Fr. R. Kreutzwald G. Schultz-Bertramile 31. märtsil 1870, KM KO.

[97] *Eesti Postimees* 1869, nr. 12.

[98] Fr. R. Kreutzwald G. Schultz-Bertramile 6. aprillil 1870, KM KO.

korra vastaseid rünnakuid ära kasutades võivad nad muutuda venestamise tööriistaks.[99] Sellepärast suhtus ta skeptiliselt nende tegevusse 1868.—1869. aastal.

Jakobson ja Köler kasutasid tõesti slavofiilset ajakirjandust ja lootsid ka tsaarivalitsuse tsentraliseerivatele tendentsidele balti-saksa mõisnike privileegide nõiaringi läbimurdmisel. Aga ennekõike lootis Jakobson toetusele vene ühiskonna demokraatlike ja liberaalsete elementide poolt, nende poolt, kes tunnustavad rahvaste sõpruse printsiipi, nagu näiteks Flerovski. Jakobson soovis, et «slaavi ja soome seltsid...» saaksid «ika kokku hoidma, üheskoos Sakste vastu võitlema ja sõbruse sees ühendud jääma.»[100]

Jakobsoni ja Köleri seisukohad maavalduse probleemide lahendamise ja balti-saksa mõisnike seisusliku võimu likvideerimise küsimuses olid objektiivselt revolutsioonilised. Nad ise aga ei näinud ette revolutsioonilisi vahendeid oma taotluste teostamiseks. Selles osas on Köler selgelt väljendunud oma biograafilistes märkmetes. Jakobsoni erakirjades me aga ei leia niisuguseid avaldusi, mis oleksid otseselt suunatud revolutsioonilise meetodite vastu igas olukorras. Jääb vastava uurimistöö ülesandeks selgitada Jakobsoni võitlusmeetodeid, võitlustaktikat.

Käsitletaval perioodil lootsid Köler ja Jakobson ilmselt teatud paremusi eesti talurahvale tsaarivalitsuse vahelesegamisest Baltimaade oludesse. Kuid samal ajal, kui Põhja-Eesti talurahvas võimsalt lainetas, kui kogu Eesti talurahva hulgas kõlas tasuta maa saamise nõue, kui «Eesti Postimees» hurjutas ja manitses rahvast rahule, ei kartnud Jakobson suunata kogu oma tegevust sellele, et rahva silmi veelgi enam avada valitseva rõhumise ja ülekohtu suhtes, et õhutada teda teadlikule võitlusele oma õiguste eest. Nii liikumine Lõuna-Eesti talurahva hulgas 1860-ndate aastate keskpaiku kui ka liikumised

[99] Fr. R. Kreutzwald A. Schiefnerile 11. märtsil 1869, Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 429. Hiljem, kui Kreutzwald veendus, et Jakobsonil pole midagi ühist venestamispüüetega, asus ta temaga koos võitlusse valgustuse eest ja mõisnike privileegide vastu, toetades ka tema taktikat. Seda näitab Kreutzwaldi kaastöö *Sakalale* ja kirjad Jakobsonile 1878. aastast.

[100] C. R. Jakobson L. Koidulale 7. märtsil 1870, KM KO.

1860-ndate aastate lõpul avaldasid tunduvat mõju Jakobsoni ja Kõleri maailmavaatele, süvendasid neis vaenu balti-saksa aadli ja selle võimu vastu.

On juba kõneldud sellest, et Jakobson mõistis otsustavalt hukka «Eesti Postimehe» rahustava ja leplikkusele manitseva suuna. 1868. aasta lõpul või 1869. aasta algul kirjutas ta vihaselt: «... Tagaselja müüakse meid ära, kõiki meie eesti asju tallatakse jalgega, ... kõik hea püüdmine rahva kasuks läheb nurja, võõrad meie maal nõuavad rohkem kui jumalikku au, lasevad ennast irvitades kummardada, ja — meie noomime oma ajalehtedes sõprust pidama nende meie sõpradega, nendega ühel meelel (see on üksi meie poolt) elama ...» [101] Jannseni tütrele kirjutas Jakobson, et «Eesti Postimees» püüab «rahvast lambakarjaks teha».[102] «Eesti Postimehele» omasele armupalukeste ootamisele seadis Jakobson vastu oma tegevusjuhise: «Rahvast on tarvis elule äratada ...» [103]

Kõige võimsamaks vahendiks rahva aktiviseerimisel pidas Jakobson õigusega ajalehte, mille põhieesmärgiks ta seadis valitsevate olude kriitika. «Siin maal sünnib veel imeliku asju, mis küllalt väärt oleksid, et naad suurema rahva hulga silma ees omas tõsises karvas saaksid avalikuks tehtud ja seeläbi rahva vaim tulisema tegudele äratatud.» [104] Vastavalt oma veendumusele hakkas Jakobson 1868. aasta sügisel innukalt taotlema luba Peterburis eestikeelse ajalehe «Valgus» väljaandmiseks. Mõned Jakobsoni sõbrad imestasid ta julguse üle «... sel kehval aastal niisugust vaimosahka kätte võtta ehitada, kes pagan teda ostab? Anna leiba! Anna leiba!! on igamehe suust kuulda ...» [105] Mitte aga rahva vaesus ei saanud Jakobsonile takistuseks ajalehe väljaandmisel, vaid tsaarivõimud.[106]

---

[101] C. R. Jakobson J. Adamsonile, dateerimata, kas detsember 1868 või jaanuar 1869, KM KO.

[102] C. R. Jakobson L. Koidulale 26. veebruaril 1870, KM KO.

[103] C. R. Jakobson L. Koidulale 1. jaanuaril 1870, KM KO.

[104] C. R. Jakobson J. Kõlerile 21. augustil 1870, KM KO.

[105] J. Eglon C. R. Jakobsonile 20. detsembril 1868, Kurgja M.

[106] Vrd. J. Depman, Materjale C .R. Jakobsoni ajalehe asutamise katsete ja kirjastamistegevuse kohta aastatel 1868—1876, käesolev kogumik.

Ajalehe väljaandmise taotluse kui põhilise ürituse kõrval hakkas Jakobson käsitletavatel aastatel arendama aktiivset ühiskondlikku tegevust ka mitmes teises suunas. Nii võttis ta osa kihelkonnakoolmeistrite konverentsidest, esines senikuulmatult teravate ja mõjukate kõnedega, nagu näiteks Tartu «Vanemuise» seltsis 1868. aasta oktoobris peetud esimene isamaa kõne, pani aluse Kirjameeste Seltsi asutamisele jne. Kõige selle juures ilmnes Jakobsoni julge püüe öelda tõtt Baltimaade poolpärisorjusliku korra kohta ja aktiviseerida võimalikult laiu rahvahulki. Jannseni organiseeritud esimesest laulupeost jäi aga Jakobson otsustavalt eemale, nähes selles ainult kehtivate oludega rahulolu ning truualamluse manifestatsiooni; «priiuse juubelipüha,» kirjutas Jakobson iseenda ja oma mõttekaaslaste kohta, «nad ei tunne ega mõista».[107] Nii Jakobson kui ka ta sõbrad arvasid, et selline saksa pastorite patronaaži all toimuv ja domineerivalt vaimuliku ning saksapärase repertuaariga laulupüha on pigem balti-saksa mõisnike ülistamise kui rahvusliku teadvuse äratamise üritus.[108] Tegelikult alahindas Jakobson siiski niisuguse ulatusliku rahvakogunemise tähtsust.

Oma vaadete ja aktiivse tegevuse poolest muutus Jakobson juba 1860-ndate aastate lõpul kõige väljapaistvamaks ühiskonnategelaseks demokraatlike haritlaste seas. Teiste selle suuna esindajate hulgast tuleb ennekõike esile tõsta Kölerit, kellest on juba lühidalt olnud juttu käesolevas käsitluses. Võiks nimetada ka näiteks Juhan Weitzenbergi Narvas. Keerukast ja kergesti igasugustele kahtlustele alluvast iseloomust hoolimata oli Weitzenberg järjekindel põhiküsimuses. Ta tundis kaasa eesti talurahvale, vihates mõisnikke ning pärisorjuse igandeid. See kajastub tema kirjades 1860-ndatest aastatest. Huvitav on fakt, et Weitzenberg informeeris kirjades oma sõpra, lihtsat talupoega Erastverest Võrumaal revolutsioonilistest sündmustest, nagu näiteks Poola

---

[107] C. R. Jakobson L. Koidulale 7. mail 1869, KM KO.

[108] Vrd. H. Rosenthal, Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869—1900), Reval 1912., S. 74—75.

ülestõus [109] ja Karakozovi atentaat. Seejuures ei lisanud ta hukkamõistvaid kommentaare, vaid vastupidi, refereeris näiteks Karakozoviga seotud išutinlaste ringi programmi vene ajakirjanduse põhjal, tõmmates kirjas joone alla punktile, milles maa lubati kuulutada kogu talurahva pärisomandiks.[110] See ei võinud mitte meeldida eesti talupojale. Weitzenbergil oli võimalus pidevalt jälgida, kuidas eesti väljarändajad siirdusid Peterburi poole ja kuidas neid sealt jälle raudus ja soldatitega tagasi veeti. «Oh Eestimaa, oh Eestimaa, kon säätse sääduse, et inemise ei või ellä! et inemise Saratohvi, Samarahe, Krimmi ja Kaukasusse tükise!» — nii hüüab Weitzenberg kirjas sõbrale Võrumaalt.[111] Eespool on juba kõneldud ilmselt Weitzenbergi poolt kirjutatud tugevate tsensuurikärbetega artiklist «Eesti Postimehes», mis avaldati 1868. aasta lõpul. Peale selle saatis Weitzenberg veelgi väljarändamist puudutavat kaastööd, mida aga Jannsen ei avaldanud.[112]

Weitzenbergi ühiskondlik tähtsus ei ole muidugi kuigi suur, kuid ta on heaks näiteks rahvusliku liikumise varase perioodi demokraadist-reavõitlejast.

Jakobsoni, Köleri ja nende mõttekaaslaste sõnad ja teod olid niisiis täiesti vastandlikud ühelt poolt baltisaksa liberaalide ja teiselt poolt ka Jannseni sõnadele «Eesti Postimehe» veergudel. Köler ja Jakobson tundsid hästi eesti talurahva olukorda ning taotlusi. Nende kirjutustest paistab mitte ülalt alla haletsev ja abstraktne, vaid siiras ja konkreetne kaastunne rõhutud rahva vastu. Nad nägid talurahva viletsuse põhjust kogu Baltimaade majanduslik-sotsiaalses korras — see tähendab, säilivates pärisorjuse igandites, ja nõudsid nende likvideerimist.

Toodud materjalist võiks teha mõningad põhilised järeldused.

1868.—1869. aasta väljarändamisliikumine oli massiline liikumine, mis olles klassivõitluse passiivseks vormiks, kasvas vastupanuks ja ajuti ka aktiivseteks kokku-

[109] J. Weitzenberg G. Taalile 3. mail 1864, KM KO.
[110] J. Weitzenberg G. Taalile 24. detsembril 1866, KM KO.
[111] J. Weitzenberg G. Taalile 20. aprillil 1869, KM KO.
[112] Sealsamas.

põrgeteks võimudega. See liikumine oli tihti seotud teiste passiivse võitluse vormidega, nagu keeldumine rendilepingute sõlmimisest jne. Väljarändamisliikumine oli üheks osaks eesti talurahva üldisest võitlusest 1860-ndatel aastatel tasuta maa saamise ja kõigi feodaalse sõltumuse vormide lõpliku likvideerimise eest. Niimoodi vastas eesti talurahvas piinarikkale preisi teed mööda teostuvale üleminekule kapitalismile mõisnike maamonopoli, rohkete maavaldustega seotud privileegide ning seisusliku õiguskorralduse juures.

Talurahva liikumise ja selle põhjuste hindamisel, mis paratamatult laienes kogu Baltimaade majanduslik-poliitilise süsteemi hinnanguks, ilmnes selgesti erinevate ühiskondlike rühmituste ideoloogide klassipositsioon. Seletades liikumist eesti talupoja sünnipärase pahelisuse ja rumalusega või siis äärmisel juhul ainult juhuslikust ikaldusest tingitud ajutise vaesusega, püüdsid balti-saksa mõisnike ideoloogid väita, et Baltimaade sotsiaal-majanduslikul süsteemil pole viga midagi. Balti-saksa liberaalid pooldasid teatud mõõdukaid, ettevaatlikke reforme. Olles avanud sedavõrd ventiile kapitalismi arenemisele, et sai teostuda mõisamajanduse ümberkujunemine kapitalistlikuks, nägid nii balti-saksa aadel kui ka kodanlus oma peaülesannet säilinud feodaalsete privileegide kaitsmises, talurahva klassivõitluse ja algava rahvusliku liikumise mahasurumises. Oldi seisukohal, et talumajapidamine «tohib» ka areneda, aga mõisnike maavalduse huve riivamata.

Nii kaitsesid balti-saksa liberaalse aadli ja kodanluse ideoloogid seda tüüpi kapitalistlikku evolutsiooni, mis, nagu ütleb Lenin, «...on kõige rohkem koormatud mõisnike traditsioonidega, kõige rohkem seotud pärisorjusliku minevikuga...»[113]

Üks suund eesti rahvusliku intelligentsi hulgas, mille tähtsamaks esindajaks sel perioodil oli Jannsen oma «Eesti Postimehega», asus samuti seisukohale, et talurahva viletsuse ja väljarändamisliikumise põhjuseks on eeskätt juhuslik ikaldus ja ka rahva rumalus. Seejuures arendati teiselt poolt ka äärmiselt arga ja ebajärjekind-

[113] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., Tallinn 1953, lk. 85.

lat kehtivate olude kriitikat. Kaitstes talude päriseksostu, põllumajandusliku tehnika jne. propageerimisega küll teatud määral talumajapidamise arendamise huve, ignoreeris Jannseni suund talurahva põhilisi nõudmisi ja läks hirmust talurahva klassivõitluse ees kompromissile pärisorjuse igandite ja aadliga. Jannseni suund kaitses põhiliselt kõige jõukamate pärisperemeeste, eriti aga mõisa ja kirikuga tihedasti seotud kihtide huve, s. o. juba sel ajal talurahva massist e r a l d u n u d külakodanluse kõrgkihi huve. Me võime seda suunda nimetada kodanlik-klerikaalseks suunaks eesti rahvuslikus liikumises.[114]

Jannseni juures näeme neid jooni, mida Lenin on omistanud vene XIX sajandi teise poole liberaalidele, kes ühe käe sirutavad demokraatiale, teise feodaalidele,[115] keda hirm rahvamasside liikumise ees tõukab pärisorjuslaste poole. Ise sellest mitte teadlik olles lähenes Jannsen juba 1860-ndate aastate lõpul balti-saksa liberaalide positsioonidele.

Suhtumises talurahvaliikumisse ilmneb selgelt vahe kahe suuna vahel rahvusliku intelligentsi seas, mis kujunes välja vähemalt 1864. aastast alates. Teine suund, mille esindajaks olid C. R. Jakobson jt., nägi väljarändamisliikumise põhjust ennekõike kogu kehtivas süsteemis ja taotles selle otsustavat ümberkujundamist. Muidugi, ka see suund lähtus põhiliselt kapitalistliku talumajapidamise väljaarendamise huvidest, sest mingi muu formatsioon peale kapitalistliku ei saanud veel võita. Kuid selle suuna esindajate eesmärgiks oli võimalikult suure hulga talupoegade varustamine maaga. Seejuures nõuti kõigi feodaalse sõltumuse vormide, kõigi mõisnike privileegide, s. o. kõigi feodalismi igandite likvideerimist. Me ei näe selle suuna esindajate juures h i r m u talurahvaliikumise ees ega kartust masse aktiviseerida, vastupidi, ilmneb just selline taotlus. Asjaolu, et selle suuna võitlejad ei kritiseerinud seejuures feodaaligandite peamist tuge, vene tsarismi, oli tingitud sellest, et nende

[114] Vrd. E. J a n s e n i artiklit, Erinevate suundade küsimusest eesti rahvuslikus liikumises 1860—1880-ndatel aastatel, käesolev kogumik.

[115] Vrd. V. I. L e n i n, Teosed, 20. kd., Tallinn 1952, lk. 5.

perspektiivi varjutas balti-saksa mõisnike privileegide, balti erikorra müür, mille lõhkumises nad nägid oma esmajärjekorralist ülesannet. Sellele vastavalt võime me seda suunda hinnata kui kodanlik-demokraatlikku.

1860-ndate aastate lõpus näeme seega üht etappi erinevate klasside ja kihtide huvidele vastavate ideeliste tendentside kristalliseerumises eesti ühiskondlik-poliitilises elus. Käesolevas artiklis toodud faktid näitavad, et talurahva klassivõitluse puhangud on oluliseks teguriks ideoloogiliste suundade palge selgitamisel, nende suundade kujunemisel ja arenemisel.

ERINEVATE SUUNDADE KÜSIMUSEST EESTI RAHVUSLIKUS LIIKUMISES 1860—1880-NDATEL AASTATEL

E. Jansen

Eesti rahvusliku liikumise olemuse ja selle erinevate suundade kujunemisega seotud probleemid pole veel kaugeltki lahendatud. Seda tõestab näiteks seegi fakt, et küsimus on meie vabariigis tekitanud diskussiooni. Diskussioon on avaldunud rohkem suusõnalises poleemikas kui trükisõnas, kuid ta on olemas. Peale selle on juba hulk aastaid kestnud diskussioon ka Eesti ja Läti NSV ajaloolaste vahel mõnedes põhilistes metodoloogilistes küsimustes rahvusliku liikumise käsitlemisel. Seetõttu on vajalik, et need ajaloo- ja kirjandusteadlased, kes selle perioodiga on tegelnud, avaldaksid rohkem oma senise uurimistöö tulemusi trükisõnas, olgugi need esialgsed.

XIX sajandi teise poole ühiskondlik-poliitilise võitluse ja eesti rahvusliku liikumise hindamisel tuleb lähtuda konkreetsetest tingimustest, selle liikumise sotsiaalsest baasist. See tähendab, tuleb lähtuda eesti talurahva diferentseerumise astme ja kodanluse geneesi uurimisest, et mõista, kes said üldse olla rahvusliku liikumise suunajateks. Seejuures tuleb rangelt arvestada Baltimaade spetsiifikat — muidugi endastmõistetav printsiip, mille vastu aga on küllalt sageli eksitud.

Kahjuks ei ole rahvusliku liikumise küsimused Eesti NSV ajalooteaduses veel küllaldaselt läbi uuritud. Agraarsuhete arenemist Eestis XIX sajandi teisel poolel, sellega seotud talurahva diferentseerumise ja kodanluse väljakujunemise probleemide monograafilist uurimist on alles alustatud. Seni aga tuleb opereerida enamasti kõige üldisemate andmetega raharendile siirdumise ja talude

päriseksostmise kohta Eesti külas, mis on küll kapitalismi arenemise kindlateks näitajateks, kuid ei anna siiski küllalt konkreetset ülevaadet toimuvatest protsessidest.

Eesti ühiskonnas võitsid 1860-ndatel aastatel kapitalistlikud tootmissuhted. See üleminek oli ilmne nii tööstuses ja kaubanduses kui ka põllumajanduses, mis meid siinkohal eriti huvitab. Mõisamajapidamine läks põhiliselt üle palgatööjõule; talu eraldus mõisast ja hakkas järjest enam tootma turu jaoks (eeskätt lina ja kartulit). Domineerivaks sai, nagu juba eespool märgitud, raharent, ja algas hoogne talude päriseksost. Sellega seoses süvenes taludes sulaste kapitalistlik ekspluateerimine, teravnes järjest vastuolu peremeeste ja maata talurahva vahel, hakkasid välja kujunema maakodanlus ja maaproletariaat.

Kapitalistlikud suhted eesti ühiskonnas olid aga nagu kogu Venemaalgi veel läbi põimunud pärisorjuslike suhetega. Maavaldus oli veel tunduvalt pärisorjusliku iseloomuga. Mõisnike õigus nn. talumaale oli vaid osaliselt piiratud, talumaast viimaste talurahvaseadustega eraldatud nn. kvoodi- ja kuuendikumaa suhtes aga piiramata. Maa ostu- ja rendihinnad olid seadusega normeerimata. Mõisnike monopol maale ja kohtuvõim võimaldasid neil säilitada rendilepingutes pärisorjuslikke punkte. Niiviisi konserveerisid mõisnikud ennekõike teorenti, mis kui teoorjusliku majandussüsteemi jäänus kõige enam kammitses talumajapidamise arenemist. Kuigi teoorjuse kasutamine oli 1868. aastast alates ametlikult keelatud, lubati seda ikkagi kvoodi- ja kuuendikumaal, Eestimaa kubermangus aga ühel neljandikul talumaastki. Et aga mõisnike käes oli ka kohtuvõim, siis eksisteeris teorent veel väga laialt rendilepingutes ja tihti peeti talupoegi hoopis kontrahtideta. Talurahva vaesus omakorda sundis teda tasuma renti kas täielikult või osaliselt teoga. Nii tekkis sageli nn. segarent. Riiklikud maksud ja kohustused lasusid ainult talumaal, mõisamaa oli neist vaba. Peale selle oli mõisnikel rida väiksemaid privileege (näit. jahiõigus jms.), mis samuti olid talupojale majanduslikult kahjulikud. Politseivõim — mõisapolitsei ja silla- ning haagikohtute võrk maal —,

samuti kohtuvõim kuulusid mõisnikele. Mõisnike käes olid ka kubermangude haldusorganid — maapäevad. Kõik need balti-saksa mõisnike muust Venemaast erinevale seadusandlusele baseeruvad privileegid moodustasid kokku kurikuulsa balti erikorra.

V. I. Lenin ütleb Venemaa talurahva kohta, et «... 60-ndate aastate «reformide ajastu» jättis talupoja kerjuseks, mahasurutuks, harimatuks, feodaalmõisnike käsualuseks nii kohtus kui ka valitsemisasutustes, nii koolis kui ka semstvos.»[1] Baltimaadel oli olukord veelgi hullem. Kui 1864. aasta reform lähendas vene kohtusüsteemi mõnevõrra kodanlikele printsiipidele, siis püsis Baltimaade kohus keskaegselt seisuslikuna. Semstvoasutuste taolisi asutusi siin polnud; 1866. aasta seadusega loodud talupoegade kogukonnaomavalitsus oli mõisnike kontrolli all.

Niisiis oli talumajapidamise kapitalistlik progress tunduvalt tõkestatud ja eesti talurahvas moodustas veel ühtse, allasurutud talurahvaseisuse.

Huvitav on küsimus, keda konkreetselt lugeda maakodanluseks. Mõldrite, kõrtsmike, mõisavalitsejate jt., see tähendab, niisuguse eesti küla mõisaga seotud kõrgkihi kõrval, mis kujunes juba XIX sajandi esimesel poolel, võib maakodanluse hulka lugeda jõukat ostuperemeest, kes, ekspluateerides sulaste tööjõudu, toodab turu jaoks. Niisugusel jõukate peremeeste kihil, mis 1860—1880-ndate aastate jooksul järjest enam stabiliseerus, olid juba olemas talurahva teiste kihtide huvidest erinevad huvid. Aga ka niisuguseid peremehi rõhus veel mõisa politseija kohtuvõim. Niisuguse kihi ulatus ja stabiliseerumise aste vajabki just selgitamist. Põhja-Eestis oli käsitletaval ajavahemikul niisuguseid peremehi igatahes veel vähe — hoogsam talude päriseksostmine algas siin alles 1880-ndatel aastatel. Intensiivseima taludeostu ajaks Lõuna-Eestis olid aastad 1866—1875. Küsimus on aga selles, kui paljud ostjatest jäid tegelikult püsima enamasti võlgu ostetud talukohale. Rentnik või võlgades ostuperemees, kes mõisnike poolt harrastatava sundmüügi tõttu oli sõlminud ostulepingu oma põlistalule —

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., Tallinn 1953, lk. 92.

niisugune Lenini väljenduse järgi «ebaküpse peremehe»[2] tüüp võis nii proletariseeruda kui ka saada jõukaks farmeriks. Kaks kolmandikku eesti talurahvast oli maata ja nende laiade kihtide taotluseks ning lootuseks oli saada maad ennekõike mõisa arvel. Nii sidus kõiki talurahva kihte, hoolimata sügavatest vastuoludest nende vahel, vaen mõisa vastu; suur enamus talurahvast nägi, et tema lootusel saada sõltumatuks maatüki omanikuks on teel ees mõisnik.

Et eesti talurahvas end veel tunnetas ühtse klassina, sellest kõnelevad 1860—1880-ndatel aastatel esitatud stiihilised nõudmised, sageli vaimse pimeduse ja naiivse monarhismi pitserit kandvad ootused ja lootused. Eesti talurahva hulgas elas visa lootus, et valitsus jagab talupoegadele maa tasuta «hingemaaks».[3]

Niisiis võib öelda, et üldiselt oli eesti maakodanlus käsitletaval perioodil veel majanduslikult nõrk ja ebaküps, alles kujunemisprotsessis. Eesti linnakodanlust 1860—1880-ndatel aastatel polnud veel olemas, välja arvatud tunduvate saksastumistendentsidega väikekodanlikud kihid.

Üheks oluliseks muudatuseks eesti ühiskonna struktuuris sel ajal oli ka rahvusliku intelligentsi kujunemine. See toimus laiemas ulatuses 1860-ndatel aastatel. Rahvusliku intelligentsi põhiosa moodustasid külakooliõpetajad, kellele hakkas aegamööda lisanduma järjest enam kõrgema haridusega eestlasi mitmetelt kutsealadelt. Haritlaskond omandas kõige kiiremini uusi ideid ja sai rahvusliku teadvuse kandjaks ning levitajaks. Ka see probleem vajab ja väärib sügavamat uurimistööd.

Et mõista käsitletava ajastu ideelise võitluse olemust ja eesti talurahva hulgast võrsunud haritlaste poolt formuleeritud ideoloogiat, kes 1860-ndatel aastatel hakkasid ikka intensiivsemalt ja ulatuslikumalt esinema eesti «talupojaseisuse» ja eesti rahvuse nimel, tuleb mõista talurahva seisundi kogu dialektikat ühiskonnas, mis ei

---

[2] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., Tallinn 1953, lk. 514.

[3] Vrd. E. Jansen, Väljarändamisliikumisest Eestis 1860-ndate aastate lõpul ja selle peegeldumisest ideoloogilises võitluses, käesolev kogumik, lk. 5—7.

ole veel täiesti kodanlik. Jälgides konkreetselt eesti talurahvast, näeme, et ta ühelt poolt jääb talurahvaks kui klassiks, mille kohta kehtib ka Lenini tees, et niivõrd, kuivõrd eksisteerivad külas pärisorjuse igandid, jääb talurahvas veel feodaalühiskonna klassiks.[4] Teiselt poolt on aga talurahvas pidevas diferentseerumisprotsessis, jagunedes omanikeks ja proletaarlasteks. Nii on talurahvas *üleminekuklass*, *vahepealne* klass; talupoja mõiste tähistab ennekõike, nagu näitab Lenin, kapitalisti ja palgatöölise vahepeal asuvat väikeomanikku.[5]

See talurahva seisundi dialektika peegeldub ka tema ideoloogias, mis on väikekodanlik-demokraatliku ilmega. Kuna iga talupoja taotluseks on saada vabaks farmeriks, siis on ta eesmärgiks mõisnike maavalduse ja võimu, kogu seisusliku korra otsustav likvideerimine. Niisuguse taotluse teostamine on võimalik ainult ulatusliku massiliikumise teel. Kuid teiselt poolt halvavad talupoja võitlusjõudu feodaalkorrast pärandina kaasa toodud naiivne monarhism — usk heasse tsaarisse vene ja eesti talurahva juures — ja kujunevate uute, kapitalistlike suhetega kaasnev *omaniku psühholoogia*. Selletõttu ei ole talurahva võitlus järjekindel. Isegi 1905.—1907. aasta revolutsioonis, näitab Lenin, võitles vene talurahvas *üldiselt* revolutsiooniliselt, kuid mitte *alati* ja *igal juhul* revolutsiooniliselt.[6] Seda enam on kõikuvus omane Venemaa, sealhulgas ka Eesti talurahvale XIX sajandi teisel poolel, kajastudes muidugi ka ta ideoloogias.

Nagu teame, eristab Lenin reformijärgse Venemaa ideelis-poliitilises elus kaht kapitalismi arenemist peegeldavat poliitilist tendentsi, s. o. liberaalset ja demokraatlikku. Liberaalne tendents oli küll suunatud pärisorjuse igandite vastu, kuid hirm rahvamasside liikumise ees viis ta kompromissile pärisorjuse iganditega, ja ennekõike selle kõige vägevama ja alatuma jäänuse — tsarismiga.[7]

---

[4] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., Tallinn 1952, lk. 97.
[5] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., Tallinn 1953, lk. 326.
[6] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., Tallinn 1953, lk. 95.
[7] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., Tallinn 1952, lk. 128.

Liberaalne tendents väljendas Venemaal suur- ja keskkodanluse huve. Demokraatlik tendents taotles Venemaa ühiskondlik-poliitilises elus kõigi pärisorjuse igandite, mõisnike maavalduse ja võimu likvideerimist, kartmata seejuures rahvamasside aktiviseerumist. See suund väljendas Venemaa talurahva, s. t. põhiliselt väikekodanluse huve. Kuid demokraatliku suuna esindajate hindamisel tuleb arvestada talurahva enda ebajärjekindlust, millest äsja oli juttu. Sellepärast ütleski Lenin: «Demokraatliku tendentsi esindajad sammuvad oma eesmärgi poole, alatasa kõikudes ning liberalismist sõltuvusse sattudes.» [8]

V. I. Lenini üldistused ühiskondlik-poliitiliste suundade kohta reformijärgsel Venemaal abistavad meid ka Eesti ideelis-poliitilise võitluse uurimisel. Siin ei tohi aga unustada kohalikku spetsiifikat. Eesti kodanlus oli palju nõrgem kui Venemaa kodanlus, puudus rahvuslik suur- ja keskkodanlus. Kogu eesti rahvast rõhus võõrast rahvusest kolonisaatorlik aadel ja suurkodanlus, kelle ulatuslikud privileegid väljendusid balti erikorras.

I

1860-ndatel aastatel alanud rahvuslikku liikumist Eestis tuleb vaadelda seoses sellele eelneva ideelis-poliitilise võitlusega siinses ühiskonnas. Rahvusliku liikumise eelkäijaks Eestis oli pärisorjusevastane liikumine, mis sündis koos feodaalkorra lagunemise algusega XVIII sajandi teisel poolel, eriti aga XVIII sajandi lõpul. Siis oli selle liikumise kandjaks ennekõike balti-saksa kodanlik intelligents, kellest mitmed (G. Merkel, J. Chr. Petri jt.) suhtusid tõsise poolehoiuga eesti talurahvasse ja arendasid teravat pärisorjuse kriitikat. Pole juhuslik, et rahvusliku liikumise ideoloogid — C. R. Jakobson, J. Köler jt. — kasutasid nimetatud ajastu pärandit, toetudes Merkeli ja Petri ideedele, mida nad arendasid edasi.

Oluliseks etapiks pärisorjusevastases liikumises Eestis oli XIX sajandi teine veerand. Sellal tekkis feodaalkorra

[8] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., Tallinn 1953, lk. 89.

teravat kriisi peegeldavas ideeliste voolude võitluses juba otseselt eesti talurahva huve väljendav valgustuslik-demokraatlik ideoloogia, milles avaldusid ka rahvusliku teadvuse jooned. Meenutagem vaid Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi tegevust, millel oli ka rahvuslikku teadvust virgutav mõju. Nii näiteks vastandati balti-saksa aadli poolt arendatavale eesti rahva alaväärsuse teooriale teravalt eesti rahva elu- ja loomisvõimelisuse idee, mis põhines eesti rahva heroilise mineviku ja ta folkloori väärtuste rõhutamisele. 1850-ndatel aastatel koostas Kreutzwald rahvaeepose «Kalevipoeg», teose, millel hiljem oli oluline osa ühiskondlik-poliitilises võitluses. 50-ndate aastate lõppu kuulub pideva eesti perioodika rajamine (Johann Woldemar Jannseni «Perno Postimees» 1857).

Kuid rahvusliku liikumise jooned selleaegses ühiskondlikus liikumises polnud veel domineerivad. Eesti intelligents oli alles tekkimas. Eesti talupoeg tunnetas end küll, nagu ta ise nimetas «maamehena», s. t. eesti pinna tõelise omanikuna, kuid mitte veel eestlasena. Võisid veel kujuneda niisugused «internatsionaalsed», tugevate demokraatlike joontega pärisorjusevastase ideoloogia keskused, nagu seda oli näiteks Tallinna saksa ja vene haritlaste ringkond 50—60-ndate aastate vahetusel, kelle poolt anti välja Põhja-Eesti talurahva ränka ekspluateerimist paljastav teos «Eestlane ja tema isand». 1861.—1863. aastani oli selle grupi mõju all Tallinna saksakeelne ajaleht «Revalsche Zeitung». Nimetatud ringkond oli tihedasti seotud eesti haritlastega ja avaldas neile tunduvat mõju — Kreutzwald oli kirjavahetuses selles ringkonnas liikuvate Fr. N. Russowi ja A. H. Neusiga. C. R. Jakobsoni Kurgjal säilinud raamatukogu näitab, et teost «Eestlane ja tema isand» luges ta juba Tormas jne.

Alles 1860-ndatel aastatel asus arvuliselt kasvav eesti intelligents laiemalt formuleerima pärisorjuse igandite vastu suunatud ideoloogiat, mis seetõttu, et nende igandite kandjaks olid kolonisaatoritest balti-saksa mõisnikud, võttis rahvusliku värvingu. Rahvuslik ideoloogia seati vastu balti-saksa aadli ja kodanluse ideoloogiale, mille põhituumaks sellal oli balti-saksa mõisnike privileegide, balti erikorra kaitsemine, võitlus eesti ja läti

rahvusliku liikumise ning vene natsionalismi rünnakute vastu.[9]

Balti-saksa aadel, vaimulikkond ja kodanlus ei tegelnud 1860-ndatel aastatel üksnes oma seniste võimupositsioonide kaitsmisega, vaid hakkasid hauduma plaane eestlaste kui rahvuse hävitamiseks. Püüdes parandada «ajaloolist viga», hakati nüüd arendama ulatuslikku tegevust eesti rahva saksastamiseks. 1860-ndate aastate algul seadis Õpetatud Eesti Selts näiteks oma programmiliseks tegevusjuhiseks eesti rahva saksastamise.[10] Pastorid üle maa püüdsid selle ülesande teenistusse rakendada kihelkonnakoole. Saksastamispüüdeid katsuti õigustada demagoogiliste juttudega «üheks rahvaks sulamise» vajadusest. Sealjuures selgitasid aga mitmed balti-saksa publitsistid üsna avameelselt, et kõrgem kultuur (saksa kultuur) peab assimileerima madalama (eesti ja läti kultuuri). Kirjutati, et eesti ja läti keel ei jõudvat iialgi kõrgemale talupojakeele tasemest. Väikesed rahvad polevat võimelised arendama iseseisvat kultuuri; balti provintside «eestistumine või lätistumine» olevat täiesti võimatu.[11]

1860-ndatel aastatel hakkasid balti-saksa mõisnikud plaanitsema ka Baltimaade koloniseerimist saksa talupoegadega.[12]

Seda enam, seda teravamalt pidid tärkava eesti rahvusliku liikumise ideoloogid majanduslik-sotsiaalsete nõudmiste kõrval välja astuma eesti rahvuse eluõiguste eest, rahvusliku kultuuri arendamise eest.

Eesti rahvusliku liikumise esimeseks etapiks võib lugeda ajajärku 1860-ndate aastate algusest kuni selle aas-

---

[9] Balti-saksa aadli ja kodanluse ideoloogia kohta vrd. E. Jansen tsit. artiklit, lk. 3—4.

[10] Vrd. C. Schirren, Rede auf der oeffentlichen Versammlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zur Fein ihres 25-jährigen Bestehens am 18. Januar 1863. Sitzungsberichte der GEG, Dorpat 1863, S. 2—6.

[11] Vrd. Zur Nationalitätenfrage, *Baltische Monatsschrift* 1864, IX B., S. 570—573.

[12] Vrd. A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 1. mail 1862, Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, Tallinn 1956, lk. 204; H. Schaudinn, Das Baltische Deutschtum und Bismarcks Reichsgründung, Leipzig 1932, S. 47—48.

takümne lõpuni. Rida sündmusi räägib kujuneva rahvusliku intelligentsi aktiivsuse tõusust ja teadliku ühiskondlik-poliitilise liikumise sünnist. 1862. aastal ilmus «Kalevipoja» rahvaväljaanne. 1863. aastal esitati esimene palvekiri eestikeelse keskkooli, nn. Eesti Aleksandri kooli rajamiseks Tarvastu ja Paistu meeste poolt. Samal aastal toimus hiljem eesti rahvuslikus liikumises väljapaistva koha omandanud Johann Köleri esimene ringreis Eestis. Sellal hakkas J. Köleri juhtimisel eriti intensiivset tegevust arendama Peterburisse koondunud eesti haritlaste ringkonna, nn. Peterburi patriootide demokraatlik tuumik, millega ühines 1863. aastal siia saabunud noor Carl Robert Jakobson. 1863. aasta lõpul viis J. W. Jannsen oma «Perno Postimehe» Tartusse ja hakkas seda siin alates 1864. aastast välja andma «Eesti Postimehe» nime all.

1864. aastast alates hakkasid Viljandimaa talupojad, eesotsas Holstre kroonuvalla talupoegadega esitama tsaarile massiliselt palvekirju, mis olid suunatud pärisorjuse igandite vastu Eesti külas. See massiline liikumine oli ühelt poolt talurahva stiihilise võitluse avaldus mõisa vastu, teiselt poolt aga juba teadliku ühiskondlik-poliitilise liikumise, s. o. rahvusliku liikumise avaldus. Suunavalt võtsid sellest liikumisest osa eesti haritlased J. Köler, Peeter Peterson, Adam Peterson jt. Spetsiifiliselt rahvusliku nõudmisena esitati ametiasutustes eestikeelse asjaajamise sisseseadmise nõudmine.[13] 1865. aastal alustas C. R. Jakobson, kes oli Peterburis kujunenud veendunud poliitiliseks ja rahvuslikuks võitlejaks, oma avalikku tegevust, s. o. ajakirjanduslikku tegevust «Eesti Postimehe» veergudel.

Ei tule unustada, et kõik need sündmused toimusid ränga poliitilise surve, lakkamatu jälitamise ja tagakiusamise olukorras. Balti-saksa mõisnikud tegid kõik, et tsaarivõimude kaasabil maha suruda nii talurahvaliikumist kui ka haritlaste igasuguseid väljaastumisi. 1860-ndate aastate teine pool kujunes kogu Venemaal poliitilise reaktsiooni pealetungi ajaks; 1865. aastast

[13] H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt, Tartu 1934, lk. 83.

peale algas massiliikumise mahasurumisega Viljandimaal eesti ühiskonnategelaste süstemaatiline tagakiusamine.

Sellest hoolimata laienes rahvuslik liikumine ja võttis järjest uusi vorme. Eriti sündmusterohkeks kujunes käsitletava aastakümne lõpp, millal elustus ka stiihiline talurahvaliikumine. Hoogsalt hakati tegema ettevalmistustööd emakeelse keskkooli rajamiseks, samuti ka Eesti Kirjameeste Seltsi asutamiseks. Algas põllumeeste seltside organiseerimine. 1869. aastal peeti Jannseni eestvõttel esimene eesti laulupidu. 1868. aastast alates kasvas järsult C. R. Jakobsoni ühiskondlik aktiivsus, tihenes ta side rahvaga kodumaal. Jakobson esines võitlevasisuliste kõnedega ja hakkas taotlema eestikeelse ajalehe asutamise luba Peterburis. Samal ajal kerkis avalikkuses kiiresti esile ka Jakob Hurt, paistes eriti silma oma kõnega esimesel laulupeol.

Sel perioodil algas ka erinevate ideelis-poliitiliste suundade kristalliseerimine eesti rahvuslikus liikumises. Eesti haritlaste kujunemisele ühe või teise suuna esindajaiks avaldas mõju nii talurahva elu konkreetne tundmine, kui ka see, missugune mõju oli neile talurahva hulkade liikumisel.

Oluline koht eesti avalikus elus kuulus 1860-ndatel aastatel J. W. Jannsenile, kellel oli kasutada ajaleht «Eesti Postimees». Jannsen, endine Vändra kanter, oli oma kasina hariduse saanud «ausate mõisavanemate» armust. Oma kirjanduslikku teed alustas ta 1840-ndatel aastatel vaimulike raamatute autorina ja tõi pärisorjuse ajast sajandi teise poolde kaasa pastorliku ülalt-alla suhtumise rahvasse. Jannsen asus end *eraldama* rahvast ja igasugune massiliikumine sisendas temasse ainult hirmu. Nii jäi ta eemale 1860-ndate aastate palvekirjade-liikumisest. Isegi emakeelse keskkooli asutamise üritusest hoidus Jannsen 1860-ndatel aastatel kartlikult kõrvale, kuna ta oli kuulnud, et viljandimaalased kavatsevad kasutada Aleksandri kooli silti hoopis «teistel eesmärkidel» kokkutulemisteks.[14] Järjekordselt kohutas Jann-

[14] J. Hurt J. Kölerile 6. mail 1865, Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi Käsikirjade Osakond (edaspidi KM KO).

senit Eestimaa talurahva väljarändamisliikumine 1868.—1869. aastal.[15]

1860-ndatel aastatel omandas eesti avalikus elus väljapaistva koha Jakob Hurt, kes oli Põlva kihelkonna külakoolmeistri poeg. Rida tegureid kiskus teda aga oma rahvast eemale — teoloogia õpingud Tartu Ülikoolis, balti-saksa korporatsioon «Livonia», naise saksa perekond ja lõpuks pastoriamet.

Teistsugune oli aga nende haritlaste kujunemistee, kes algusest peale, suuremal või vähemal määral asusid Jannseni suhtes opositsiooni. Neist mitmete väljakujunemine toimus — Kreutzwaldi sõnade järgi — väljaspool Baltimaade feodalistlikest gaasidest rasket õhkkonda[16]. Nii oli Köleri ja Jakobsoni maailmavaate väljakujunemise kohaks Peterburi, s. o. hoopis avarama ning intensiivsema ideelis-poliitilise ja kultuurilise elu keskus. Köler oli üldse laiemalt maailma näinud. Itaalias viibides hakkas ta tõsiselt kaasa tundma Garibaldi poolt juhitavale liikumisele.[17]

Kõige otsustavamaks teguriks demokraatliku suuna tegelaste vaimsel väljakujunemisel oli aga eesti talurahva olukorra ja meeleolude konkreetne tundmine. Näiteks Köler, tulnud tagasi kodumaale, liikus 1863. ja 1864. aastal ringi rahva hulgas nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis. Teda vapustas Eestimaa kubermangu talurahva talumatult vilets olukord. Siin kuulis ta ühtlasi jutustusi rahva teadvuses veel värsketena elavatest Mahtra jt. sündmustest, ja veendus, et sõjaväe abil rahule sunnitud Eestimaa talurahvas polnud tegelikult kuigi rahulik.[18] Köler oli, nagu juba eespool märgitud, tihedasti seotud palvekirjade-liikumisega, Adam ja Peeter Petersonidest rääkimata. Jakobson oli pidevalt suveti kodumaal rahva hulgas: 1866. aastal viibis ta Adam Petersoni juures Holstre mõisas,[19] samuti oli ta 1867. ja pikemat aega 1868. aastal Lõuna-Eestis. 1870. aastal rändas Jakobson läbi Põhja-Eesti alad.[20]

[15] Vrd. E. Janseni tsit. artiklit, lk. 17—18.
[16] Fr. R. Kreutzwald G. Schultz-Bertramile 6. aprillil 1870, KM KO.
[17] *Русская старина* 1886, т. 52, lk. 349.
[18] Sealsamas, lk. 354—357.
[19] A. Peterson H. Hennole 26. augustil 1912, KM KO.
[20] Vrd. E. Janseni tsit. artiklit, lk. 21.

Kõik see õhutas Kölerit, Petersone, Jakobsoni jt. järele mõtlema eesti talurahva viletsuse põhjuste üle ja välja astuma eesti talurahva olukorra otsustava parandamise eest.

Analüüsides kõigepealt Jannseni ja «Eesti Postimehe» üldsuunda tuleb vastukaaluks sellele, et, meie ajalookirjanduses vahepeal nimetati Jannseni suunda konservatiivseks, rõhutada, et Jannsen ei olnud pärisorjuslane. «Kes ue aeaga mitte *eddasi* ei lähhä ehk vanna kivvi otsas paigal tahhab istuda, se lähhäb taggasi...»[21] — sellest veendumusest lähtudes arendas Jannsen 1860-ndatel aastatel nii erakirjades kui ka «Eesti Postimehe» veergudel põhimõtteid, millel oli sel ajastul progressiivne sisu.

Teda iseloomustas ennekõike *majanduslik liberalism*. Üldise taotluse kõrval, et käsikäes edeneksid «põllotö, vabrikud ja kaupleminne»[22], oli Jannseni peamiseks eesmärgiks talumajapidamise arendamine. «Eesti Postimehe» veergudel õhutas ta lakkamatult talude päriseksostmist. «Sest,» kirjutas ta, «peab meie rahva prius tõssist kasso toma ja mitte kui linno prius oksa peal ollema, siis peab pri rahvas omma pri ja pärrismade peal käima ja tööd teggema, naggo me sedda ni mitto ja mitto kord olleme üttelnud. Põld ja ma on Eesti rahva ainus tõssine allus...»[23] Jannsen oli ka põllumajanduslike uuenduste propageerijaks.

Mõningaid mõtteavaldusi esines «Eesti Postimehe» veergudel ka *mõisnike eesõiguste* vastu. Üksikutes artiklites julges Jannsen hukka mõista pärisorjusliku rõhumise minevikus ja vihjata eesti rahva rõhujatele.[24] Erakirjad kõnelevad muidugi selgemat keelt Jannseni veendumusest, et «meie pastorid, patronid ja paronid ka muud midagi ei olle kui innimesed, kes eksida ja üllekohut tehha võivad, omma kasso otsivad ja allamatele kotti peas hoidvad ja üllearru koormat nende õllade peale pannevad...»[25]

---

[21] *Eesti Postimees* 1866, nr. 39.
[22] *Eesti Postimees* 1867, nr. 4.
[23] *Eesti Postimees* 1866, nr. 12.
[24] Vrd. eriti peale I laulupidu ilmunud artiklit, *Eesti Postimees* 1869, nr. 31.
[25] J. W. Jannsen C. R. Jakobsonile 10. augustil 1869, KM KO.

Jannseni ja ta «Eesti Postimehe» progressiivseks teeneks oli aga ennekõike püüe *virgutada rahvuslikku teadvust* ja pidev taotlus arendada *rahvaharidust*. Kõige suuremaks paheks pidas Jannsen seda, «et rahva õppetusse ja kolitamisse põld ni kaua harrimata seisnud»,[26] õhutades «Perno Postimehe» aegadest peale mitte ootama «ergemaks ja targemaks saamisega».[27] Neist seisukohtadest lähtudes võttis Jannsen 1860-ndatel aastatel meelsasti vastu «Peterburi Jakobsoni» (nagu sellal C. R. Jakobsoni rahva hulgas nimetati) kaastöö «Eesti Postimehele», mille sisuks oli ennekõike võitlus rahvahariduse eest ja sellega seoses võitlus rahvusliku renegaatluse vastu, patriotismi ja rahvustunde äratamine rahvaluule propageerimisega, teiste rahvaste (näit. kreeka ja rooma rahvaste) isamaa-armastuse eeskujuks toomisega jne. Jakobsoni julge ja terav sulg, ehkki tsensuuri poolt aheldatuna, tema ridade vahelt vilkuv süüdistus valitseva klassi pihta andis kogu «Eesti Postimehele» 1860-ndate aastate teisel poolel hoopis võitlevama ilme ja kasvatas sellega ajalehe populaarsust.

Samas aga ei kritiseerinud Jannsen tegelikult Baltimaade poolpärisorjuslikku süsteemi ega püstitanud nõudmist pärisorjuslike tõkete kõrvaldamiseks, mis kammitsesid talumajapidamise arenemist. Just kartus rahvahulkade liikumise ees oli selleks põhjuseks, mis sundis teda ikka ja jälle rahvale kinnitama, et kodumaa olud ei jäta tegelikult midagi soovida, ja mis viis ta kompromissile mõisnikega, armupalukeste ootamisele valitsevalt klassilt.[28]

Selle kartuse väljenduseks oli ka Jannseni «Eesti Postimehe» läila ning tüütu klerikaalsus. Kui «Eesti Postimeest», nagu märgitud, iseloomustasid ühelt poolt valgustuslikud jooned, siis teiselt poolt jäi talle lahutamatult külge feodaal-klerikaalse ideoloogia pitser. Kõneldes küll erakirjades halvakspanevalt «musta rügemendi» (muidugi pastorite — E. J.) laulust,[29] laulis Jannsen

[26] *Perno Postimees* 1861, nr. 5.
[27] *Eesti Postimees* 1866, nr. 34.
[28] Vrd. Jannseni suuna iseloomustust. E. *Janseni* tsit. artiklis, lk. 17—19.
[29] J. W. Jannsen C. R. Jakobsonile 10. augustil 1869, KM KO.

oma ajalehes siiski hoolega seda laulu. «Jeesus Kristus on sesamma eila ja tänna ja iggaveste» oli «Eesti Postimehe» motoks. Kui Jakobson näiteks ühes oma artiklis avaldas kahetsust, et eesti rahvakoolis on nii vähe loodusõpetust, sest «se üksi on meie rahvale õige tee, kelle peal ta ... täitsa mõistusse ja tarkusse raiade sisse jõuab», siis pani «Postimehe» toimetus sõna «üksi» järele küsimärgi.[30]

Eriti armastas Jannsen jumalasõna abil korrale kutsuda sulaseid. Nii nagu ta juba «Perno Postimehes» teenijarahvast manitses, et jumala vastu ei tohi nuriseda, sest «rahhoto südda ja nurriseja su on need innimesse kõige raskem ike»[31], nii jätkas ta samasugust moraliseerimist ka «Eesti Postimehes». Hurjutades sulaseid hingemaa-lootuse pärast, kinnitas Jannsen korduvalt, et sulase ja peremehe vahe on igavene, see on «lodud assi, nisamma kui külm ja soe, sui ja talve, pimmedus ja valgus...»[32] Jannseni vaadetes avaldusid seega varakult jõuka taluperemehe omakasupüüdlikud, kiskjalikud huvid.

Arglikuks ja kõikuvaks nagu talurahva silmaringi avardamise püüegi jäi tegelikult ka Jannseni rahvusliku teadvuse virgutamise taotlus. Üleolev, pastorlik suhtumine rahvasse kui a l a e a l i s e s s e lapsesse ei võimaldanud Jannsenil kunagi Jakobsoni kombel rahvale kõnelda tema loomisjõust, seesmistest väärtustest.

Jannseni suunda, mis põhiliselt oli kodanlik, läks kompromissile pärisorjuse igandite ja feodaalse ideoloogiaga, võib — vastavalt A. Vassari ettepanekule Eesti NSV ajaloo maketi arutelul 1956. aastal — nimetada kodanlik-klerikaalseks suunaks rahvuslikus liikumises.[33]

Mõnevõrra erinev Jannsenist oli sel ajal Jakob Hurda positsioon. 1860-ndatel aastatel oli veel selguseta, kuhu leeri ta lõpuks kaldub. Iseloomulik on see, et Hurdal oli sellal kavatsus loobuda teoloogiast, milles teda püüdsid veenda Köler ja Kreutzwald, ja see oleks kahtlemata

---

[30] C. R. Jakobson, Ural-Altai keleselts, *Eesti Postimees* 1866, nr. 26.

[31] *Perno Postimees* 1861, nr. 24.

[32] *Eesti Postimees* 1867, nr. 17.

[33] Vrd. E. J a n s e n i tsit. artiklit, lk. 31—32.

tõsiselt mõjutanud ta kujunemist. Kuid, nagu teame, sai temast siiski täisvereline pastor.

1860-ndate aastate teisel poolel hakkas Hurt esinema «Vanemuise» seltsis kõnedega. Oma ideelise *credo* kandis ta aga kõige ulatuslikumalt avalikkuse ette esimeses laulupeo kõnes 1869. aastal.

Julgelt ja teravalt, hoopis teises toonis kui Jannsen astus ta selles kõnes välja rahvusliku teadvuse äratamise ja rahvusliku kultuuri arendamise eest. Mõjuvate sõnadega kutsus ta üles truuks jääma oma rahvusele, mõistes hukka «saksaks saanud meeste... nurjatu rahvast lahkumise».[34] Eesti rahva vaimuvara kasvatamiseks nõudis Hurt hoolitsemist «...hea koolide, raamatukogude ja iseäralise seltside sünnitamise eest».[35] Ta nõudis emakeelset haridust ja seejuures ka emakeelseid keskkoole.[36]

Hurt oli ennekõike kultuuritegelane ja n ä i l i s e l t apoliitiline, kuid tal oli muidugi oma poliitiline pale. Selles osas ilmneb juba käsitletaval ajal ta lähedus Jannsenile. Hurt on küll öelnud, et «koloniaalvõimu» «egoistlikud valitsemispretensioonid» on «meie armsale kodumaale ainult õnnetust toonud»,[37] kuid niisuguste sõnadega pöördus ta eeskätt valitseva klassi hulka kuuluva intelligentsi poole ja taotles tegelikult, nagu ta ise ütleb, ainult «vastuolude lepitust»[38]. Rahva poole pöördus Hurt vaigistajana, manitsedes teda kristliku fraseoloogia abil rahule ja leppimisele kehtiva olukorraga. «Mõni seisus ütleb enesele liiga tehtud, muile aruta paljo õigusi antud olevat,» rääkis ta näiteks oma eespool tsiteeritud laulupeo kõnes. «Kas peame siis ka vasta meelt seadust täitma? Selle peale tuleb mõistlikul inimesel kosta: Meie peame igakord ja igas tükis ka riigi ja oma ilmaliku ülemate käsule allaheitlikud olema... meie peame, nõnda kui püha kiri ütleb, ka tigedategi sõna kuulama..., — näitagu seadus meile raske või kerge, meelt mööda või meelt pidi.»[39]

[34] Jakob Hurda kõned, Tartu 1939, lk. 44—45.
[35] Sealsamas, lk. 43.
[36] Sealsamas, lk. 46—47.
[37] Sealsamas, lk. 54.
[38] Sealsamas.
[39] Vt. Sealsamas, lk. 39.

1860-ndate aastate lõpul esines Hurt kõnedega ka eesti ajaloo teemal. Hurt mõistis küll hukka röövvallutuse ja eestlaste orjastamise, kuid samas iseloomustab ta käsitlust lepitav, vabandav toon. «Meie kaebamine, nurisemine ja hukkamõistmine ei maksa tänapäev midagi,» ütles ta, «see ei aita meie nüüdisi asju karva väärt kaugemale. Niisama ei või meie järeltulijate (s. o. kaasaegsete balti-saksa mõisnike — E. J.) käest vastamist selle eest nõuda, mis nende esivanemad omal ajal kurja ja kahju on teinud.» [40]

Eesti tekkiva rahvusliku liikumise teise suuna, mille esindajateks olid J. Köler, C. R. Jakobson, vennad Petersonid jt., seisukohad avaldusid Viljandimaa talupoegade palvekirjade nõudmistes aastatest 1864—1868, eriti 1864. aasta 9. novembri ühises märgukirjas, aga samuti Jakobsoni artiklites «Eesti Postimehes», tema kõnedes 1860-ndate aastate lõpul ja muidugi Jakobsoni, Köleri jt. erakirjades.

Eeskätt Köleri ja vendade Petersonide, aga ka teiste kohalike haritlaste abil nimetatud palvekirjades formuleeritud nõudmised olid suunatud ennekõike talupoegade maaomandi loomisele ja kindlustamisele. Kurtes maapuuduse üle nõuti maahinna alandamist ja normeerimist, talurahvast ruineeriva talude sundmüügi lõpetamist, talumaade teistest seisustest isikutele müümise keelamist. Nuriseti kvoodimaa eraldamise üle ja nõuti maade mõisastamise lõpetamist.[41] Ühes Viljandimaa talupoegade kollektiivses märgukirjas nõuti ka talusüdame andmist talupoegadele tasuta.[42] Teravalt esitati palvekirjades nõudmine, et teoorjus «ni pea kui ial võimalik saks koggoni ärra kaotud, olgo mis nimme al tedda nüüd veel peale pannakse.» [43]

Palvekirjades nõuti, et talurahva kogukonnad ja kogukonnakohtud «saaksid üsna mõisnikude vallitsuse ja kässo alt lahti» ning talurahvaesindajate osavõttu ka

---

[40] J. Hurt, Pildid isamaa sündinud asjust, Tartu 1879, lk. 90.
[41] Vrd. H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt, lk. 59 ja 83.
[42] Sealsamas, lk. 59.
[43] Sealsamas, lk. 83.

kõrgematest kohtuinstantsidest. Eespool on käesolevas käsitluses juba kõneldud eestikeelse asjaajamise nõudmistest.[44]

Märgukirjades taotleti ka rahvakooli ja samuti kiriku vabastamist mõisnike mõju alt.[45]

Seega olid 1860-ndate aastate palvekirjade nõudmised suunatud nende pärisorjuslike kammitsate vastu, mis takistasid talupoegliku maaomandi väljakujunemist. Need konkreetsed nõudmised näitasid talurahva otseseid pakilisi vajadusi, kasvasid vahetult välja elust enesest, minnes kõige olulisemate pärisorjuse igandite vastu maa majanduslik-poliitilises elus. Tuleb muidugi arvestada, et see oli nii talurahva kui ka talurahvaga seotud intelligentsi n. ö. «minimaalprogramm». Aga nendes praktilistes legaalselt teostatavates nõudmistes peegeldus kõigi talurahva kihtide taotlus saada maad ja likvideerida mõisnike pärisorjuslik võim. Nende nõudmiste formuleerimine aktiviseeris kogu talurahvast ja tõstis ta poliitilist teadlikkust; talurahva vajadustega põhjalik tutvumine mõjutas omakorda rahvusliku intelligentsi esindajate vaadete kujunemist.

Samasugused olid ka Köleri ja Jakobsoni maailmavaate ja tegevuse põhiprintsiibid 1860-ndate aastate teisel poolel.[46] Nende taotluseks oli talurahva maaga varustamine võimalikult laias ulatuses, võimalikult odavamini ja võimalikult kiiremini, samuti mõisnike pärisorjusliku võimu hävitamine teadlikult püstitatud seisuste võrdsuse printsiibist lähtudes. Juba 1866. aastal kirjutas Jakobson ähvardavalt ühes kirjutuses, mis küll ei leidnud avaldamist, et ühe seisuse rõhumine teise poolt tuleb lõpetada, sest just ühe seisuse õiguste jalgade alla tallamine pani «sadda aastad taggasi Prantsuse maal verre oiad nõnda hirmsal kombel jooksma.»[47] Seisuste võrdsuse põhimõtte arendamisel toetus Jakobson J. J.

---

[44] Vrd. lk. 34.

[45] H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt, Tartu 1934, lk. 84.

[46] Vrd. E. Janseni tsit. artiklit.

[47] C. R. Jakobson, Mis meil keigil tähhäl tulleb panna, käsikiri, Kurgja M.

Rousseau loomuliku õiguse ja ühiskondliku lepingu teooriale.[48]

Köler ja Jakobson seadsid oma eesmärgiks balti olude põhjaliku ja avaliku kritiseerimise, et kasvatada eesti talurahva poliitilist teadlikkust. [49]

1860-ndate aastate teisel poolel oli Carl Robert Jakobsoni avalik ühiskondlik tegevus olulises osas suunatud võitlusele rahvusliku teadvuse virgutamise ja rahvusliku kultuuri loomise eest. Suur ühiskondlik mõju oli ta vastavatel artiklitel «Eesti Postimehe» veergudel, millele eespool on juba vihjatud. Feodaal-klerikaalse ideoloogia kammitsate purustamiseks nõudis ta rahvakooli olukorra otsustavat parandamist ja ilmlike õppeainete — ajaloo ja loodusteaduslike ainete — õpetamist. Praktiliselt aitas Jakobson rahvahariduse arendamisele palju kaasa oma väärtuslike kooliraamatutega, mille väljaandmist ta alustas 1860-ndate aastate teisel poolel. Jannseni siiralt mõeldud rahvusliku äratustöö jõudu halvas see, et ta balti-saksa pastorite eeskujul armastas kõnelda igasugustest eesti talupoja «iseloomule» omastest pahedest ja puudustest, virises rahva kallal ning hurjutas teda. Jakobson aga püüdis süvendada rahva usku oma loomisjõudu ja seesmistesse väärtustesse, õhutada rahvuslikku uhkust (selle sõna õiges tähenduses). Eriti hoogsalt tegi ta seda oma esimeses isamaa kõnes, samuti aga teistes kõnedes ja artiklites.

Pöördudes rahva poole püüdis Jakobson eesti talurahva silmi veelgi enam avada rõhumise ja rõhujate suhtes. Rahvusliku teadvuse virgutamise, rahva silmaringi avardamise ja rahvuskultuuri arendamisele õhutamise ülesannet ei lahutanud ta juba sellal üldisest sotsiaal-poliitilisest võitlusest balti-saksa mõisnike võimu vastu.

Nii rahvustunde äratamiseks kui ka rahva poliitilise teadlikkuse tõstmiseks kasutas Jakobson eesti rahva folkloori [50] ja ajalugu. Ta rõhutas oma kõnedes ja kir-

[48] Vrd. C. R. Jakobson, Kuidas Eesti rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab, kõne käsikiri, Kurgja M.

[49] Vrd. E. Janseni tsit. artiklit.

[50] Rahvaluule kasutamise kohta Jakobsoni poolt vrd. Ü. Tedre artiklit, C. R. Jakobson ja rahvaluule, käesolev kogumik.

TRÜ Raamatukogu
TARTU ÜLIKOOL

jutustes lakkamatult mõtet, et enne võõrvallutust oli eesti rahvas — tema sõnadega — «... üks tugev ja vahva rahvas,... osav sõa ja rahu-kunstides».[51] Veelgi suurema aktiviseeriva tähendusega oli aga see, et Jakobson korduvalt rõhutas rahva visa vastupanu orjastajatele. «Pool Euroopa maad,» ütles ta ühes oma kõnes, «pidi paar sada aastat tema (s. o. eesti rahva — E. J.) vastu võitlema, enne kui teda selleks oli jõudnud saada, kelleks teda soovis teha ...» [52] Sel kombel sai «Eestlase loomus... inetumaks varjuks moondatud sellest, mis ta enne oli olnud, tema vaim sai maha tallatud, tema õiepärg tükkideks kistud. Siisgi ei ole tema vabaduse meelt ka see terve seitsme sada aastane orjuse aeg millasgi jõudnud ärakautada, seda tunnistab jälle meie rahva terve sündmus, kus suuremalt mu asjadest ei räägita, kui rahva üles tõusmisest vägivalduse piinamise vasta (viimane minu sõrendus — E. J.) ja uue mahasurumistest endise oleku sisse.» [53] Niisugustest väljaastumistest kõlab revolutsioonilist paatost. Ehkki Jakobson oma subjektiivsete vaadete poolest ei olnud revolutsionäär, ei kartnud ta masside liikumist, vaid, vastupidi, taotles just masside liikuma panemist. Köleri, Jakobsoni jt. poolt esindatud suunda, mis läks järjekindlalt pärisorjuse igandite vastu maa majanduslik-poliitilises elus ning taotles rahvamasside aktiviseerimist, võib nimetada kodanlik-demokraatlikuks suunaks eesti rahvuslikus liikumises.

Peale juba nimetatud vendade Petersonide oli kodanlik-demokraatlike taotluste väljendajaiks Köleri ja Jakobsoni kõrval 1860-ndatel aastatel veel terve rida eesti haritlasi — näiteks J. Weitzenberg Narvas[54], T. Pekk Tartus jt.

Eespooltoodu põhjal on selge, et rahvusliku liikumise erinevate suundade piirjooned kujunesid 1860-ndate aastate jooksul välja küllaldase selgusega. Pole ime, et

---

[51] C. R. Jakobson, kõne, «Armsad ja auustatud eesti vennad...», 15. veebruaril 1872, käsikiri, KM KO.

[52] Sealsamas.

[53] Sealsamas.

[54] Vrd. E. Janseni tsit. artiklit.

1860-ndate aastate lõpul ja 1870-ndate aastate algul ilmnes nende vahel küllalt terav konflikt. Juba 1870. aasta algul kurtis Koidula kibedalt selle üle, et «meie rahva eestvedajate eneste vahel» pole ühendust.[55] Jakobsoni autoriteet rahvahulkades tõusis järjest. Ta sai peatselt, kurtis hiljem Jannseni ja tema perekonna suuri tegusid ülistav H. Rosenthal, «ninameheks kriitikata massidele, kes teda tingimusteta usaldasid».[56] Balti sakslaste silmis muutus Jakobson järjest kardetavamaks kujuks. «Üleültse käiakse nüüd igalt poolt minu kukkil, mina peada see kõige hirmsam mässaja olema,»[57] kirjutas Jakobson 1870. aastal. Sellises olukorras taganesid Jannsen ja ka Hurt hirmunult Jakobsonist. On üldiselt teada, et 1871. aastast alates sulges Jannsen oma ajalehe veerud Jakobsonile. Ka Hurda ja Jakobsoni vahel tekkis selleks ajaks võrdlemisi terav vastuolu, millest kõneleb nii nende kirjavahetus kui ka tegevus.

Kui Jannsen tõrjus Jakobsoni «Eesti Postimehest» eemale, astus Hurt «Eesti Postimehe» lisalehe (jututoa) toimetajaks ja avaldas just siin vastukaaluks Jakobsoni 1870. aastal eri raamatuna ilmunud «Isamaa kõnedele» oma lepitava tooniga «Pildid isamaa sündinud asjust». Jakobson mõistis hukka Hurda ja teised sellal esile kerkima hakkavad noored Tartu teoloogid, «Tartu õllejoojad», koostöö taotluse pärast balti-saksa mõisnike ja pastoritega,[58] mis sellal avaldus eriti näiteks Aleksandri kooli küsimuses.[59] «Tartlased nimelt arvavad tarkuse tagavara üksi oma käes olevat, ja sellepärast ärgu tulgu keegi enam ligi,» kirjutas Jakobson, tegelikult aga, kartis ta, lasevad nad end «sakslastest kotti pista ja jõkke vedada»[60]. Nii kartis Jakobson juba sellal Tartu teoloogide poolt ohtu eesti noorele rahvuslikule liikumisele, ja need kartused osutusid hiljem õigustatuks.

Samal ajal tundis Hurt hirmu, et Jakobson läheb

[55] L. Koidula C. R. Jakobsonile 12. jaanuaril 1870, KM KO.
[56] H. Rosenthal, Kulturbestrebungen des Estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869—1900), Reval 1912, S. 139.
[57] C. R. Jakobson J. Adamsonile 26. märtsil 1870, KM KO.
[58] Näit. C. R. Jakobson J. Adamsonile 6. jaanuaril 1872, KM KO.
[59] Vrd. H. Kruus, Eesti Aleksandri kool, Tartu 1939, lk. 74—76.
[60] C. R. Jakobson A. Reinwaldile 18. märtsil 1872, KM KO.

poliitika asjades liiga kaugele.[61] Hurdale oli vastuvõtmatu, et Jakobson otsib toetust balti-saksa mõisnike vastu «venelaste juures», Peterburist.[62] Peale selle kohutas Hurta kuulujutt, et Jakobsonile olevat ükskõik, mis u s k u eesti rahvas on.[63]

Jannseni ja Jakobsoni vahel algas sellest ajast peale otsustav võitlus.[64] Hurdaga polnud Jakobsoni konflikt veel lõplik, kuid see oli sümptomaatiline.

III

Teine etapp eesti rahvuslikus liikumises algas 1870-ndate aastate algul ja kestis 1878. aastani. Ideelises elus nagu maa majanduslik-poliitilises arenemiseski oli see suhteliselt rahulikuma arenemise ajajärguks. Sel perioodil alustas oma tööd rida rahvuslikke organisatsioone. Nii kujunes välja Eesti Aleksandri kooli jaoks raha kogumise organisatsioon, milleks loodi Peakomitee ja abikomiteed üle kogu maa. Sellel laialdasel organisatsioonil oli suur mobiliseeriv tähtsus, tema nn. suurkoosolekud kujunesid omamoodi rahvaesindusteks, parlamentideks. Tegevust alustas Eesti Kirjameeste Selts ja ka rida kohalikke kultuurihariduslikke seltse: Viljandi lauluselts «Koit», Narva «Ilmarine» jt. Tööd alustasid ka põllumeeste seltsid Tartus, Pärnus ja Viljandis.

Põllumeeste seltsidest on meie ajalookirjanduses tavaliselt vaikides mööda mindud, hinnates neid eeskätt kui kulakluse organisatsioone. Muidugi olid nad peremeeste organisatsioonid, kuid käsitletaval perioodil oli nende põhiülesandeks veel ennekõike võitlus pärisorjuse igandite vastu, et — nagu ütles Tartu Põllumeeste Seltsi president Mart Mitt — «kõik need suured takkistused, mis meie majapidamist veel raskeste rõhuvad ja kinni peavad, eest ära ja kõrvale saaksivad heidetud...»[65] 1870-ndatel aastatel arendas elavat tegevust Pärnu

[61] C. R. Jakobson J. Adamsonile 2. jaanuaril 1872, KM KO.
[62] Sealsamas.
[63] J. Hurt C. R. Jakobsonile 21. märtsil 1872, KM KO.
[64] Vrd. Ü. T e d r e tsit. artiklit.
[65] M. M i t t, Elu lugu, Aia luguga ühendatud viisil Kirja panema hakatud, käsikiri, lk. 98, KM KO.

Põllumeeste Selts. Sealsed talupojad olid enamikus mitte kuigi heas seisukorras olevad rentnikud. Põllumeeste seltside taotluseks Pärnu ümbruses oli rendimaksude alandamine ja normeerimine,[66] riigimaksude ühtlane jaotamine talu- ja mõisamaa vahel;[67] seltside liikmed kogusid andmeid säiliva teoorjuse kohta ja nõudsid selle lõpetamist jne. Põllumeeste seltside koosolekutel käsitleti tihti üldkultuurilisi, rahvahariduse arendamisega seotud küsimusi.

Erinevate suundade vaheline koostöö tihenes sel perioodil jälle, ennekõike just Jakobsoni ja Hurda vahel. Mõlemad rahvusliku liikumise väljapaistvad tegelased tegutsesid sellal erinevates lõikudes: Hurt eeskätt Kirjameeste Seltsis ja Aleksandri kooli organisatsioonis, Eestisse asunud Jakobson aga ajalehe asutamise taotluste korduva nurjumise järel peamiselt Pärnu ja Viljandi põllumeeste seltsides, esinedes rohkete kõnedega ja andes välja põllumajanduslikke teadmisi levitavaid teoseid ja kooliraamatuid.

Sel perioodil kujunevate ja tegutsevate rahvuslike organisatsioonide töö viljaks oli see, et rahvuslik teadvus kandus järjest laiemalt talurahva hulkadesse. See oli lahutamatult seotud talurahva haridusliku taseme üldise tõusu ja silmaringi avardumisega. Seni pimedalt, stiihiliselt võitlev talurahvas hakkas juba teadlikumalt hindama oma õigusteta seisundit. «Progressiivne on,» ütleb Lenin, «rahvahulkade ärkamine feodaalsest tardumusest, nende võitlus igasuguse rahvusliku rõhumise vastu, rahva suveräänsuse, rahvuse suveräänsuse eest.»[68] Eesti talurahva hulkade rahvuslik ja poliitiline ärkamine oligi aluseks intensiivsele ideelis-poliitilisele võitlusele järgneval etapil.

Rahvusliku liikumise kolmas etapp algas 1878. aastal ja lõppes umbes 1880-ndate aastate keskpaiku. See eriti elav ideelise ja poliitilise võitluse ajajärk langes kokku

[66] Pärnumaakonna Eesti põllumeeste seltsi Märgu kiri Keiserliku Riigi Kroonu mõisade Ministri herrale. (Tõenäoliselt 1872. või 1873. aastast.) Kurgja M.

[67] Tartu Põllumeeste Seltsi palvekiri Liivimaa Landrathi Kollegiumile 26. märtsist 1873, Kurgja M.; Pärnu Esti Põllumeeste Seltsi protokoll 22. aprillist 1873, KM KO.

[68] V. I. Lenin, Teosed, 20. k., Tallinn 1953, lk. 17.

ülevenemaalise revolutsioonilise situatsiooniga. Nimetatud aastaid Eestis iseloomustas talurahva aktiivsuse uus tunduv tõus. Oluliseks, murrangulise tähendusega sündmuseks eesti rahvuslikus liikumises sellal oli Jakobsoni ajalehe «Sakala» ilmuma hakkamine. Peale selle tekkis sel ajal veel terve rida uusi eestikeelseid ajalehti — «Tartu Eesti Seitung» (1879), «Valgus» (1880), «Olevik» (1881).

Algas terav võitlus eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna ja balti-saksa aadli ning kodanluse ideoloogide vahel. Teiselt poolt tekkis avalik konflikt eesti rahvusliku liikumise enda erinevate suundade vahel, mis avaldus lakkamatus ja tulises poleemikas rahvusliku ajakirjanduse veergudel, aga ka Kirjameeste Seltsis ja Aleksandri kooli organisatsioonis.

1882. aastal suri ootamatult Carl Robert Jakobson. Järgnevatel aastatel hakkas ilmnema järjest rohkem nähtusi, mis kõnelesid rahvusliku liikumise sisu muutumisest.

1870—80-ndate aastate vahetusel toimus ka balti-saksa aadli ja kodanluse hulgas ideeline käärimine. Tülitseti rohkesti nii trükisõnas kui ka maapäevadel. Elu ise asetas Baltimaade valitsevate klasside ette järjest teravamalt nende pärisorjusliku võimu ja privileegide revideerimise vajaduse. Küsimus seisnes selles, k a s ja k u i v õ r d teha järeleandmisi ühelt poolt tsaarivalitsuse tsentraliseerivatele tendentsidele ja teiselt poolt eesti ja läti rahvuslikule liikumisele, mis paisus üha ähvardavamaks jõuks. Liivimaa kubermangu liberaalid olid nõus mõningate väikeste mööndustega, et päästa oma põhilisi privileege. Nii töötati välja armetu «kreisipäevade», s. o. maakondlike haldusasutuste projekt, milles oli ette nähtud ka talupoegade teatud esinduse olemasolu. Projekti ei võtnud maapäev aga vastu. Balti mõisnikkonna enamus ei olnud nõus loovutama osakestki oma keskaegsest «kolikambri kallimast varandusest», nagu balti aadli privileege nimetas Kreutzwald.[69] Nii ei jõutud sellal balti erikorra revideerimiseni.

[69] *Sakala* 1878, nr. 37; vrd. ka Fr. R. K r e u t z w a l d, Maailm ja mõnda, Tallinn 1953, lk. 437.

Samal ajal, paralleelselt eesti rahva halvustamise ja laimamisega, hoogustus liberaalide demagoogia balti sakslastest ja eestlastest-lätlastest kui ühest rahvast.

Faktid näitavad, et käsitletaval etapil jäi rahvusliku liikumise erinevate suundade ideeline sisu põhijoontes samasuguseks, nagu see oli välja kujunenud 1860-ndate aastate lõpuks. See oli ka loomulik, sest kuigi kapitalismi arenemine oli läinud edasi, olid selle põhilised pidurid — pärisorjuslik maavaldus ja mõisnike poliitilised privileegid — ikkagi veel kõrvaldamata. Nende likvideerimise vajadus oli aga kapitalismi hoogsa arenemise tõttu muutunud veelgi teravamaks. Sellest siis tuligi ideelise võitluse teravus 1870-ndate aastate lõpul. Oma häälekandja kaudu sai kodanlik-demokraatlik suund nüüd avalikkusele esitada oma praktilise programmi, ja see sundis ka kodanlik-klerikaalset suunda oma seisukohti selgemini piiritlema.

Kodanlik-klerikaalse suuna esindajatena kerkis käsitletavaks ajaks esile terve rida nooremaid teolooge, J. Hurda pooldajaid — J. Eisenschmidt, M. Jürmann, A. Kurrikoff jt. Jakobson ristis Hurda ja ta mõttekaaslased õigusega pastorite ehk «kiriklaste parteiks».

1870-ndatel aastatel olid Jakob Hurt ja ta pooldajad kui tõeliselt rahvuslikult mõtlevad haritlased e r a l d u n u d Jannsenist, kelle müüdavus mõisteti hukka.[70] Kuid võitluses demokraatliku suuna vastu toimus 1870—1880-ndate aastate vahetusel «hurtlaste» ühinemine «jannsenlastega». Mida enam teravnes demokraatliku suuna avalik võitlus feodaalkorra igandite vastu, seda enam süvenes selle ühise kiriklaste partei kompromissipoliitika, seda enam läheneti balti-saksa liberaalidele.

Balti-saksa mõisnike ja pastorite agentuuriks eesti rahvuslikus liikumises seda suunda siiski nimetada ei saa, isegi arvestades, et Jannsen tõepoolest sai aastate vältel rüütelkondadelt rahalist toetust, et Hurta ilmselt tõsiselt sinoditel mõjutati. Otseselt kaitsesid sellal mõisnike huve rüütelkondade ja konsistooriumide rahadega ilmuvad eestikeelsed ajalehed «Ristirahva Pühapäeva leht» (hakkas ilmuma 1875. a.) ja «Tallinna Sõber»

[70] Vrd. J. Hurt C. R. Jakobsonile 14. novembril 1876, KM KO.

(ilmus 1880. a.), mõisnike otsesed palgalised käsikud olid näiteks Pärt Suia, kes astus välja Aleksandri kooli vastu, ja Eichhorn, «Tallinna Sõbra» toimetaja. Kuid Jannseni ja Hurda suuna praktilises tegevuses võib märgata agentuuri jooni.

Hurda poolehoidjate ühel nõupidamisel 11. septembril 1878. aastal, kus formuleeriti programmilisi nõudmisi, esitati niisugune suhteliselt julge nõudmine nagu talurahvale osavõtu õiguse andmine maapäevast.[71] Seda nõudmist aga kuskil ei propageeritud. Poleemika süvenedes «Sakalaga» läks «Eesti Postimees» üha enam seisusliku korra, balti erikorra avaliku õigustamise teele. Tuntud on Jannseni kirjutus «Eesti Postimehes» 1878. aastal, milles ta nimetas poliitiliste õiguste andmist eesti rahvale «tuletikkude ja terava riistade» andmiseks laste kätte.[72] «Eesti Postimees» kiitis heaks eespool nimetatud kreisipäevade-projekti, millega tegelikult taheti rahvast ainult petta, võttes puhta kullana balti-saksa liberaalide sõnu «maa põhjusseaduse parandamisest».[73]

Ühel kodanlik-klerikaalse suuna esindajate nõupidamisel 1881. aastal kiideti täielikult heaks olemasolev Baltimaade seisuslik liigendus. Seisuslikud vahed on igavesed, kõneldi siin, tuleb ainult eesti talupojaseisusele soetada juurde teisi seisusi.[74]

«Eesti Postimehes» toimus sel ajal lakkamatu rahu ja üksmeele jutlustamine, kusjuures alistuti peaaegu täielikult balti-saksa liberaalide «üheks rahvaks» sulamise demagoogiale. Üheks näiteks sellest oli J. W. Jannseni poja Harry Jannseni poolt «Eesti Postimehe» veergudel esitatud «baltluse»-filosoofia. Väites, et rahvus on «kogemata juhtunud olek» seadis Harry Jannsen sellele vastu «baltia oleku», kujutades seda eestlaste ja balti sakslaste idüllilise kooseluna ja kokkusulamisena.[75] Niisuguse naiivse kosmopolitismi teooria tekkimises peegeldus

---

[71] Vrd. A. Kruusberg, Venestamise tulekul, Tartu 1922, lk. 50.

[72] *Eesti Postimees* 1878, nr. 15.

[73] Näit. *Eesti Postimees* 1879, nr. 10, 35.

[74] L. Koidula Eugenie ja Heinrich Rosenthalile jt., 21. novembril 1881, Koidula kirjad omakseile, Tartu 1926, lk. 394.

[75] Vrd. *Eesti Postimees* 1880, nr. 21—24.

eesti kodanluse ühe osa rahvuslike huvide reetmise tendents. Niimoodi, s. o. eesti rahva poliitiliste ja rahvuslike huvide reetmisena tõlgendasidki seda eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna esindajad, eesotsas Jakobsoniga, aga samuti ka rahvas. Kodanlik-klerikaalse suuna esindajaid hakati lisaks «kiriklaste» nimetusele veel irooniliselt hüüdma «baltlasteks».

Kurtes, et «keset teed keegi ei taha käia, vaid pahemal ehk paremal pool kraavis», uskus Jannsen ise, et ta seisab «külmetanud vanameeleliste ja kõrvend uuemeeleliste» vahepeal.[76] Tegelikult aga muutus tema poliitiline värvus järjest mustemaks. Pärast Jannseni eemalejäämist halvatuse tõttu (1880. a.) jätkasid sama suunda H. Jannsen ja A. Grenzstein. Asudes 1881. aastal «Eesti Postimehe» toimetajaks, kuulutas A. Grenzstein välja oma programmi: ««Eesti Postimees»... ei püüa viletsaid eluseisusi ja kahetsevat vaenu turutrummi käraga mitte veel pahemaks teha, vaid neid kristlikul meelel ja leplikul keelel vaigistada ja vähendada.»[77]

Juba 1878. aasta lõpul andis Jakobson «Sakalas» üsna tabava hinnangu «Eesti Postimehele», süüdistades teda rahvuslike huvide reetmises. «Eesti Postimees» ei ole küll «meelega saksastamise tee peale» asunud, kirjutas Jakobson, kuid «ta kitsas poliitika silmaring ja tema valmisolemine, oma «sõprade» tahtmist igapidi täita, on teda viimaste aastate sees ühe tee peale viinud, kus ta meie rahva vastaliste seltsis kõnnib ja elab.»[78]

Hurt ja tema lähemad mõttekaaslased, nagu juba märgitud, jäid kindlaks puht-rahvuslike nõudmiste ja rahvuskultuuri arendamise huvide kaitsmisel. Eespool nimetatud nõupidamisel 11. septembril 1878. aastal formuleeriti võrdlemisi lai programm kooli- ning keelealastes küsimustes.[79] Jakob Hurda tegevus Kirjameeste Seltsis ja Aleksandri kooli organisatsioonis oli 1870-ndatel aastatel kahtlematult suure progressiivse tähtsusega. Kuid 1880-ndate aastate algul läks Hurt koos teiste kiriklastega ka rahvuskultuuriliste ürituste reetmise teele.

[76] *Eesti Postimees* 1878, nr. 33.
[77] *Eesti Postimees* 1881, nr. 1.
[78] *Sakala* 1878, nr. 48/49.
[79] A. Kruusberg, tsit. teos, lk. 47 jj.

Mida muud tähendas Hurda ja teiste pastorite partei tegelaste lahkumine Kirjameeste Seltsist 1881. aastal selle purustamise eesmärgil [80], mida muud tähendas Hurda kaebekiri siseministrile 1883. aastal Aleksandri kooli asjus, milles ta otseselt kahtlustas abikomiteede tegelasi poliitiliselt ja andis nii iseenda poolt aastate vältel hoole ja armastusega ehitatud üritusele hävitava hoobi. [81]

Kõigi nende traagiliste ja nagu arusaamatute sündmuste taga oli Hurda ja tema poolehoidjate hirm rahvahulkade kasvava aktiivsuse ja nende poliitilise teadlikkuse tõusu ees, püüe halvata demokraatliku suuna aktiviseerivat mõju. Eriti kardeti rahva massilisi kokkutulekuid. Selle hirmu näiteks on kasvõi Jannseni, esimese laulupeo korraldaja, püüe takistada teise laulupeo pidamist 1879. aastal, kuna olevat «rahutu aeg». Teda toetasid selles kavatsuses teise laulupeo komitee liikmed pastorid Jürmann ja Eisenschmidt.[82]

Kartes rahvamasside aktiivsust asus «pastorite partei» sel perioodil eriti suure agarusega kaitsma ristiusu ja Baltimaade luteri kiriku autoriteeti demokraatliku suuna rünnakute vastu. Sõna «rahvuslik» seoti lahutamatult sõnaga «kristlik», luterlik kirik kuulutati eesti rahvusliku kultuuri alustoeks. Nii kirjutas Jakob Hurt: «Kristlik kirik on meie vaimulik ema ja tema on Euroopa rahvad selle järje peale kasvatanud, kus nad praegu seisavad... Tema on ka meie, E e s t i r a h v a vaimu ja südame harija ja peab ka edaspidi selle au ja ameti sisse jääma. Kes siis seda oma vaimuliku ema põlgab ja mõnd muud põhja rahva valgustamiseks tahab panna, eksib minu arvates raskeste». [83] On üldiselt teada, kuidas Hurt, kes algul oli nõustunud «Sakalale» kaastööd tegema, lõi sellest ajalehest juba 1878. aasta suvel otsustavalt lahku, kuulutades Jakobsoni «kirikumüüride lõhkujaks».

---

[80] Vrd. Fr. T u g l a s, Eesti Kirjameeste Selts, Tartu 1932, lk. 115 jj.
[81] Vrd. H. K r u u s, Eesti Aleksandri kool, Tartu 1939, lk. 169—170.
[82] Vrd. M. Veske C. R. Jakobsonile 17. ja 21. veebruaril 1879, Kurgja M.
[83] *Sakala* 1878, nr. 27 järgi tsiteeritud.

Oma väljaastumistega demokraatliku suuna vastu pälvisid Hurt ja teised eesti kiriklased balti-saksa mõisnike ja pastorite heakskiidu.[84] Nii avaldas näiteks Eestimaa kindralsuperintendet W. Schultz ühes kirjutuses rõõmu, et «meie (s. o. balti-saksa pastorid — E. J.) parimate seas rahva hulgast sõpru ja liitlasi leiame, kes koos meiega vastu astuvad eksitamise ja vale, uskmatuse ja kristusevaenluse vaimule».[85] Schultz kutsus üles eesti konservatiive (tema väljendus — E. J.) kustutama oma lipukirjast sõna rahvus ja täielikult liituma balti-saksa pastoritega võitluses «jumalast hüljatud» ajakirjanduse ja selle juhtide vastu.[86]

Kodanlik-klerikaalse suuna niisugune arenemiskäik peegeldab eesti külakodanluse edasist stabiliseerumist, olles tema kõrgkihi omakasupüüdlike taotluste väljenduseks. Kartus rahvahulkade aktiviseerumise ees muutus järjest suuremaks, millest tuleneski kompromissipoliitika süvenemine, kristliku ideoloogia ja kiriku rõhutatud kaitsmine. Käsitletaval perioodil on eriti ilmne, et kodanlik-klerikaalne suund väljendas küla kõige jõukamate, eriti mõisa ja kirikuga seotud elementide — eestlastest mõisaametnike, -valitsejate, pastorite, köstrite jt. huve.

Jakobsoni võitluskaaslaste hulk täienes selleks ajaks terve rea demokraatlikult meelestatud tegelastega. Köleri kõrval tõusid esile M. Veske, kes ületas oma 1870-ndatel aastatel ilmnenud kõikumise, A. Reinwald, M. Mitt, J. Kunder, J. Järv ja paljud teised. Jakobsoni kaastööliseks sai 1878. aastal Fr. R. Kreutzwald.

Demokraatlik suund alustas C. R. Jakobsoni juhtimisel 1878. aastast alates ajalehes «Sakala» võitlust feodaalkorra igandite vastu kõigis ühiskondlik-majanduslikus ja ideoloogilise elu sektorites. Me ei tohi unustada, et «Sakala» oli legaalne ajaleht, mis püstitas praktilisi eesmärke, ja mida seejuures piiras nii tsaristlik tsensuur kui ka mõisnike ja pastorite lakkamatu tagakiusamine. Tsensorid tõmbasid maha mitte üksnes mõisnikevastaseid

[84] Vrd. Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, Tartu 1932, lk. 76.
[85] W. Schultz, Die neue Bewegung unter dem estländischen Landvolke, *Baltische Monatsschrift* 1880, B. XXVII, S. 588.
[86] Sealsamas.

väljendusi, vaid ka näiteks lihtsalt talurahva, eriti kehvtalurahva olukorra kirjeldusi.[87] Jaak Järv näiteks kurtis 1881. aastal, et tema ajalehest («Tartu Eesti Seitung») kustutab tsensuur sõna «loomuline», «vabadus» jne.[88]

Mõisnike eesmärgiks oli Jakobsoni tegevuse halvamine kuni ta füüsilise hävitamiseni. Väidetega, et Jakobson on nihilist ja sotsiaaldemokraat püüti kogu aeg tsaarivõime talle kallale ässitada. 1879. aastal saavutatigi «Sakala» sulgemine kaheksaks kuuks «sotsiaaldemokraatliku» suuna pärast, nagu öeldi Trükiasjade Peavalitsuse aruandes.[89] Sellest oli «Sakala» muidugi väga kaugel. Käsitletaval perioodil algatati mõisnike ja pastorite poolt Jakobsoni vastu kuus kohtuprotsessi.[90]

«Sakala» lähtus nendest ideelistest seisukohtadest, millel on peatatud seoses kodanlik-demokraatliku suuna iseloomustamisega 1860-ndatel aastatel. «Sakala» põhiliseks eesmärgiks oli vaba talupoegliku maaomandi võimalikult ulatuslik väljakujundamine — «prii mees» «prii maa peal», nagu kirjutas Jakobson.[91] Suuremat ideaali ei saanud ega võinudki olla talupoeglikul demokraatial. Sellest seisukohast lähtudes asus Jakobson võitlusse kõigi nende pärisorjuslike kammitsate vastu, mis tõkestasid talupoegliku maavalduse väljakujunemist. Sellepärast nõudiski ta «Sakalas» mõisnike võimu ja omavoli piiramist maa müümisel ja rentimisel — nimelt maaning rendihindade alandamist ja normeerimist — ja rendilepingute revideerimist neis sisalduvate pärisorjuslike punktide kaotamiseks. Nii näeme «Sakala» veergudel jällegi taotlust varustada võimalikult suuremat hulka talupoegi maaga. Meenutagem siinjuures Lenini sõnu: «...mida rohkem oleksid talupojad vabastamisel maad saanud, mida odavamini nad seda oleksid saanud, seda kiiremini, laiemalt, vabamalt oleks arenenud kapitalism Venemaal, seda kiiremini oleksid kadunud pärisorjuslike

---

[87] Vrd. J. Kõrvi käsikirja fragmenti, Kurgja M.

[88] J. Järv C. R. Jakobsonile 5. juulil 1881, Kurgja M.

[89] Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Moskvas, fond 109, 3. ekspeditsioon, säilitamisühik 16, 1. osa, leht 144.

[90] Vrd. H. Kruus, Ajakirjanduslikud kohtuprotsessid C. R. Jakobsoni vastu, *Eesti Kirjandus* 1940, lk. 254 jj.

[91] *Sakala* 1878, nr. 2, lisaleht.

ja orjastavate suhete jäänused...»[92] Olulise osa pärisorjuse jäänuste kaotamisel omistas Lenin ka rendimaksude alandamisele, sest, «meie külas kannab rent sagedamini pärisorjuslikku kui kodanlikku iseloomu.»[93] See kehtib ka Eesti küla kohta sellal.

Jakobson püüdis kasutada kõiki võimalikke teid talupoegliku maaomandi laiendamiseks. Nagu Jakobson juba oma varasemates kõnedes oli nõudnud[94], propageeris ta ka «Sakala» veergudel maade müümist väiksemates lõikudes, «vakamaade kaupa»[95], et sulased ja maatud saaksid samuti osta maad. Meenutagem siinkohal, kuidas Jakobson juba 1860-ndate aastate lõpul oli soovitanud sulastele massiliselt esitada palvekirju kroonumõisate maa saamiseks.[96] Seejuures astus Jakobson välja orjastava popsiseisuse vastu. «Sakalas» nõuti, et ka kirikumõisate maa tuleb müüa päriseks.[97] Teravalt astus «Sakala» välja maade mõisastamise vastu. Mõisastatud maade tagasiandmise taotlus oli sellal rahva hulgas eriti laialt levinud.

Nii ei toimunud Jakobsoni võitlus maa eest «Sakala» veergudel mitte üksnes kõige jõukamate talupoegade, vaid talurahva enamiku huvides. Objektiivselt vastas see kapitalismi kiire, avara arenemise vajadustele.

Feodaalsete tõkete kõrvaldamiseks talumajapidamise arenguteelt nõudis Jakobson «Sakalas» ka riiklike maksude ja kohustuste ühtlast jaotamist mõisa ja talumaade vahel.

Keskse tähtsusega «Sakala» tegevuses oli võitlus pärisorjusliku majandussüsteemi kõige pidurdavama jäänuse — teoorjuse vastu. Teoorjuse esinemise paljastamine ja selle likvideerimise nõudmine «Sakalas» toetus talurahva enda hulgast saadetud laialdasele materjalile teoorjuse säilimise, suures osas vormiliselt seadusevastaste teo- ja segarendilepingute või hoopiski «kontrahtita

---

[92] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., Tallinn 1953, lk. 84.
[93] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., Tallinn 1952, lk. 122.
[94] Näit. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi koosoleku protokoll 14. detsembrist 1875, KM KO.
[95] Vrd. *Sakala* 1881, nr. 51/52.
[96] C. R. Jakobson J. Adamsonile jaanuaris 1869, KM KO.
[97] Näit. *Sakala* 1878, nr. 48/49 jt.

oleku» kohta. Niisuguseid materjale on «Sakala» arhiivis suurel hulgal.

«Meil teab ometi iga laps,» kirjutas Jakobson «Sakalas» 1880. aastal, et «Liivimaal veel suure hulga mõisades ja kirikumõisades teu-orjust leida on, Tallinnamaal aga see teu-orjus veel läbikaudu igal pool valitseb, ja veel raskemal kujul valitseb, kui päris teu-orjuse ajal...» (Jakobson mõtleb siin segarenti — E. J.). Polemiseerides ühe Riia liberaalide ajalehega jätkas Jakobson: «Zeitung für Stadt und Land» ütleb, «seaduse vastaline» olevat see orjus. Seaduse vastaline võib ta üksi seal maal olla, kus seadusi peetakse. Meil seda mõnes tükis ei ole, vaid siin on seadus, mis tehakse.» [98]

Jakobsoni juhtimisel astus teoorjuse vastu välja ka Eesti delegatsioon 1881. aastal toimunud põllutöö kongressil Riias, kus mõisnikest enamus ei pööranud loomulikult mingit tähelepanu eesti saadikute deklaratsioonile.[99]

Ennekõike rõhus teoorjus vähema maaga talupoegi. «Sakala» arhiivist leiame hulga kirju, milles teatatakse teorendi nõudmisest vabadikelt ja popsidelt, üldse «vähema maade meestelt.» [100] Seetõttu tõid väljaastumised teoorjuse vastu «Sakalale» väga suure populaarsuse ja tõstsid ta autoriteeti, eriti näiteks kapitalismi arenemise poolest mahajäänud Eestimaa kubermangu talupoegade hulgas. Et Jakobson Tallinnamaa segarenti laitis, selletõttu austavad teda Tallinnamaa talupojad veelgi rohkem kui Riiamaa talupojad, kirjutati «Sakalale.» [101] Nii vastas «Sakala» võitlus teoorjuse vastu ennekõike keskmike ja kehvtalurahva huvidele.

Hoogsat ja teravat võitlust arendas Jakobson mõisnike võimu vastu kohtus ja maa haldusorganites. «Sakalas» paljastati detailselt Baltimaa seisusliku kohtusüsteemi keskaegset palet, eriti jõhkralt omavolitsevaid politseikohtuid — haagi- ja sillakohust. Rõhutagem siinjuures, et Lenin pidas seisusliku võrdsuse printsiibi läbiviimist

[98] *Sakala* 1880, nr. 12.

[99] Näit. *Sakala* 1881, nr. 16.

[100] Näit. Harju Adam *Sakala* toimetusele (dateerimata); J. Sipelgas Uulust *Sakala* toimetusele 18. mail 1880; Kioma valla koolmeister J. Auping *Sakala* toimetusele 25. detsembril 1880 jt.

[101] J. Kõrv C. R. Jakobsonile 13. mail 1879, Kurgja M.

kohtus oluliseks eriti seetõttu, et see oleks omakorda soodustanud pärisorjuse jäänuste likvideerimist agraarkorras: niisugune kohus aitaks kaasa näiteks rendihindade alandamisele, ei kinnitaks pärisorjuse elemente sisaldavaid lepinguid mõisnike ja talupoegade vahel.[102] Just see oligi «Sakala» taotluseks. «Sakala» praktilise nõude — kehtestada Baltimaadel Venemaa kohtusüsteem — teostamine oleks olnud tunduvaks sammuks edasi Baltimaade senise feodaalse kohtuga võrreldes. «Sakala» nõudis vallaomavalitsuste vabastamist mõisnike kontrolli alt, talupoegadele võrdset osavõtu õigust maapäevast ja hiljem vene semstvosüsteemi laiendamist Baltimaadele.

Julgelt propageerides seisusliku võrdsuse printsiipi nõudis «Sakala» eesti talurahva vabastamist kõigist seni säilinud feodaalse sõltumuse vormidest, nõudis Eesti talurahvale poliitilisi õigusi. «Missugused meie talupoja seisuse ja sellepärast Eesti rahva õigused praegu on, seda teab igamees. See olek on meile Eestlastele teutav... Meie ei saa mitte aru, mikspärast meil Eestlastel, kes meie oma enese maal elame, niisama poliitika õigust ei pea olema, kui Sakslastel, kes meie sekka on hiljem elama asunud... Et aga Eestlasi pea orjadeks maha rusuti, sellepärast on meie maal seitse sada aastat järjeste võitlemine edasi kestnud, ja võitlemine ei saa enne lõppema, kunni Sakslaste ja Eestlaste vahel poliitika õiguse kaalud jälle ühetasa on...»[103] Tuleb võidelda, ütleb Jakobson «Sakala» programmilises sissejuhatavas artiklis, nagu vanad sakalased — viimse veretilgani.[104] Nii kõlab Jakobsoni üleskutses rahvale isegi legaalse ajalehe veergudel revolutsioonilist paatost.

Meenutagem selle «Sakala» võitluslõigu juures Lenini sõnu Venemaa kehvtalurahvale 1903. aastast: «Aeg on ka vene rahval nõuda, et igal maamehel oleksid k õ i k n e e d õ i g u s e d, mis on aadlikul.»[105] See ülesanne oli kuni 1917. aastani Venemaa ülatuses aktuaalne. Seda enam oli selle nõude esitamine progressiivne eriti

[102] V. I. L e n i n, Teosed, 6. kd., Tallinn 1952, lk. 121—122.
[103] *Sakala* 1880, nr 48.
[104] *Sakala* 1878, nr. 1/2.
[105] V. I. L e n i n, Teosed, 6. kd., Tallinn 1952, lk. 362.

tugevatest seisuslikest privileegidest kammitsetud Baltimaade ühiskondlikes tingimustes XIX sajandi 70.— 80-ndatel aastatel. Siin omandas ta ühtlasi rahvusliku värvingu, tähendas eluõiguse nõudmist ka Eesti rahvusele.

Jakobson oli järjekindel aadli feodaalse võimu vastane ja seisuste võrdsuse põhimõtte pooldaja, öeldes avalikult, et võrdsed õigused aadliga oleks alles vaid «kindel aluspõhi», «maja ise» oleks aga alles ehitamata. Missuguseid arenguperspektiive Jakobson siin konkreetselt mõtles, seda on praeguses uurimisfaasis raske öelda.

Rahva aktiviseerimise ülesannet teenisid ka «Sakala» välispoliitilised ringvaated ja sõnumid. Siin esineb järjekindel tendents paljastada klerikaalide ja kõigi teiste reaktsiooniliste parteide tumedaid tegusid mistahes maal. Erilist poolehoidu osutas Jakobson oma sõnumikes vabariiklikule korrale Prantsusmaal. Ka selle küsimuse lähem analüüsimine jääb uurimistöö ülesandeks tulevikus.

Korduvalt rõhutas Jakobson avalike poliitiliste p a r t e i d e ja nendevahelise avaliku poliitilise võitluse positiivset tähtsust. «Kus p o l i i t i k a e l u juba suurel mõedul vältamas on,» kirjutas Jakobson «Sakalas», «seal on avaliku valitsemiste juures üksiku parteide vahel ikka palju vaidlemist... Vaidlemiste juures saavad kõik mõtlemised avalikuks, inimeste silmad lähevad lahti, nad võivad vahet teha hea ja paha vahel ja võivad nõnda valitseda, nagu tarvitus pärib.» [107] Niisuguste mõtete avaldamine Jakobsoni poolt oma ajalehe veergudel näitab ühtlasi, et ta pidas kindlasti silmas oma eesmärki — rahva poliitilise teadlikkuse tõstmist. «Meie rahvale on enam selgust tarvis poliitika elus» [108] — see põhimõte oli «Sakala» suuna üheks nurgakiviks.

Talurahva hulgast «Sakalale» saadetud materjalides, mis praegu asuvad Kurgjal, kajastub ulatuslikult rahva enda tunnetus oma õigusteta, rõhutud olukorrast. Koolmeistrid, pärisperemehed, rentnikud, sulased jt. kirjutavad «Sakalale», et nad on ainult nime järgi vabad, tegelikult

[106] Näit. C. R. Jakobson, kõne, «Armsad ja auustatud Eesti vennad...», 15. veebruaril 1872, KM KO.
[107] *Sakala* 1878, nr. 40/41.
[108] *Sakala* 1879, nr. 1.

aga orjad. «Eestlased on müri sisse pimetusse kinni võlvitud, ni et nende ja teiste rahvaste vahel väga suur vahe on, ei neil tohi seda seadust olla, mis teistel, ei neil tohi seda õigust olla mis teistel... nad peavad sellega rahul olema mis nende uhked ja nende vere ja vaeva läbi rikad ülemad teevad...» — nii kirjutab «Sakalale» lihtsameelne sulane Hendrik Ibrus Kabalast.[109] Päriskoha pidaja J. Thomson Vaimastverest kirjutab «Sakalale» teoorjusest, haagikohtunike omavolist ja hüüab: «Millal lõpeb säherdune vägivald? Millal peaseb Eesti rahvas sesugguse timukate käest!»[110] Niisugust oma olukorrast teadlikuks saamist «Sakala» aina õhutas.

«Sakala» oli järjekindel ka oma võitluses feodaalse ideoloogia vastu ja rahvusliku kultuuri arenemise taotlustes. «Sakala» näitas Baltimaade feodaalset kirikut ja pastoreid kui rahva vaimseid orjastajaid; ta paljastas kirikut ilmliku võimukandjana, kes pressis rahvalt välja tohutut materiaalset tulu. Ulatuslikku võitlust arendas «Sakala» rahvakooli vabastamise eest kiriku mõju alt, nõudes selleks rahvakooli allutamist ülevenemaalisele haridusministeeriumile.

«Sakala» eesmärkidele sarnane programm esitati võimalikult tagasihoidlikul kujul ka 1881. aastal eesti seltside saadikute poolt keisrile. Talupoegliku maaomandi laiendamist kajastas märgukirjas punkt talumaade sunduslikust müümisest kindlaksmääratud hinnaga. Teoorjuse likvideerimise nõudmist sisaldas punkt, et «kõik talumaa kontraktid» tuleb revideerida. Nõuti maksude ühtlast jaotamist mõisa ja talumaade vahel, kohtunike valimist seisuste võrdsuse põhimõtte alusel, mõisapolitsei likvideerimist, semstvosüsteemi sisseseadmist Baltimaadel. Edasi esitati märgukirjas rida nõudeid ka kooli, keele ja kiriku alal.

Toetudes, nagu näidatud, talurahva laiade hulkade vajadustele ja meeleoludele, oli «Sakalal» omalt poolt väga suur aktiviseeriv mõju. Kehtivate olude põhjalik ja järjekindel kriitika selle ajalehe veergudel leidis kõik-

[109] H. Ibrus Kabalast *Sakala* toimetusele 7. oktoobril 1878, Kurgja M.

[110] J. Thomson Vaimastverest *Sakala* toimetusele, (dateerimata) Kurgja M.

jal vastukaja talurahva hulkades. «... Teie ükspäines se olete, kes meie seest seda vana orja meelt ära lahutas, sest... enne teie Sakala väljatulemist olime meie tõe poolest otsekui uimased...[111] kirjutas näiteks «Sakalale» talurentnik Kaarel Kingissepp Kaarmast. «Sakala» aktiviseerivast mõjust võib tuua veel sellise näite: talupoeg Juhan Tiivits Pootsilt kirjutab «Sakalale», kuidas tal tekkis kokkupõrge mõisa opmaniga ristikheina niitmise pärast, mida talt nõuti teotööna. Tiivits teatas opmanile, et ta olevat «Sakalast» lugenud, et teoorjus on keelatud. Seepeale sõimas opman «Sakala» toimetajat mässajaks; Tiivits aga palus «Sakalat» opmanile «natuke nina tubakat» saata, et ta «meid ämbliku viisi ei imeks».[112]

Kui Jakob Hurt «Sakalast» lahku lõi ja teda klerikaalsetelt-kokkuleplikelt positsioonidelt ründama hakkas, siis mõistis rahvas — nagu seda näitab eriti ilmekalt «Sakala» arhiiv — Hurda teguviisi otsustavalt hukka. «Sakalale» hakkasid saabuma lugematud poolehoiuavaldused: osa neist olid ta pidevate kaastööliste poolt organiseeritud kollektiivsed kirjad, osa aga täiesti stiihilised üksikkirjad. Neid tuli igasugusest ametist ja seisusest inimestelt. «Kirikhärra Hurt on niisuguste sakste ja kirikhärrade eest oma rahva kahjuks platsi võitlema astunud..., kes veel tagasi vana pärisorja sääduste alla soovivad»[113] — niisugune hinnang Hurda teguviisile oli «Sakalale» saabunud kirjades tüüpiline.

Eesti kodanlike uurijate poolt on osalt vaadeldud Hurda konflikti Jakobsoniga ja üldse kogu rahvusliku liikumise erinevate suundade võitlust käsitletaval ajal kui «suurt õnnetust» eesti rahvuslikule liikumisele. Tegelikult oli sellel võitlusel suur progressiivne osa: see äratas rahvast poliitilisele aktiivsusele, kasvatas ta teadlikkust. Huvitav on, et rahvas ise konstateeris seda juba kaasajal. Nii näiteks kirjutati «Sakalale» Läänemaalt

[111] Kaarel Kingissepp Kaarmast *Sakala* toimetusele 19. juulil 1881, Kurgja M.

[112] Juhan Tiivits Pootsilt *Sakala* toimetusele 9. juulil 1881, Kurgja M.

[113] Hans Rattassepp Kabalast *Sakala* toimetusele 16. oktoobril 1878, Kurgja M.

Mihkli kihelkonnast 1878. aasta septembris: «Sakala ja Ottepä õpetaja tüli ei ole mitte... Eestimaale kahju saatnud, vaid mitmed Eestlased on meie rannaäärse maades otseku ahju taka välja kistud, kuhu nad mõisnikude eest peitu olid jooksnud.»[114]

Sellised on sageli naiivsed, primitiivsed kirjad, mõned lausa kirjaoskamatud, mille sisu võib vaid ähmaselt aimata. Kuid nad on rahva enda hääl. Keegi ei s u n d i n u d neid lihtsaid inimesi «Sakalale» kirjutama. Need kirjad kõnelevad «Sakala» seosest rahva laiade hulkadega.

Üle kogu maa tegid pastorid kõik, et võidelda «Sakala» vastu. Igasuguse demagoogia ja hüsteerilise sõimu ning laimu kõrval, mida puistati kantslitest, terroriseerisid nad kooliõpetajaid, kes levitasid seda ajalehte või olid korrespondentideks, hävitasid «Sakala» numbreid jne. Kuid see vastutöötamine vaid tõstis «Sakala» autoriteeti.

Erinevate suundade palge selgumine intensiivses ideelises võitluses viiski terava praktilise konfliktini peamistes rahvuslikes organisatsioonides. Nii Kirjameeste Seltsi eestseisus kui ka Aleksandri kooli Peakomitee, mille enamuse moodustas Hurda pastorite partei, kaotasid organisatsioonide liikmete seas täielikult autoriteedi. 1881. aastal toimus Kirjameeste Seltsi senise juhtkonna kukutamine ja Jakobsoni valimine selle presidendiks. 1883. aastal, juba peale Jakobsoni surma, toimus lõplik lõhe Aleksandri kooli organisatsioonis. On juba kõneldud sellest, et Hurt ja ta poolehoidjad reageerisid lõhe tekkimisele püüdega purustada need organisatsioonid lõplikult.

Käesolevas artiklis on vihjatud rahvusliku liikumise sisu muutumisele, mida võib konstateerida 1880-ndate aastate keskpaigast alates. Klassivastuolude teravnemine, tööliskl assi ja kehvtalurahva võitluse elavnemine, teiselt poolt muutused poliitilises olukorras, tsaarivalitsuse mõningad sammud balti erikorra revideerimise suunas ja venestuspoliitika — niisugused nähtused mõ-

[114] Läänemaa mehed Oidremast *Sakala* toimetusele 28. novembril 1878, Kurgja M.

jutasid erinevate ideoloogiliste suundade edasist arenemiskäiku. «Sakala» traditsioonide kõige järjekindlamaks jätkajaks sai J. Järve ajaleht «Virulane» kuni selle sulgemiseni võimude poolt 1888. aastal. Uue joonena näeme selle ajalehe veergudel tähelepanelikku suhtumist kehvtalurahva olukorrasse ja poolehoidu töölisliikumisele. J. Kõrvi «Valguse» ja A. Grenzsteini «Oleviku» olemus, mõnede eesti kodanluse ideoloogide muutumine venestuspoliitika toetajaiks, kodanlik-klerikaalse suuna edasine arenemine — kõik need küsimused ootavad uurijat.

* * *

Heites pilgu tagasi eesti rahvuslikule liikumisele 1860—1880-ndatel aastatel võib öelda, et laialdane osavõtt rahvuslike organisatsioonide tööst, eriti aga «Sakala» oma korrespondentidevõrguga tõestab seda, et rahvuslik liikumine Eestis 1860—1880-ndatel aastatel oli ülddemokraatlik liikumine. See liikumine tõmbas kaasa kõik elanikkonna kihid poliitilisse võitlusse, mis oli ühtlasi võitluseks rahvuse õiguste eest.[115]

Rahvuslikus liikumises ilmnevate ideelis-poliitiliste suundade olemuse lahendus peitub seda kandva talurahva olemuse lahenduses.

Talurahva massist juba irdunud külakodanluse «kõrgkihi», eriti just selle mõisa ja kirikuga seotud kihi ning vastava haritlaskonna huve kajastas eeskätt J. W. Jannseni ja J. Hurda nimedega seotud kodanlik-klerikaalne suund, mis läks kompromissile pärisorjuse iganditega kuni mandumiseni tegelikult peaaegu mõisnike agentuuriks. Ka seda suunda iseloomustas kodanliku arenemistee pooldamine. Seejuures aga ei esitatud mingeid konkreetseid nõudmisi Baltimaade poolpärisorjusliku korra likvideerimiseks. Nii mindi algul avalduvalt majanduslikult liberalismilt talumajapidamise arendamise küsimuste ignoreerimiseni; mõisnike privileegide passiivselt eitamiselt nende tunnustamiseni. J. Hurta ja tema mõttekaaslasi iseloomustas rahvusliku kultuuri ulatusliku arendamise taotlus, aga seda ei seostatud majanduslike ja

[115] Vrd. V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., Tallinn 1953, lk. 368—369.

poliitiliste ülesannete lahendamisega. Masside poliitilise teadlikkuse ja aktiivsuse tõusu kardeti.

Teine suund — eeskätt J. Köleri ja C. R. Jakobsoni nimedega seotud kodanlik-demokraatlik suund — väljendas talurahva kui klassi huve. Selles kajastusid, vastavalt talurahva enda seesmisele dialektikale, nii kujuneva külakodanluse kui ka kehvtalurahva huvid. Me ei saa nõuda Jakobsonilt ja tema mõttekaaslastelt, kodanlikelt demokraatidelt spetsiaalselt kehvtalurahva huvide peegeldamist; seda võis teha vaid proletaarne ideoloogia. Siin ei olnud aga veel tegemist omakasupüüdliku, kiskjaliku kodanluse taotlustega, vaid, nagu Lenin ütleb, alles ebaküpsete, küpsuse poole püüdlevate väikeste ja osalt keskmiste peremeeste laia kihi demokraatlike taotlustega.[116] Peremeheks saamine oli iga talupoja ideaal.

Kodanlik-demokraatliku suuna põhiliseks eesmärgiks oli farmerliku maavalduse rajamine ja seisusliku korra likvideerimine. Niisugust lõppeesmärki väljendas selle suuna majanduslik ja poliitiline programm, mis, mõningate praktiliste nõudmiste piiratusest hoolimata, oli järjekindlalt sihitud kõigi pärisorjuse igandite vastu. Kodanlik-demokraatliku suuna esindajad, eeskätt C. R. Jakobson, nägid rahvusliku kultuuri arendamise alust maa vabastamises balti-saksa mõisnike majanduslikust ja poliitilisest ikkest. See suund taotles masside poliitilise teadlikkuse ja aktiivsuse tõstmist.

Et mõisnike maavalduse ja võimu purustamine oleks toonud objektiivselt kaasa ainult kapitalismi vaba ja kiire arenemise, kiirendanud ja süvendanud talurahva kihitumist, on selge. Lenin on korduvalt rõhutanud, et ka narodnikute unistuste teostamine maa võrdsustavast jaotamisest poleks toonud kaasa midagi muud. Jakobson ja ta mõttekaaslased taotlesid siiralt üldist heaolu ega näinud vastuolusid selles korras, mis arenes välja feodaalkorrast. Nende puhul kehtib hinnang, mille Lenin on andnud lääne XVIII sajandi ja Venemaa 1840—1860-ndate aastate valgustajatele.[117]

Jakobson ja ta mõttekaaslased ei valinud oma ees-

[116] Vrd. V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., Tallinn 1953, lk. 514.
[117] Vrd. V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., Tallinn 1949, lk. 453.

märkide teostamiseks praktikas revolutsioonilist teed. Aga objektiivselt olid C. R. Jakobsoni ja tema mõttekaaslaste nõudmised revolutsioonilised, sest nad olid vastuolus kogu Baltimaade korraga, kogu Venemaa poolfeodaal-absolutistliku süsteemiga. C. R. Jakobsoni ja teiste kodanlik-demokraatliku suuna esindajate tegevusel oli tõeliselt suur progressiivne osa oma ajas ja tingimustes.

JOONI C. R. JAKOBSONI POLIITILISE VÕITLUSE TAKTIKAST

L. Loone

Ülevaate saamiseks C. R. Jakobsoni tegevusest on oluline peatuda mitte ainult tema maailmavaate ja tegevuse eesmärkidel, vaid ka tema poliitilise võitluse taktikal. Mõnevõrra on see küsimus leidnud käsitlust uurimustes, sest Jakobson tõi rohkesti uut ühiskondlik-poliitilise võitluse meetoditesse Eestis. Biograafe ja rahvusliku liikumise uurijaid on ta pidevalt paelunud just poliitilise võitlejana. On autoreid, kes kogu C. R. Jakobsoni tegutsemise spetsiifikat tahtsid näha ainuüksi tema radikaalses võitlustaktikas. A. Jürgenstein näiteks püüdis väita, nagu oleksid Jakobsoni ja J. W. Jannseni tegevuse eesmärgid olnud samad, erinevus nende vahel seisnud aga ainult võitlusmeetodeis.[1]

Enamik kodanlikke autoreid on nimetanud C. R. Jakobsoni radikaaliks ja püüdnud tema pärandit omaks kuulutada. Mõned autorid iseloomustasid Jakobsoni võitlustaktikat kui jakobiinlikku. Spetsiaalse vaatluse alla võttis C. R. Jakobsoni poliitilise võitluse meetodid ja iseloomu H. Kruus artiklis «Carl Robert Jakobson võitlejana».[2] Autor toob rea huvitavaid tähelepanekuid. Ta hindab positiivselt Jakobsoni poolt esmakordselt eesti ühiskonda toodud võitlusprintsiibi teadlikku õigustamist, väljaastumist kiriku silmakirjaliku «rahu jutlustamise» vastu ja näitab eriti ilmekalt, kui kõrgelt hindas Jakobson ajalehte kui poliitilise võitluse relva. Kuid H. Kruus vaatleb C. R. Jakobsoni võitlusindu ja aktiivsust peamiselt kui

[1] A. Jürgenstein, Arvustuslised kirjatööd, Tartu 1918, lk. 147. Vrd. ka sama autori artikkel Eesti Biograafilises Leksikonis, Tartu 1929.

[2] *Eesti Kirjandus* 1932, nr. 4.

subjektiivset, iseloomust tingitud omadust, väites, et võitlus polnud Jakobsonile «mitte ainult paratamatu kohustus, vaid otse tarve ja loomisrõõm».[3]

Muidugi ei suutnud kodanlikud autorid anda ammendavat hinnangut C. R. Jakobsoni tegevusele. Nii tema võitluse eesmärkidele kui ka võitlusmeetoditele on tarvis anda marksistlik hinnang.

Selles suunas on H. Kruus käsitlenud täiendavalt üht lõiku Jakobsoni poliitilisest võitlusest oma 1948. aastal kirjutatud artiklis [4], milles käsitletakse Venemaalt liitlaste otsimise küsimust ühiseks võitluseks balti-saksa aadli vastu. Võib nõustuda autori poolt antud käsitlusega Jakobsoni vahekorrast vene liberaalide mitmesuguste ringkondadega («День», «Голос», slavofiilid). Õige on ka artiklis möödaminnes väljendatud mõte, et Jakobsonil ei õnnestunud leida sidet vene demokraatlike ringkondadega. Jakobsoni suhtumist tsarismisse on aga näidatud mõnevõrra lihtsustatult. Jakobson ei jäänud passiivselt lootma ainult tsaari heatahtlikkusele eesti talurahva suhtes, vaid püüdis organiseerida altpoolt survet valitsusele ja teadlikult ära kasutada konkreetset poliitilist olukorda, eriti tsarismi ja balti-saksa aadli vahelist konflikti.

Reas artiklites ja käsitlustes on Jakobsoni iseloomustatud kui demokraati, kes ei tõusnud võitluses feodaalkorra vastu revolutsiooniliste meetoditeni ja jäi selle poolest maha vene revolutsioonilistest demokraatidest, eriti Tšernõševskist. Selline küsimuse asetus on muidugi ühekülgne. Kui tahetakse kõrvutada Jakobsoni ja Tšernõševskit, siis tuleb võrrelda nii nende maailmavaadet, kui ka võitlusmeetodeid, mitte aga ainult viimaseid.

G. Naan vaatleb Jakobsoni kui talurahvalikku kodanlikku demokraati, iseloomustades tema võitlus- ja tegutsemismeetodeid kui demokraatlikke, laiadele massidele toetuvaid ja neid aktiviseerivaid. [5] See iseloomustus on kooskõlas faktidega.

---

[3] *Eesti Kirjandus* 1932, nr. 4.

[4] H. Kruus, Eesti rahvuslik ärkamisliikumine Venele lähenemist taotlemas, Eesti NSV TA Teaduslik sessioon 14.—17. aprillist 1948. a., Tartu 1949, lk. 101 jj.

[5] G. Naan, Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus, Tallinn 1947, lk. 50—52.

Rahvusliku liikumise ümber viimastel aastatel toimunud poleemikas ja diskussioonides on Jakobsoni mõnikord iseloomustatud kui reformisti ja liberaali. Sellise hinnangu puhul vaadeldakse Jakobsoni võitlustaktikat ainult sellest seisukohast lähtudes, kas ta kutsus oma praktilises poliitilises tegevuses otseselt valitsevat korda ja tsaari kukutama või ei. Et Jakobson seda ei teinud, siis kogu ta resoluutset, kompromissideta võitlust feodaalkorra ja selle igandite vastu, kapitalismi arenemise ameerikaliku tee eest ei peeta isegi demokraatlikuks, vaid Jakobsoni hinnatakse kui liberaali. Muidugi, V. I. Lenin on rõhutanud, et reformi mõiste on revolutsiooni mõistele kahtlemata vastandlik, märkides aga samas: «Kuid see vastandlikkus ei ole absoluutne, see piir ei ole surnud, vaid elav, liikuv piir, mida peab igal üksikul juhul oskama kindlaks määrata.» [6] Kuid Lenin näitas ka seda, et «...erinevus liberalismi ja talurahva-demokraatia vahel on mõõtmatult sügavam ükskõik millistest «taktika» küsimustest...» [7]

C. R. Jakobson oli oma programmi ja taotluste poolest demokraat, kes väljendas talurahva masside huve võitluses vana korra vastu. Järgnevalt lubatagu esitada selle seisukoha tõestuseks mõningaid jooni Jakobsoni poliitilistest võitlusmeetoditest, mille esiletoomine peaks aitama konkretiseerida Carl Robert Jakobsoni kui kodanliku demokraadi iseloomustust.

C. R. Jakobsoni ühiskondlik-poliitilise tegutsemise perioodil aastatel 1865—1882 toimus Eestis kapitalismi lõplik võidulepääs. Kapitalismi areng toimus siin nn. preisi teed mööda, talurahva arvel, rohkete feodaalkorra igandite ja balti-saksa mõisnike võimu säilimisega. Mõisate kapitalistliku ümberkorraldamise maksis kinni talupoeg. Ajalooliseks ülesandeks sel ajal oli võitlus kapitalismieelse korra vastu, s. o. võitlus mõisnike privilegeeritud maavalduse ja feodaalkorra jäänuste vastu, võitlus kapitalismi arengu ameerikaliku tee eest põllumajanduses, kogu ühiskonna ja riigi vaba ning kiire kodanliku arengu eest. Seda võitlust pidas 1860—1870-ndatel aastatel stii-

[6] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., Tallinn 1953, lk. 87.
[7] Sealsamas, lk. 513.

hiliselt esmajoones talurahvas. Objektiivselt viis see võitlus kodanlik-demokraatliku revolutsiooni poole, mille ülesandeid 1860-ndate aastate reformid ei olnud lahendanud.

XIX sajandi 60—70-ndatel aastatel olid Venemaal talurahva ideoloogideks narodnikud, kes taotlesid valitseva korra revolutsioonilist kukutamist. Subjektiivselt olid narodnikud utopistid-sotsialistid, objektiivselt aga viis ka nende võitlus kapitalismi kiiremale arengule. Erinevate sotsiaal-majanduslike ja poliitiliste tingimuste tõttu ei olnud Eestis pinda narodnikluse tekkimiseks. Talurahva võitluse etteotsa asusid siin kodanlikud demokraadid. Üks demokraatlikke talurahva juhte oli C. R. Jakobson.

Jakobsoni poliitiline programm oli kodanlik-demokraatlik. Ta oli feodaal-seisusliku riigi vastane ja pooldas parlamentlikke valitsemisvorme. «Sakala» veergudel kaitses ta pidevalt parlamentarismi ja demokraatlikke vabadusi monarhistlike ja autokraatsete printsiipide vastu, tunnistades end solidaarseks radikaal-vabariiklike seisukohtadega. Jakobson pooldas näiteks prantsuse vabariiklasi ja vabariiklikku korda, nimetas tunnustavalt Ameerika Ühendriikide demokraatlikke juhte Washingtoni, Lincolni ja Johnsoni. Ta astus välja Bismarcki autokraatsete printsiipide vastu ja pooldas Saksa riigipäeva õiguste laiendamist.[8] Eesti osas asus Jakobson resoluutselt arvustama balti erikorda ja ründas pidevalt kõiki veel püsivaid feodaal-seisuslikke institutsioone. Jakobsoni põhiliseks poliitiliseks nõudmiseks oli eesti talurahvale balti-saksa mõisnikega üheõigusluse saavutamine. Jakobson kirjutas: «Mis meie tahame on see, et kodaniku ja talupoja seisusele mõisniku seisusega ühesugune õigus isevalitsuses (s. o. omavalitsuses — L. L.) tuleks ja nendel maapäeva peal igal ühel omast kohast niisugune healeõigus oleks, nagu mõisnikkudel.»[9]

Seisuste ja rahvuste võrdsuse ideed hindas teatavasti kõrgelt V. I. Lenin, kirjutades: «Võrdsuse idee on kõige revolutsioonilisem idee võitluses vana absolutistliku korra vastu üldse...» ja märkis, et võrdsuse idee on üks

[8] Vrd. *Sakala* 1878, nr. 1, 2, 37; *Sakala* 1881, nr. 18; *Eesti Postimees* 1868, nr. 31.

[9] *Sakala* 1878, nr. 45.

neid teooriaid, mis väljendavad eesrindlikku, revolutsioonilist väikekodanlikku demokratismi.[10] Talurahva ja aadli võrdsuse taotluse püstitas Jakobson mitte ilukõnelise fraasi, vaid poliitilise programmina, mille eesmärgiks oli Baltimaadel valitseva korra kukutamine. Ta kirjutas: «Veel ei ole meil maapäevade peal sakslastega ühesugune õigus, veel on meie kohtud kõige nurjatumad terves Euroopas ja meie linnad kõlvatu seaduse all ohkamas. Need asjad tarvitavad surmani võitlemist, enne kui neid kätte saame,» (minu sõrendus — L. L.).[11] Talurahva kodanikuõiguste täieliku jaluleseadmise, aadliseisuse igasuguste eesõiguste kaotamise, talurahva bürokraatliku hooldamise hävitamise ja temale omavalitsuse andmise nõudmisi hindas Lenin XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse Venemaal kui progressiivseid, demokraatlikke nõudmisi, rõhutades selle perioodi suhtes, et kunagi ei tohi unustada demokratismi määratu suurt tähtsust.[12]

Kuid eesti talupojale balti aadliga üheõigusluse saavutamine ei olnud veel Jakobsoni lõppeesmärgiks. See oli ainult nagu vahejaamaks, mille kaudu ta tahtis jõuda oma poliitilisele lõppsihile, milleks oli nõudmine, et eestlane saaks jälle oma maa tõeliseks peremeheks, ja et saksa röövvallutajate võim hävitataks täielikult. Jakobson tahtis saavutada olukorda, kus «eestlaste partei suurem ja nende õigused sakste õigustest üle käivad.»[13] Kirjas J. Kõlerile ütleb ta otseselt: «Peetakse meid juba oma väärilisteks, siis oleme peagi peremehed.»[14] Selliselt püstitatud eesmärgis olid tugevad rahvusliku vabastusvõitluse jooned, kuid selles programmis peitus ka väljakutse kogu Baltimaade sotsiaal-poliitilisele ja majanduslikule korrale. Jakobsoni poliitilised nõudmised ulatusid seega

---

[10] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., Tallinn 1953, lk. 209.

[11] C. R. Jakobson J. Adamsonile 2. jaanuaril 1872, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi Käsikirjade Osakond (edaspidi KM KO).

[12] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., Tallinn 1948, lk. 259.

[13] C. R. Jakobson J. Adamsonile 23. oktoobril 1871, KM KO.

[14] C. R. Jakobson J. Kõlerile 4. oktoobril 1877, KM KO; vrd. H. Kruus, C. R. Jakobson võitlejana, *Eesti Kirjandus* 1932, nr. 4, lk. 170—171.

üle valitseva korra piiride, ulatusid kaugemale ka neist vähestest mööndustest, mida Vene tsarism oli nõus tegema eesti ja läti talupojale.

Ka majanduslike küsimuste lahendamisel kaitses C. R. Jakobson rõhutud talurahva huve võitluses privilegeeritud mõisnike vastu. Jakobson astus esmajoones välja eesti talurahva *kõigi kihtide* varustamise eest maaga kõige soodsamatel tingimustel. Ta ründas feodaalset, privilegeeritud maavaldust, nõudis kõigi mõisnike eesõiguste ja feodaalkorra jäänuste kaotamist, võideldes eriti teoorjuse ja mõisnike maksueesõiguste vastu. Selliseid nõudeid nimetas V. I. Lenin teatavasti kodanlik-demokraatlikeks, rõhutades: «Demokraat nõuab *kõigi* keskaegsete privileegide hävitamist ilma igasuguse erandita.» [15]

Jakobson pooldas kapitalismi arenemise ameerikalikku teed. Ameerika Ühendriikides oli kahtlemata sellal maaküsimus kõige progressiivsemalt lahendatud. Sealse põllumajanduse olukorda seadis Jakobson «Sakalas» korduvalt eeskujuks. Kirjutades näiteks olukorrast Iirimaal, väljendas Jakobson sügavat kaastunnet inglise mõisnike omavoli all kannatavale iiri talurahvale ja avaldas lootust, et uus, kehtestatud «seadus teeb võimalikuks et, mis kõigis haritud riikides ja nõnda ka Põhja-Ameerikas riigirahva hea elu edendamiseks kõige kasulikumaks on ära nähtud, — talurahvas enesele maad kõik päriseks saab osta ja mõisnikkude alt peaseda, misläbi põllutöö ja põlluseisus paarikümne aastaga enam edasi jõuab, kui renditamisel ja teoorjuse läbi seda ka sadanded aastad iial ei jõua sünnitada.» [16] Oma tegevusega andis Jakobson kapitalismi arengu preisi tee vastase võitluse konkreetse programmi ja põllumajanduse farmerliku arengu põhjenduse, taotledes talumajanduse arendamist võimalikult kõrge agrotehnika alusel. Jakobsoni majandusprogramm oli seega kodanlik-demokraatlik, võitlus selle realiseerimise eest viis objektiivselt kodanlik-demokraatliku revolutsiooni poole. V. I. Lenin kirjutas: «Agraarküsimus on Venemaal kodanliku revolutsiooni aluseks. Selle küsi-

[15] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., Tallinn 1953, lk. 254.
[16] *Sakala* 1881, nr. 34.

muse olemuse moodustab talurahva võitlus mõisnike maavalduse ja pärisorjuse jäänuste hävitamise eest Venemaa agraarkorras ja järelikult ka kõigis Venemaa sotsiaalseis ja poliitilistes asutustes.»[17] Siin antud talurahva võitluse iseloomustus ja hinnang on tabav ka Jakobsoni majanduslik-poliitiliste nõudmiste ja tegutsemise objektiivse iseloomu kohta. Oma sisult olid need nõudmised sellised, mida ei tsaarivalitsus ega mõisnikud ei olnud nõus vabatahtlikult rahuldama.

Koos majanduslike ja poliitiliste nõudmistega püstitas C. R. Jakobson ka oma kultuur-poliitilise programmi: «Tahame, et meie rahvas omas vaimuharimises teiste Euroopa rahvastega ühe järje peale jõuab.»[18]

C. R. Jakobsoni programm püstitas seega ulatuslikult üldisi demokraatlikke nõudmisi, s. o. nägi ette võitlust igasuguste feodalismi jäänuste vastu, vastas maa ees seisvaile ajaloolistele ülesannetele ja kogu rahva huvidele.

Oma eesmärkide taotlemisel pani C. R. Jakobson teatud lootusi tsaarivalitsusele. Osalt oli sellise seisukoha aluseks Jakobsoni teoreetiliselt ekslik arvamus, et riik on klassidest kõrgemal seisev jõud, kes hoolitseb kõigi seisuste, klasside ja rahvaste eest. See mõte kajastus korduvalt Jakobsoni sõnavõttudes ja kirjutustes. Näit.: «Valitseja vürsti silmas olid talupojad ja rüütlid ühesugused tähtsad asjad; t a r g a vürsti silmas pidi pealegi talupoegade pool suurem tähtsus seisma . . .»[19]

Vaadeldes absolutistliku riigivõimu poliitikat Baltimaadel, leidis Jakobson, et valitsust iseloomustab siin tendents aadli võimu piiramisele talurahva huvides. Kaasaegset poliitikat jälgides ülehindas Jakobson mõnevõrra 1860—1870-ndail aastail esinenud hõõrumisi balti-saksa aadli ja vene valitseva klassi mõningate rühmituste vahel.[20] Nimelt oli osa vene õukonnast sel ajal kahtle-

---

[17] V. I. L e n i n, Teosed, 13. kd., Tallinn 1953, lk. 374.

[18] C. R. Jakobson, Kuidas eesti rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab, kõne konspekt, C. R. Jakobsoni talu-muuseumi arhiiv Kurgjal (edaspidi Kurgja M).

[19] C. R. Jakobson, Kuidas eesti rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab, kõne konspekt, Kurgja M.

[20] Vt. H. K r u u s, Eesti rahvuslik ärkamisliikumine Venele lähenemist taotlemas, lk. 119 jj.

mata varjamatult vaenulik balti-saksa aadlile. Sellest tulenevaid taotlusi ühtlustada seadusandlus kogu riigis ja seega kaotada balti erikord, mida kaitses saksa aadel, pidasid Jakobson ja Köler sügavaks, põhiliseks vastuoluks Baltimaade aadli ja tsarismi vahel. Oli mõningaid balti-saksa publitsiste (W. v. Bock jt.), kes avaldasid ilmset sümpaatiat tugevneva saksa riigi suhtes ja väljendasid äärmuslikul kujul balti aadli separatistlikke taotlusi, kandes Baltimaade küsimuse rahvusvahelisele areenile. Need sündmused tundusid Jakobsonile sedavõrd tõsistena, et ta hakkas ootama tsaarivalitsuselt teravaid repressioone saksa aadli vastu Baltimaadel. Balti aadli vastast poliitikat oleks siis võinud ära kasutada eesti talurahva huvides.[21]

Tsarismi poliitika tõelise iseloomu suhtes viisid Jakobsoni ja Köleri eksiteele ka Poolas toimunud sündmused. Ülestõusnud Poola aadli karistamiseks ja revolutsioonijõudude lõhestamiseks oli tsaarivalitsus seal teostanud talurahvale suhteliselt soodsa reformi: senised mõisamaa rentnikud said oma maade peremeesteks ilma väljaostuta. Suutmata mõista Poola 1863. aasta sündmuste iseloomu, lootsid Jakobson ja Köler, et tsaarivalitsuse ja balti-saksa aadli vastuolu muutub Eestis sama teravaks kui Poolas, ja valitsus toimib ka Baltimaadel Poola eeskujul, kehtestades siin samalaadse talurahvaseaduse.

Seega oli tegelik poliitiline olukord XIX sajandi 60—70-ndatel aastatel tõepoolest väga keeruline. Balti-saksa aadli ja vene valitsevate ringkondade vahelise küllalt terava poliitilise konflikti tõttu ei olnud kerge läbi näha balti aadli ja tsarismi ühist klassipositsiooni. Muidugi koges Jakobson küllalt pea, et valitsevad ringkonnad ei osuta erilist innukust eesti talurahvale õnnistusrikaste seaduste kehtestamisel. Vastupidi — konkreetsete küsimuste lahendamisel saavutas balti-saksa aadel enamasti oma tahtmise. Seepärast ei jäänud Jakobson naiivselt ja passiivselt ootama heategusid ülalt poolt, vaid hakkas otsima teid, kuidas valitsuse abi võitluses mõisnike vastu «osavalt tarvitada» ja riigivõimu viia eesti talurahvale soodsate reformide teostamise teele.

[21] W. v. Bockile viitab Jakobson otseselt oma kõnedes.

Mingit teist praktilist võimalust püstitatud eesmärkide saavutamiseks Jakobson ei näinud. On arusaadav, et balti erikorra surve all privilegeeritud saksa mõisnike vastu ebavõrdset võitlust pidavad eesti talupojad ja nende ideoloogid ei suutnud ületada usku tsaari heasoovlikkusse. Baltimaade oludes ei tekkinud ega saanudki Jakobsonil tekkida mõte, et eesti talupojale täieliku vabaduse saavutamiseks tuleks kukutada nii balti-saksa mõisnike kui ka tsaari võim. Muidugi, selles avaldus Jakobsoni maailmavaateline piiratus, kuid seejuures ei tohi unustada, et 1860—1870-ndatel aastatel oli olemas üsna reaalne lootus, et balti erikord võidaks kaotada keskvõimu algatusel. Siinjuures võiks aga ka meenutada, kui kaua oli tsaristlike illusioonide kammitsais näiteks niisugune mitmekülgselt haritud, laia poliitilise silmaringiga mõtleja ja filosoof nagu A. I. Herzen. Meenutagem samuti, et vene proletariaadi küllalt arvukaile hulkadele oli tarvis 9. jaanuari verist kogemust, et vabastada nad naiivsest usust tsaari headusse. Seda arusaadavam on, et ainuüksi eesti talurahva jõule toetuv C. R. Jakobson jäi võitluses balti-saksa aadli vastu lootma, et tal õnnestub tsarismilt välja kiskuda reforme eesti talurahva kasuks. Muidugi nõrgestas tsaristlike illusioonide püsimine 1860—1880-ndatel aastatel eesti talurahva ja ta juhtide võitlushoogu.

C. R. Jakobson on andnud terava kriitika Baltimaadel valitsevale poolfeodaalsele korrale ja preisi teed mööda toimuvale kapitalismi arenemisele. Talurahva huvidest lähtudes esitas ta rea majanduslik-poliitilisi ja kultuurilisi nõudmisi, mis moodustasid ta poliitilise programmi. Tema järgnevat tegevust iseloomustab sihikindel võitlus valitseva olukorra vastu ja oma programmi elluviimise eest.

Valitseva korra vastu peetavat võitlust hakkas Jakobson teoreetiliselt õigustama ja põhjendama. On õigusega märgitud, et Jakobsoni teeneks võib lugeda esmakordset avalikku kiriklik-feodaalsele alistumismoraalile vastuastumist. Pastorid ja mõisnikud olid sajandeid propageerinud leppimist «jumalast seatud korraga». Seda toetas ka J. W. Jannseni ringkond, kes lakkamatult manitses: «rahu kosutab, vaen kaotab». C. R. Jakobson julges seevastu avalikult öelda: «rahu kaotab, vaen selgitab», mil-

list seisukohta ta ka pidevalt kaitses. Ta käsitles võitlust seisuste vahel — s. o. esmajoones talurahva võitlust aadli vastu — kui positiivset, ühiskonda edasi viivat seaduspärasust: «Inimeste elu siin maailmas on väga kirju. Võitlemist ja võitmist on igal pool ja ühte puhku, mitte üksi üksikute riikide ja rahvaste, vaid veel enam ka üksikute seisuste ja seltskondade (eelnevat sõna tarvitati tol ajal «klassi» mõistes — L. L.) vahel. See on ka see päris õige lugu siin maailmas, sest seeläbi alles sünnib elu,»[22] kirjutas Jakobson. Talurahva võitlust aadli vastu õigustades toetus Jakobson Rousseau teooriale ja rõhutas, et rahva võitlus «ühiskondlikku lepingut» murdva valitseva klassi vastu on vajalik ja seaduspärane.[23]

Rakendades oma seisukohti Baltimaade oludele, vaatles ta eesti talurahva sajanditepikkust võitlust mõisnike vastu otse kui loodusseadust: «Aga nagu päev ja öö üksteisega ühtepuhku võitlemas, nõnda seisavad ju sadanded aastad kaks parteid meie maal teine teise vastu...»[24] Need kaks parteid — saksa mõisnikud ja eesti talurahvas — olid Jakobsoni kõikumatu veende kohaselt lepitamatus vastuolus. Sakslased olid röövvallutajad ja riisujad, kes hävitasid eestlaste vabaduse. «Mis on nüüd, küsime meie nende riisujate järeltulev sugu, Eesti rahva heaks teinud, et oma vanemate pattu parandada ja vähendada? Ei midagi.» Ja et «ükski riisuja oma saaki heal meelel ei taha välja anda», siis tuleb võidelda vabaduse taassaavutamise eest: «Et pimeduse võimus aga ka meie maalt ja meie rahva pealt pea kaoks, selle eest p e a m e nüüd ka omalt poolt võitlema,» kirjutas Jakobson. Mõisnikevastase võitluse vajaduses ja paratamatuses ei kahelnud Jakobson hetkegi.

Sellistele mõttekäikudele toetudes hakkas Jakobson innustama eesti talurahva kõiki kihte võitlusele mõisnike vastu. Talurahvas ise oli sajandite kestel stiihiliselt või-

---

[22] C. R. J a k o b s o n, Edasi. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi viies aastapäev ja mis seal tehtud ja nõu peetud. Välja andnud C. R. Jakobson, seltsi president, Viljandi 1876, lk. 3—4.

[23] C. R. Jakobson, Kuidas eesti rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab, kõne konspekt, Kurgja M.

[24] C. R. J a k o b s o n, Kolm isamaa kõnet, Teine trükk, Tartu 1882, lk. 40.

delnud, lüüa saanud, kuid ikka ja jälle uuesti üles tõusnud. Valgustajad (näit. Fr. R. Kreutzwald jt.) uskusid siiralt, et talurahva olukorra parandamise taotlemisel on praktiliselt kasutatav esmajoones rahva haridusliku ja kultuurilise taseme tõstmise tee, samal ajal panid nad aga mõningaid lootusi ka valitsevate klasside poole apelleerimisele. J. W. Jannsen, kes põhiliselt lähtus talurahva jõukamate kihtide huvidest, kuid samuti ei pidanud valitsevat olukorda rahuldavaks, lootis, et see siiski paraneb «hea ülemate ja vanemate armu läbi».

C. R. Jakobson ei lootnud midagi saavutada ainult «ülemate armu läbi». Tema sügava veendumuse kohaselt võis saksa mõisnike võimu lõplik hävitamine saabuda ainult organiseeritud poliitilise võitluse tulemusena. Jakobson näitas teadlikult rahvavalgustusliku töö küündimatust sel juhul, kui tahetakse saavutada kaugeleulatuvaid poliitilisi, majanduslikke ja kultuurilisi eesmärke. Kaasaegsed vaidlused võitlusmeetodite üle kajastuvad ilmselt ühest ta pikemast kõnest võetud arutluses, milles Jakobson näitab, et ilma poliitilise võitluseta ei suudeta saavutada ei majanduslikke ega kultuurilisi eesmärke, ja rõhutab sealjuures, et tuleb võidelda esmajoones poliitiliste õiguste eest, muidu ei ole ka «vaimuharimisel» tulemusi. «Mis aitab meile näiteks meie Aleksandri kool ... kui tema sees koolitatud noored mehed ühtegi avalikku ametit ei või saada, sest et need kõik sakslaste käes on ja saksa keele sundmuse all seisavad! Mis aitavad meie uued kooli- ja muud õpetuse raamatud, kui neid saksad luba ei anna koolides tarvitada? Mis aitavad meie ausate meeste kaunid ja vaimustavad mõtted, kui neid võimalik ei ole trükkida?»[25] Jakobson järeldas, et kõrgemale kultuurilisele tasemele jõudmiseks on vaja, et eesti talupoeg saavutaks sakslastega «üheväärilise riigikodaniku» õiguse, sest et «vaimuharidust üksi seal võimalik edendada, kus rahval poliitika priiust on.» Ja edasi: «Meie soovime kõik oma rahva vaimuharidust, aga sellele vaimuharidusele võime üksi siis jõuda, kui omale poliitika õigusele oleme jõudnud.»[26] Nii tõi

[25] C. R. Jakobson, Kuidas eesti rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab, kõne konspekt, Kurgja M.

[26] Sealsamas.

Jakobson esimesena eesti ühiskondlikku liikumisse arusaamise poliitilise võitluse ja poliitiliste õiguste eest võitlemise vajalikkusest.

Sel puhul oli C. R. Jakobsoni põhiliseks lähtekohaks veendumus, et poliitilist võitlust oma olukorra parandamise eest peab teostama r a h v a s i s e. Ühes huvitavas kõnes, mis on peetud arvatavasti Pärnu Põllumeeste Seltsis, arendab Jakobson mõtet, et mitte ainult rahvajuhid, «õpetatud mehed» ei pea võitlema, vaid rahvas ise kogugu jõudu ja võidelgu oma õiguste eest; «teie saate oma õpetatud meestega üks rahvas olema, kelle vastu need mõningad võõrama õnneotsijad, kes nüüd nii toredad meie maal on, pea häbisse jäävad.»[27] Reas kõnedes ja kirjutustes näitas Jakobson otse agiteerivalt kogu rahva ühise võitluse vajadust: «Kuidas võib selle rahvale veel enam priiust anda, kes oma enese kasuks ühtegi ei taha teha...» või «I s e o n m e e s, ja kes ise enese eest ei võitle ja tööd ei tee, see on ka väärt, et teda teised tallavad ja ta hukka läheb.»[28]

Kogu oma energiaga püüdis Jakobson äratada talurahvast arusaamisele teadliku, süstemaatilise võitluse vajadusest.

Tema pöördumised rahva poole 1870—1880-ndatel aastatel olid otseseks mõisnikevastaseks ässituseks ja õhutasid rahvamasside poliitilist aktiivsust. Otse programmiliselt ilmneb see Jakobsoni taotlus järgmises kõne katkendis: «... Kandke selle eest muret, et Teie jõud kasvaks ja et Teie siis mitte kümnete, vaid igakord sadade kaupa koos käite. Küll Teie siis näete, kui vägevad Teie olete, sest kui siis ka üks ainus mees Teie seas elab, kelle silmad lahti, siis on sest küllalt, et pea iga ätt teab, mis ta teeb. Ärge mitte üks esiotsa küsige: mis võime meie teha? vaid korjake kõige pealt rammu, sest mees, kes rammu käsivarres tunneb, küll see teab, mis ta teeb.»[29] Muidugi teadis iga talumees Pärnu Põllumeeste Seltsist, kelle poole sellise kõnega pöörduti, et seda rammu oli vaja kasutada saksa mõisnike vastu.

---

[27] C. R. Jakobson, Kõne konspekt, Kurgja M.
[28] *Sakala* 1878, Lisaleht nr. 4.
[29] C. R. Jakobson, Kõne konspekt, Kurgja M.

Sellelaadsed mõtted olid C. R. Jakobsoni kõnedele ja kirjutustele tüüpilised. Mitmetes variatsioonides, kord avalikumalt, kord varjatumalt õhutas Jakobson vaenu ja võitlusindu mõisnike vastu, põhjendades oma seisukohti näidetega ajaloost, kirjandusest ja mütoloogiast.

Rahva poliitilise aktiviseerimise taotlust, rahvahulkade võitluse idee teadlikku propageerimist C. R. Jakobsoni poolt tuleb hinnata sügavalt progressiivsena. Uskuda rahvasse, masside liikumisse ja teda igati abistada — see ongi põhiliselt iseloomulik demokraatliku väikekodanluse, sealhulgas ka talupoegade ideoloogidele.[30]

Jakobson pidas eesolevat võitlust üliraskeks, milles «armu ei tohi ja ei pruugi loota». Et rahva hulgas hoida optimismi ja võitlustahet, osutas ta pidevalt loodetavale õnnelikule lõpplahendusele, mis eesti talupoegadele toob kindlasti täieliku vabaduse — «Salgada ei ole, raske võitlemine on meil kõigil, aga eesti rahva vaimu kindlus on veel suurem. Seepärast ärgu keegi tüdinegu, ärgu keegi peitu heitku! Kui ka meie pea haige ja meie süda surmani haavatud, oma võitlemist ära jätkem, sest see oleks rohkem kui iseenese tapmine. Veeregu kivi ka sada kord tagasi, kui meie tööd ei jäta, pärast peame ometi mäe otsa saama.»[31]

Oma tegutsemise ja võitluse kestel ei unustanud Jakobson ikka ja jälle tegemast üldistust: eesti talupoja olukord paraneb ainult siis, kui ta saab jälle oma maa peremeheks ja kui saksa mõisniku poliitiliselt eesõigustatud seisund on hävitatud: «Kui meie maa jälle meie rahva pärismaaks saanud ... siis saavad ka kõik teised asjad tulema»[32] ja «Meie vaim näitab meile üht tulevikku, kus prii eesti mees oma enese prii maa peal käib ...»[33] Selline lõppeesmärk oli Jakobsonil kogu aeg silmade ees ja selle eest kutsus ta ka võitlema nii otseselt kui kaudselt. Kõige ilmekamalt on ta oma eesmärgist võib-olla rääkinud 4. juulil 1870. aastal Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis peetud kõnes, kus

[30] Vrd. V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., Tallinn 1953, lk. 33.

[31] C. R. Jakobson, Mis meil keigil tähhäl tulleb panna, kirjutus, Kurgja M.

[32] Sealsamas.

[33] C. R. Jakobson, Külvikorrast. Kõne Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi koosolekul, *Eesti Põllumees* 1870, nr. 8.

ta ütles: «Vana õnnis eestimees Dr. F a e h l m a n n ütles kord ühes trükitud kirjas: «Must täht seisab ajaraamatus, kus sakste jalg esite eesti mullapinda oli tallamas», meie aga lisame juure: seda musta tähte võivad üksi e e s t i käed meie mullapinnalt ja ajaraamatust jälle ära kustutada . . .»[34], s. t. eesti käed võivad ja peavad kaotama sakslaste võimu meie maal.

Jakobson seadis enda ülesandeks viia võitlusse saksa mõisnike vastu eesti talurahva seni vaevalt kirjaoskajad ja tunduvalt kirikliku ideoloogia kammitsas olevad laiad hulgad. Süstemaatilise järjekindlusega asus ta tööle, taotledes kõige tihedamat kontakti talurahvahulkadega, otsides ja leides mitmekesiseid ja tulemusrikkaid poliitilise agitatsiooni võtteid.

Talurahvale mõisnikega ühesuguste poliitiliste õiguste nõudmine, taotlus saavutada mõisnikega samaväärne osavõtuõigus maapäevast, balti erikorra kaotamine — selle kõige tähtsust ei osanud eesti talupoeg XIX sajandi 70—80-ndatel aastatel veel kaugeltki mõista. Seda hinnatavam on, et Jakobson h a k k a s p i d e v a l t s e l g i t a m a r a h v a l e p o l i i t i l i s e d e m o k r a a t i a p õ h i m õ t t e i d. Ta püüdis rahvale teha arusaadavaks inimeste võrdsuse ideed, selgitades, et inimese asendit ühiskonnas ei määra päritolu, vaid võimed. Ta rõhutas pidevalt, et ka eesti talupojal on täielik õigus mõisnikuga üheväärsele riigikodaniku seisundile.[35] Seda mõtet propageeris Jakobson ka «Sakalas», minnes seejuures isegi kaugemale ja kõneldes demokraatlike vabaduste tähtsusest üldse.

Et Venemaa tingimustes 1870—1880-ndatel aastatel ei saanud legaalses ajalehes vabalt kodanlik-demokraatlikke vabadusi propageerida, siis kasutas Jakobson selleks oskuslikult «Sakala» välispoliitilisi sõnumeid, milles ta, nagu sellele juba eespool tähelepanu on juhitud, tõstis esile vabariikliku korraga maid nagu Prantsusmaa, varjatult hukka mõistes monarhistlikke printsiipe.

C. R. Jakobson propageeris pidevalt ka r a h v u s t e

---

[34] C. R. Jakobson, Kõne konspekt, Kurgja M.

[35] C. R. Jakobson, Kuidas eesti rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab, kõne konspekt, Kurgja M.

võrdsuse ideed. Balti-saksa mõisnikud ja pastorid püüdsid talupoegadesse sisendada mõtet, et eestlane on alaväärtuslikku tõugu tööloom, kes millekski muuks ei ole võimeline kui mõisniku orjamiseks. Selliste seisukohtade vastu astus Jakobson otsustavalt välja. Ta kirjutas korduvalt, et kõik maailma rahvad võivad tõusta kõrgele tasemele ja mitte külgesündinud omadused ei tee kedagi kultuurrahvaks, vaid haridus, kasvatus, majanduslik ja poliitiline vabadus. Oma seisukoha tõestuseks väitis ta näiteks, et tulemaalaste ja inglaste vahel on praegu suur vahe, kuid 1000 aastat tagasi ei olnud ka inglased palju kõrgemal tasemel kui praegused tulemaalased.[36] Niisuguste näidete varal asus Jakobson põhjendama eesti rahva samaväärsust teiste rahvastega. Tema käsitluses olid eestlased enne saksa röövvallutust vaba ja võimekas rahvas, keda ainult orjuse sajandid on maha rõhunud. Vabaduse kaotuse tulemuseks oli, et «Eestlase loomus sai inetumaks varjuks moondatud sellest, kui ta enne oli olnud, tema vaim sai maha tallatud, tema õiepärg tükkideks kistud.»[37] Ühes oma kõnedest toob Jakobson G. Merkeli ilmeka tsitaadi selle kohta, et eestlaste hulgast oleks võinud tõusta oma Kantid, Herderid ja Wielandid, kui rahvas oleks jäänud vabaks.[38]

Samadele mõttekäikudele on üles ehitatud ka Jakobsoni «Kolm isamaa kõnet», milles ta maalib mõnevõrra idealiseeritud pildi eestlaste elust ja olukorrast minevikus. Ka siit tulenes järeldus, et eestlased, kes olid minevikus naabritega võrreldes kõrge kultuuritasemega rahvas, võivad selleks uuesti saada tänapäeval. Jakobsoni isamaakõned olid teatavasti erakordselt suure rahvast aktiviseeriva ja poliitiliselt kasvatava jõuga. Nende vastu koondus aga just sel põhjusel ka mõisnike ning pastorite äärmine vihavaen.

Rahva poliitilise teadlikkuse tõstmisel oli eriti suure tähtsusega poliitilise tegevusprogrammi tutvustamine, mida Jakobson tegi «Sakala» veergudel.

---

[36] *Eesti Postimees* 1867, nr. 8.

[37] C. R. Jakobson, «Armsad ja auustatud Eesti vennad...», kõne 15. veebruaril 1872, KM KO.

[38] C. R. Jakobson, Kõne konspekt, Kurgja M.

Kui poliitiliste nõudmiste ja poliitilise võitluse vajaduse selgitamine nõudis pikaajalist tööd ja ei leidnud alati otsekohe ulatuslikku vastukaja, siis Jakobsoni konkreetne sotsiaal-majanduslik programm, milles väljendusid talurahva laiade hulkade ja eri kihtide kõige otsesemad vajadused, oli küllalt populaarne. See programm oli suunatud mõisnike võimu nende avaldusvormide vastu, mida talurahvas sai iga päev kõige kibedamalt tunda.

Jakobsonile on iseloomulik, et ta käsitles ka majanduslikke küsimusi poliitilisest aspektist, osutades lakkamatult tihedale seosele majanduse ja poliitika vahel. Seda tõestavad ilmekalt mõned näited. Jakobson hindas väga kõrgelt eesrindlikku agrotehnikat ja tegi ise väga palju põllumajanduslike teadmiste propageerimiseks rahva hulgas. Ühes kirjas Kõlerile 1876. aastast ta märkis: «Viimased kolm aastat olen ma eranditult põllumajandust uurinud ja ma olen omale ülesandeks seadnud sellel alal esineda oma kaasmaalaste hulgas reformaatorina.»[39] Samal ajal mõistis aga Jakobson selgesti, et põllumajanduslikest teadmistest ei ole seni suurt kasu, kuni ei ole kaotatud «välispidised takistused», s. o. mõisnike võim, mis ei võimalda eesrindliku agrotehnika kasutamist talurahva huvides. «Kõik meie kevadine päevapaiste, meie väsimata töö ja meie püüdmine, oma vaimu teaduse tulel karastada, ei aita ühtegi, kui need takistused enne tee pealt ei saa kasitud. Mis aitab teadmine, et lina põllu nurja ajaja on, kui teda sagedamalt kui 7 ehk 8 aasta pärast sellesama maakoha peale maha tehakse, kui põllumehel nii suur rent seljas, et neljanda ehk pealegi kolmandama jao maast lina alla peab panema.»[40] Üks markantsemaid Jakobsoni sellise iseloomuga väljaastumisi oli tema tuntud kõne 1881. aastal «Tori hobusekasvandusest» esimesel Baltimaade põllumajanduslikul kongressil Riias. Sellest pealtnäha «süütust» apoliitilisest puhtpraktilise iseloomuga teemast oskas Jakobson teha poliitilise probleemi, millega rünnata aadlit. Teravas, asjalikus, faktilise andmestikuga hästi varustatud ettekandes näitas ta,

---

[39] C. R. Jakobson J. Kõlerile 10. veebruaril 1876, KM KO.

[40] C. R. Jakobson, Külvikorrast, kõne esimesel Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi koosolekul, *Eesti Põllumees* 1870, nr. 8.

et valitsuse toetusega rajatud Tori hobusekasvatuses oli aastate jooksul kasvatatud peamiselt ratsahobuseid, mis võisid rahuldada ainult aadli luksuslikke harrastusi, mitte aga maa põllumajanduslikke vajadusi. Rüütelkond oli seega temale valitsuse poolt usaldatud ülesande halvasti ning asjatundmatult lahendanud, ignoreerides seejuures eesti väikepõllumeeste huvisid. Et oskamatut juhtimist tulevikus vältida, soovitas Jakobson hobusekasvatuse juhtkonda kutsuda eesti põllumeeste seltside esindajaid, kes kohalikke olusid tundes võiksid «suurpõllupidajatele» nõu anda, kuidas ja milliseid tööloomi oleks sobiv aretada.[41] Rüütelkond oli oma Tori hobusekasvatusega väga uhkeldanud ja nii selle arvustamine kui ka soovitus, et eesti talupojad peaksid mõisnikke õpetama hakkama, ajas parunid maruvihale.

Poliitilises võitluses omistas Jakobson väga suurt tähtsust organisatsioonilisele tegevusele. Juba oma ühiskondlik-poliitilise tegevuse algaastail otsis ta kindlat organisatsioonilist tugipunkti. Teda huvitasid vallavanemate ja kihelkonna koolmeistrite konverentsid. Hiljem sai temast aktiivne tegutseja seltsides, nende asutaja, sageli juht. Seltsides nägi ta vahendit, mille kaudu saab edukalt teostada rahvahulkade teadlikkuse kasvatamist, poliitilist aktiviseerimist; seltsides pidi talupoeg omandama iseseisva tegutsemise ja organisatsioonilise töö kogemusi. Kuid seltsid olid Jakobsonile ka vahetuks poliitilise võitluse relvaks. Nende kaudu sai mõjukamalt esitada oma nõudmisi ja teostada poliitilisi aktsioone, demonstratsioone ning teisi massilisi üritusi, mille eesmärgiks oli riigivõimu mõjutamine. Põhjalikumalt on uuritud Jakobsoni tegevust Eesti Kirjameeste Seltsis ja emakeelse keskkooli — Eesti Aleksandri kooli jaoks rahakorjamise aktsioonis.[42] On teada, kui innukalt ta osa võttis Kirjameeste Seltsi asutamisest ja selle tegevusest. Samuti teame, kuidas Eesti Aleksandri kooli jaoks raha korjamiseks asutatud laialdane abikomiteede võrk muudeti just Jakobsoni poolt ülemaaliseks poliitiliseks üri-

[41] *Sakala* 1881, nr. 12.

[42] Vrd. Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, Tartu 1932; H. Kruus, Eesti Aleksandri Kool, Tartu 1939.

tuseks, mille tegevus ei pidanud kaugeltki piirduma ainult rahakorjamisega, vaid mis pidi arendama rahvavalgustuslikku tööd ja olema organisatsioonilise tegevuse kooliks. Jakobson nägi selles organisatsioonis baasi, millest lähtudes vajaduse korral teostada mõisnikevastaseid aktsioone ja demonstratsioone. Nii pidas Jakobson neid ülemaalisi üritusi poliitilises võitluses erakordselt tähtsaks.[43]

1870-ndatel aastatel tõrjuti Jakobson kõrvale Eesti Kirjameeste Seltsi ja Eesti Aleksandri kooli organisatsiooni vahetust juhtimisest, mis läksid kodanlik-klerikaalse voolu mõju alla. See sundis Jakobsoni otsima teisi organisatsioonilisi vorme, millele võiks anda oma eesmärkidele vastav suund. Selleks kujunesid eesti põllumeeste seltsid, mis läksid täielikult kodanlik-demokraatliku suuna mõju alla. Pärnu ja Viljandi põllumeeste seltsides oli Jakobson presidendiks, Tartu seltsis sai selleks üks tema lähedasi kaastöölisi Mart Mitt. [44]

Põllumeeste seltse tahtis Jakobson näha esmajoones demokraatlike massiorganisatsioonidena. Tema sooviks oli, et põllumeeste seltside tööst tuleksid osa võtma kõik, kes selle vastu huvi tunnevad, kas või külaliste ja pealtkuulajatena. Pärnu ja Viljandi põllumeeste seltsides ta saavutaski, et mõnel seltsi koosolekul viibis tõepoolest kaugelt üle saja inimese. [45] Põllumeeste seltsides pidid talupojad harjuma iseseisva organisatsioonilise tegevusega. Huvitavalt kirjutas Jakobson 1871. aastal oma esimeste muljete põhjal Pärnu Põllumeeste Seltsi kohta, et seal valitseb «mõnus vaim» ja ehk seal küll «praegu muud suuremat ühtegi ei sünni, kui seda, mis Eglonist välja läheb ... siiski harjuvad seltsi liikmed sel viisil ise oma asju toimetama. See on ka üks rahva kasvatamine.» [46] Osutades põllumeeste seltside poliitilisele tähtsusele, kirjutas Jakobson: «... muud kogumise aset, kui

---

[43] Kuna Jakobsoni tegevust Eesti Kirjameeste Seltsis ja Aleksandri kooli komiteedes on põhjalikumalt käsitletud nimetatud monograafias, siis jäävad selle üksikasjad siin puudutamata.

[44] Vrd. A. Käbin, C. R. Jakobson kui Eesti Põllumeeste juht, Tallinn 1933.

[45] Pärnu Põllumeeste Seltsi protokolliraamatu koopia, KM KO.

[46] C. R. Jakobson M. Mittile 12. juulil 1871, KM KO.

meie põllumeeste seltsid, meie rahval praegu maapealsetes asjades ei ole . . .» [47]

Agrotehnilise propaganda ja majanduslike küsimustega tegelemise kõrval kujunesid põllumeeste seltsid poliitilise selgitus- ja agitatsioonitöö baasiks ning arendasid aktiivset võitlust feodaalkorra igandite vastu. Kui mõisnikud Tartu seltsis püüdsid oma mõju maksma panna, siis andis Jakobson pidevalt juhtnööre, kuidas toimida keerukais olukordades. Nii kirjutas ta Tartu Põllumeeste Seltsi presidendile M. Mittile: «See on tõsi: poliitika mehed meie igas sammus peame olema, aga seda ei tohi meie kusagil näidata, siis oleme riistad oma vastaliste kätte andnud, kellega nad meid surnuks teevad. Meie peame ikka nii võitlema, et meile keegi ei või ütelda, et meie ökonoomia (põllutöö) piiri seest välja läinud. Kui president peate teie sellepärast kõik teravad sõnad teiste seisuste vastu ette ütlemata jätma ja ma annan teile ka nõu Rosenpflenzeri [48] ehk muu rebase vastu lamba kasukas õige lahke olla ja kui ta kõnet saab pidama, seda «suure rõõmuga» seltsile teada anda ja teda väga lahkesti paluma kõnetooli peale astuda. Kui tema ehk muu sarnane aga midagi räägib, mis ei kõlba, siis on tarvis jälle peenikeselt vastu vaielda, kõik poliitikaasjad kõrvale jätta ja üksi ökonoomia seisukohalt näidata, miks need asjad meie talupoegadele, kes üle kaela võlgade sees, ei kõlba.» [49]

Jakobson ise pidas põllumeeste seltsides rohkesti hästi läbi mõeldud kõnesid ja kaugeltki mitte ainult agrotehnilistel teemadel. Ta rääkis näiteks kaasakiskuvalt eesti ajaloost ja ütles, et inimese «suu jääb vait, tema süda tuksub krambis kokku, kui ta üht rahvast näeb, keda vägivalla teel orjapõlve sisse maha rusuti ja kelle kaela peal rusuja jalg orja-põlve tolmus ilma armuta edasi tallab, ilma et oma ohvrile otsa teeks ehk teda lahti laseks . . . Ja vaata, Eesti rahvas, see on just sinu pilt, nagu sa teda pooltuhat aastat otsa maailmale oleda avaldanud, ehk küll veel vähe neid Sinu enese seas on, kes tema hirm-

[47] C. R. Jakobson, Kõne konspekt, Kurgja, M.
[48] Saksik mõisavalitseja.
[49] C. R. Jakobson M. Mittile 26. märtsil 1875, KM KO.

sat suurust ära jõuaks tunda ehk ära mõista . . .»[50] Niisuguste mõtete avaldamine pidi, nagu arvas Jakobson, viima paratamatule järeldusele, et röövvallutajate järglaste võimu hävitamine peab toimuma eesti talupoja käsivarre rammuga.

Nii kujunesid põllumeeste seltsid tõesti «poliitika seltsideks», nagu kaebas J. W. Jannsen, hädaldades, et «põllumeeste seltsid on mullapinnalt poliitika liivakinkude otsa karanud».[51] Kulakliku Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi sekretär A. Kruusberg kirjutas pool sajandit hiljem halvakspanevalt, et Tartu Eesti Põllumeeste seltsi algaastatel olevat selles aetud ainult poliitikat.[52]

Põllumeeste seltside kaudu teostatavaile majanduslikele üritustele püüdis Jakobson pidevalt anda poliitiliste demonstratsioonide iseloomu. Nii oli põllumajanduslike näituste korraldamisel Jakobsoni peamiseks mureks demonstratiivselt ja avalikult rõhutada, et talupojad suudavad neid paremini ja asjatundlikumalt läbi viia kui mõisnikud. Jakobson kaitses põhimõtet, et põllutöökoole tuleb asutada ilma mõisnike hoolduseta, kuna mõisnikud teeksid neist ainult oma sulaste koolid. Teoorjuse ja mõisnike eesõiguste vastu riigimaksude alal organiseeriti põllumeeste seltside kaudu mõjukaid ja ulatuslikke aktsioone.

Balti-saksa aadli viha oli eriti suur just põllumeeste seltside vastu, milledest oli kujunenud otse üllatavalt tugev organisatsioon, mille sisetegevuse kohta balti sakslastel ei õnnestunud koguda mingite vahenditega täpsemaid andmeid.[53]

Rahva poliitilise aktiivsuse ja teadlikkuse kasvatamisel omistas Jakobson eriti suurt tähtsust *ajakirjandusele*. Ajaleht pidi õhutama rahvahulkade võitlus- ja teotahet, kõigepealt aga avardama rahva ühiskondlik-poliitilist silmaringi, kasvatades ning koondades rahvast

[50] C. R. Jakobson, Kuidas eesti rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab, kõne konspekt, Kurgja M.

[51] A. *Kruusberg*, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt, Tartu 1926, lk. 13.

[52] Sealsamas, lk. 16.

[53] Vrd. H. *Kruus*, Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. a., *Ajalooline Ajakiri* 1930, nr. 4.

võitlusele suuremate õiguste eest. Seda võitlusrelva pidas Jakobson nii oluliseks, et ta äärmise tahtekindlusega taotles 9 aastat ajalehe väljaandmise luba, öeldes ise selle kohta: «Ega ma ka enne järele ei anna kui kaks kätt rinna peale olen pannud.» [54]

Asutatud ajalehe — «Sakala» — kaudu saavutaski Jakobson kõige tihedama sideme massidega, rääkides vahetult rahvale ja kuulatades ka rahva häält, mida ta pidas väga tähtsaks. «Ajaleht ei ole ju midagi muud, kui rahva vaimu avaldus. Rahva vaim sünnitas ajalehe, aga ajaleht ei sünnitanud mitte rahva vaimu,» kirjutas Jakobson ja lisas tagasihoidlikult, et «Sakala» võib küll rahva vaimu elustaja olla, aga ei iialgi tema vaimu elu muutja. [55]

C. R. Jakobsoni võitlustaktika ajakirjanduse alal on huvitav ja põhjalikku uurimist vääriv küsimus. Olgu siinkohal juhitud tähelepanu ainult mõnedele momentidele selles. Jakobson arendas «Sakalas» ulatuslikku valitseva korra kriitikat, paljastades mõisnikke ja pastoreid. «Sakalas» toodi lakkamatult esile mõisnike ja pastorite kuritegusid, ebainimlikkust ja ahnust. Sellised avalikud kirjutused talupoja verivaenlase, mõisniku, kohta omasid muidugi määratut agiteerivat mõju. Loomulikult olid kriitika võimalused legaalses ajalehes, mida pidevalt ähvardas sulgemine ja mille kohta balti sakslased alaliselt tõstsid kaebusi, piiratud. Kuid Jakobson omandas suure paindlikkuse ja osavuse ajalehetöös. Ta oskas sõnumeid varustada parajate kommentaaridega või tuua lakoonilisi kirjeldusi valitsevatest pahedest sel kombel, et need avaldasid mõju ilma seletustetagi. Olgu toodud mõned näited tema kirjutuste laadi kohta. «Eesti Postimehes» ilmus teatavasti pidevalt läägeid teateid «headest mõisnikest», kes talurahvast aina õnnestavad. Ka «Sakala» toob näiteks sõnumi Tarvastust, kuidas mõisniku 70-ndal sünnipäeval talupojad viimast tervitanud ja talle elagu laulnud. Kuid sõnumile lisatakse: «Edaspidi, kui rahvas enam haritud on, saavad ka tema pärimised suuremad olema ja sarna-

[54] C. R. Jakobson J. Adamsonile, dateerimata, 1869. aastal, KM KO.

[55] *Sakala* 1879, nr. 17.

seid austavaid avaldusi saab raskem olema ära teenida.» [56] Tähendab: mõisnikku austavad ainult rumalad ja harimatud. Kohe selle järgi tuuakse ilma kommentaarideta sõnum selle kohta, et Kabalas pandi noor tüdruk, kes mõisas teol käis (teo tegemine oli 1878. aastal juba seaduse vastane — L.L.), sigade karja: «kui ta mõisa vana kulti viljarõugu kallalt ära läks ajama, seal tõmbas kult tüdruku kinni ja kiskus ja purustas tema kintsu, õla ja muud keha jaod nii hirmsal kombel ära, et vaene haavatud kohe mõne tunni järele suure valuga hinge heitis.» [57] Tähendab: mõis sundis tüdruku seadusevastaselt teotegemisele, kus ta koleda surma leidis. Muidugi olid niisugused sõnumid mõisnikevastaseks «ässituseks».

Mitte alati ei saanud Jakobson selliseid fakte paljastades neid varustada seletustega. Nii kirjutas ta näiteks: «Meil oli mõne päeva eest tagasi siin õige hale näitemäng. Hulk Reiu valla mehi, kellel puudus ja häda palest välja paistis astusivad läbi uulitsate linnavalitsuse poole, kuhu nad tööd ja abi läksid paluma. Neil kõikidel ei olnud muud hilpu ihu peal, kui üks katkenud särk ja püksid.» [58] Muidugi selgub sõnumist endast, kelle pool on «Sakala» poolehoid, kuigi kommentaaridest on hoidutud. Kui balti-saksa lehed tõstsidki kisa, et «Sakala» ässitab rahvast mässule, võis Jakobson end kaitsta sellega, et ta oli ainult sündmust kirjeldanud, mitte aga seda hinnanud.

Ajalehe kaudu leidis Jakobson tõepoolest tiheda sideme rahvaga. Viljandi maakohtunikki pidi tunnistama, et C. R. Jakobson tunneb oma rahva iseloomu niivõrd hästi, et ta leidvat alati vajaliku tooni, kui asi puutub oma püüete reklaamisse. [59]

«Sakala» arhiiv näitab, kui tihe oli tõepoolest Jakobsoni side rahvaga, kuidas tema poolt tõstetud küsimused leidsid ulatuslikku vastukaja igas Eestimaa osas, kuidas talle saadeti otse massiliselt kirju ja sõnumeid kohtadelt.

---

[56] *Sakala* 1878, nr. 36.
[57] Sealsamas.
[58] *Sakala* 1881, nr. 30.
[59] Vrd. H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu 1879.—83. a., *Looming* 1929, lk. 400—401.

Jakobsoni enda suhtumine kaasaegsetesse rahvaliikumistesse oli samuti pooldav. 1860-ndate aastate palvekirjade-liikumisega puutus Jakobson mõnevõrra kokku Kõleri kaudu ja ilmselt toetas liikumist. 1860-ndate aastate lõpul vallandunud väljarändamisliikumine, mis eriti Eestimaal võttis suure ulatuse, sai samuti temapoolse toetuse osaliseks. Jakobsoni suhtumine sellesse on küllalt huvitav. E. Jansen näitab õigesti, et Jakobson ei sarja talupoegi väljarändamise eest, nagu seda tegid balti sakslased, kes kartsid odava tööjõu kaotsiminekut, või nagu J. W. Jannsen, kel tõenäoliselt olid samad kaalutlused jõukate peremeeste seisukohalt. Jakobson näitas oma sõnavõttudes, et väljarändamise põhjuseks on kodumaal valitsev viletsus. [60] Kuid rahva massiline liikumine omandas Jakobsoni käsitluses veel sügavama tähenduse. Ta nägi selles võimalust surve avaldamiseks aadlile. Kui kogu rahvas rändab välja, siis ei jää mõisnikele enam töötegijaid, mis sunnib aadlit mööndusi tegema, töötegijaid-talupoegi vähem rõhuma. [61] Oluline on ka märkida, et Jakobson hakkas aimama väljarändamisliikumise positiivset mõju majanduselu kapitalistlikule arengule. [62]

Võttes sõna poliitiliste küsimuste kohta, paljastades valitseva korra pahesid, agiteerides, selgitades, tegutsedes seltsides ja korraldades mitmesuguseid üritusi, vastandas Jakobson pidevalt talurahvast ja aadlit, rõhutades nende huvide lepitamatust.

Igal pool, kus võimalik, astus Jakobson välja mõisnike vastu, arvustades nende tegevust, naerdes välja ja rünnates, mis viis ta muidugi pidevaisse konfliktidesse aadliga. Senised uurimused ei ole kaugeltki suutnud valgustada kõiki Jakobsoni kokkupõrkeid aadliga, kuid teadaolevadki näitavad, kui pinev oli võitlus ja kui suur balti-saksa aadli vaen C. R. Jakobsoni vastu.

Eelnevast selgub, millised olid Jakobsoni majanduslik-poliitilised eesmärgid. Samuti on selge, et ta õhutas rah-

[60] E. Jansen, Väljarändamisliikumisest Eestis 1860-ndate aastate lõpul ja selle peegeldumisest ideoloogilises võitluses, käesolev kogumik.

[61] C. R. Jakobson, Kuidas eesti rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab, kõne konspekt, Kurgja M.

[62] *Sakala* 1881, nr. 44.

vast võitlusele nende saavutamise eest, äratades teda poliitilisele teadlikkusele ja aktiivsusele. Seda kõike tuleb C. R. Jakobsoni tegevuses hinnata progressiivsena, milles väljendus tema tegevuse ja maailmavaate demokraatlik iseloom.

Millistes *vormides* pidi aga avalduma rahvamasside võitlus, *kuidas* konkreetselt tuli siis võidelda? Selle küsimuse lahendamisel ilmneb Jakobsoni piiratus. Praktilises poliitilises võitluses jäi ta legaalse tegevuse pinnale. Jakobson on korduvalt väljendanud arvamust, et ainult seaduse piiridesse jäädes on võimalik eesti rahva õigusi laiendada.[63] Selline seisukoht oli osalt tingitud Jakobsoni teoreetiliselt ebaõigest arvamusest, et riik on klassidest kõrgemal seisev jõud, kes hoolitseb kõigi seisuste ja klasside eest, millest tulenevalt ta lootiski Vene tsarismilt saada toetust eesti talurahvale. Ometi oli Jakobsoni lootus valitsusele erinev kodanlike liberaalide kokkuleppest valitsuse ja aadliga, kes, kartes rahvamasside aktiivsust, teatud möönduste eest loobusid järjekindlast võitlusest ja oma nõudmistest. Jakobson aga ei läinud mingitele järeleandmistele oma nõudmiste suhtes ega oodanudki «armuande» ülalt, olles veendunud, et püstitatud eesmärkide saavutamiseks on vajalik poliitiline võitlus, mille üheks komponendiks on altpoolt tuleva massilise surve organiseerimine valitsusele. Niiviisi püüdis Jakobson eesti talurahvale kätte võita soodsaid reforme.

Selles suunas tegutsedes pidas Jakobson eriti oluliseks poliitiliste ning majanduslike küsimuste avalikku arutamist ja pahede paljastamist, püüdes sealjuures leida argumente, mis vene valitsevaid ringkondi häälestaksid balti aadlile vaenulikult ning eesti talupojale sõbralikult. Eesti ajakirjanduse kõrval pidas Jakobson selliste meeleolude loomiseks vajalikuks vene ajalehtede kasutamist Baltimaade olude valgustamiseks ja vastulöögi andmiseks balti-saksa propagandale. «... Meil on aga kaks teed: kas eesti ajalehtedes räägime ja rahva oma võimu peale toetame, ehk otsime abi vene ajalehtedes,»[64] kirjutas

[63] C. R. Jakobson, Kõne konspekt, Kurgja M.
[64] C. R. Jakobson L. Koidulale 29. märtsil 1870, KM KO.

Jakobson. Vene ajalehtede abi püüdiski Jakobson süstemaatiliselt ära kasutada. On teada, et Jakobson saatis pidevalt sõnumeid vene liberaalsetele ajalehtedele «Голос» ja «День». Ajaleht «Голос» näiteks kritiseeris järjekindlalt Baltimaade olusid ja siinse aadli erakordselt suuri seisuslikke privileege, milleks faktiline materjal tuli enamikus C. R. Jakobsonilt.

Teine ringkond, kellega Jakobson sõlmis sidemed peamiselt Chr. Waldemari ja J. Köleri kaudu, olid slavofiilid, vene liberaalse aadli ideoloogid. Slavofiilid kritiseerisid pärisorjuse igandeid lähtudes kapitalistliku mõisamajanduse arengu huvidest ja asusid ründama tugevaid feodaalkorra jooni ka Baltimaadel. Slavofiilide poliitika põhijooneks oli aga sõjakas šovinism ja nad olid baltisaksa aadlile vaenulikud just viimase eelistatud seisundi ning separatistlike tendentsidę pärast. Et nõrgestada balti-saksa aadli positsioone, toetasid slavofiilid mõningal määral eesti ja läti talupoegade majanduslikke taotlusi. Nad soovitasid valitsusele teostada Baltimaadel reform Poola eeskujul, s. o. kuulutada talumaa talurahva omandiks, mis nõrgestaks balti aadli majanduslikke positsioone niivõrd, et nende poliitilise separatismi tendentsil kaoks alus; eesti talupoeg oleks aga maa saamise eest nii tänulik, et ei oleks enam mingit tõket eestlaste ja lätlaste venestamisele, mis oligi üheks slavofiilide eesmärgiks. Slavofiilide teravalt vaenulikku suhtumist balti aadlisse kasutas Jakobson selleks, et nende ajalehtedesse paigutada sõnumeid, mis paljastaksid balti aadli võimutsemist. Slavofiilide ajalehtede kaudu lootis Jakobson valitsevaid ringkondi mõjutada eesti talurahvale soodsas suunas. Tugevate venestustendentside ilmnemine slavofiilide juures sundis aga Jakobsoni peagi ettevaatusele. Ta tõmbus nende suhtes tagasi ega samastanud oma taotlusi kunagi Katkovi, Pogodini jt. taotlustega, nii nagu seda näiteks tegi lätlane Chr. Waldemar.

Põhiliseks jäi Jakobsoni suhtumises tsarismisse ikkagi «rahva oma jõu pääle» lootmine. Ta tahtis valitsusele «selgeks teha», et eesti rahvas e i o l e r a h u l oma olukorraga. 1871. aastal kirjutas ta J. Adamsonile: «Üleüldse olla riigivalitsuse juures jo nii ära seletud, kui ei oleks meie põllumeeste asjus enam ühtegi seletamist ja

parandamist, vaid kõik olla jo ära õiendatud, talukohad müüdud, n. n. e. ja sellepärast ka rahvas kõik jo väga rahul.»[65] Jakobson pidas niisuguses olukorras vajalikuks, et «r a h v a p o o l t» oleks tõestatud vastupidist. Ajakirjandusliku propaganda kõrval hakkas ta süstemaatiliselt organiseerima massilisi üritusi, mille kaudu valitsusvõimud pidid teada saama eestlaste ja lätlaste viletsusest. Lootus, et sellisele asjade «seletamisele» järgnevad valitsuselt reformid talupoegade kasuks, näitab kahtlemata Jakobsoni ajaloolist piiratust.

Üks esimesi aktsioone, mida Jakobson sel eesmärgil juba 1860-ndate aastate lõpul hakkas organiseerima, oli kroonumõisate jagamine maata talurahvale, s. o. vabadikele ja sulastele. Nimelt oli 1860-ndatel aastatel Holstres tekkinud talurahva hulgas lootus, et siinne kroonumõis jagatakse soodsatel tingimustel oma kogukonna maata inimestele. Sellest rahva seast tulnud mõttest haaras Jakobson kinni ja hakkas plaanitsema aktsiooni, millega püüti valitsust omalt poolt mõjustada kroonumõisate jagamisele juba hoopis laiemas ulatuses. Jakobson soovitas tungivalt Holstre-Pulleritsu koolmeister J. Adamsonile organiseerida keskvõimudele massiliselt maata rahva palvekirjade esitamist, milles palutakse kroonumaade jagamist sulasrahvale kogu Eestis. «Aga soovida, hädasti soovida oleks, et k õ i k kroonu mõisad palvekirjasid ministri kätte läkitaksid, see on palvekirjasi sulaste poolt, neile mõisa kroonumaid kätte jagada.»[66] Jakobson lootis, et arvukad palvekirjad võivad anda tulemusi eriti siis, kui palvekirjades täpselt ära näidatakse, kuidas on kõige parem teostada jagamist ja kui selgitatakse, et mõisate jagamise puhul riik saaks suuremat tulu kui seni. Erilise rõhu asetas Jakobson just palvekirjade massilisusele: «Aga pää asi on ikka see, et õige palju mõisaid neid kirjasid Peterburi saadaks.»[67]

Jakobson pidas üldrahvaliku aktsiooni organiseerimist vajalikuks ka siis, kui tekkis kroonutalupoegade rentide tõstmise oht, öeldes: «Nüüd võite julged olla, et kui mitte

[65] C. R. Jakobson J. Adamsonile 6. aprillil 1871, KM KO.
[66] C. R. Jakobson J. Adamsonile, dateerimata, 1869. aastal, KM KO.
[67] Sealsamas; ka kiri 12. veebruaril 1869, KM KO.

rahva poolest (minu sõrendus — L. L.) midagi ei sünni, et siis ka kroonu talupoegade rent pea ehk kahevõrra suuremaks saab tõusma...»[68]

Massiliseks aktsiooniks, millega samuti püüti valitsusvõime mõjutada, kujunes Jakobsoni rünnak teoorjuse vastu 1881. aastal. Jakobson astus «Sakala» veergudel teravalt välja feodaalkorra tugeva igandi — teorendi — ebaseadusliku püsimise vastu. Sellega ta aga ei piirdunud ja püüdis küsimuse ametliku arutamise kaudu mõjutada kubermanguvalitsust kaasa aitama teorendi kaotamiseks. 1881. aasta veebruaris Riias toimunud esimesel Baltimaade põllumeeste kongressil esitati Jakobsoni algatusel Eesti põllumeeste seltside saadikute poolt kirjalik deklaratsioon, milles nõuti teoorjuse kaotamist. Esitises öeldi: «Seda tähelepannes, et seadusevastaline orjus, mida viimasel ajal Liivimaal paljudes mõisades ka pruugitavaks tehakse, ja sellest väljasiginev kontaktita olek renditalupoegade juures meie maa rahulist tööd ja ühtmeelt lõhuvad ja meie põllutööd kõige kahjutegevamal kombel segavad, sellepärast panevad allnimetatud kongressile teises jaos otsuse tegemiseks ette: kongress võtku välja ütelda, et kõige kangemat seaduslikku abi seks saaks tarvitatud, seadusevastalist orjust ja sellega ühes käijat renditalupoegade ilmakontraktita olekut, kus neid leida on, õige pea ära kaotada.»[69] Põllumeeste kongress, millest osavõtjate enamus kuulus balti-saksa aadli hulka, oli muidugi äärmiselt häiritud aadli avalikust süüdistamisest seadusevastastes tegudes. Mõisnikud püüdsid kinnitada, et teorenti enam ei eksisteeri ja kukutasid eesti seltside ettepaneku läbi. Kongressi tööd pealt kuulanud Liivimaa kuberner teatas eesti põllumeeste seltside saadikutele, et temale tuleks nimetada konkreetsed mõisad, kus teoorjus esineb, lubades siis kaasa aidata selle kaotamisele. Toetudes kuberneri lubadusele alustas Jakobson «Sakala» ja põllumeeste seltside kaudu ülemaalist aktsiooni teoorjuslike lepingute kogumiseks ja andmete hankimiseks tegelikult püsiva teorendi kohta. Ta avaldas üleskutse saata toimetusele andmeid teoorjuse kohta. See

[68] C. R. Jakobson J. Adamsonile 10. märtsil 1869, KM KO.
[69] *Sakala* 1881, nr. 16.

üleskutse leidis rahva hulgas ulatuslikku vastukaja. «Sakala» toimetusele saadeti massiliselt kirju igast Eestimaa nurgast kaebustega mõisnike omavoli ja teoorjuse seadusevastase püsimise kohta. Üritus muutus ülemaaliseks mõisnikevastaseks demonstratsiooniks ja mobiliseeris rahvahulki võitlusele feodaalkorra igandite vastu. Sellist aktsiooni ei olnud kuberner muidugi kavatsenud ja ruttas Jakobsoni poolt «Sakala» toimetuse kaudu andmete kogumist keelama.[70]

1881. aastal võttis Jakobson juhtivalt osa eesti seltside saadikute märgukirja koostamisest ja esitamisest tsaarile. Märgukiri kajastas talurahva võitlust mõisnike privilegeeritud maaomandi ja feodaalsete igandite vastu. Selles fikseeritud nõuded vastasid esmajoones raskes olukorras olevate talunike (rentnikud, võlgadega koormatud väikeomanikud) taotlustele, väljendades aga üldiselt kogu eesti talurahva ajaloolisi vajadusi, milleks oli balti erikorra ja mõisnike privilegeeritud seisundi kui feodaalkorra suurimate igandite kaotamine. Talurahva maata hulkade spetsiifilisi nõudeid 1881. aasta märgukiri ei väljendanud. Esitatud nõudmised ei leidnud pooldamist eesti ühiskonna kodanlik-klerikaalse suuna tegelaste poolt. Terava vaenulikkusega suhtusid märgukirja esitamisse balti aadlikud, kes olid otse maruvihas, et niisuguste nõudmistega pääseti tsaari juurde.

Kahtlemata ülehindas Jakobson selle ürituse reaalset mõju, lootes, et märgukirja esitamisele järgnevad tõepoolest tõsised reformid. Ta ei suutnud mõista, et tsarism ja balti parunid moodustasid ikkagi ühise rinde rõhutud rahvahulkade vastu.

Eelnevas on osutatud C. R. Jakobsoni poliitilise võitlustaktika mõningatele iseloomustavatele joontele. On muidugi selge, et need võitlusmeetodid, mille hoopis põhjalikum tundmaõppimine oleks vajalik ja huvitav, jäid legaalse tegutsemise pinnale. Kahtlemata oli neis palju progressiivset, kuid ometi olid nad objektiivselt küündimatud Jakobsoni poolt sõnastatud majanduslik-poliitiliste

[70] Arhiivi materjalidest näeme, millise tiheda sideme laiade hulkadega lõi Jakobson selle aktsiooni kestel. Vrd. H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. a., *Ajalooline Ajakiri* 1930, nr. 3.

nõudmiste saavutamiseks. Ulatusliku kodanlik-demokraatliku programmi teostamine absolutistlikul Venemaal võis toimuda ikkagi ainult revolutsiooni tulemusena.

Kuidas suhtus Jakobson revolutsioonilisse võitlusse? On pidevalt rõhutatud, et ta oli revolutsiooniliste võitlusmeetodite vastane. Muidugi, praktilises poliitilises võitluses ei läinud Jakobson revolutsiooniliste võitlusmeetodite kasutamiseni, kuid materjalide analüüs näitab, et ta ei eitanud neid igas olukorras. Teoreetiliseks aluseks revolutsioonilisse võitlusse suhtumisel oli Jakobsonile Rousseau õpetus ühiskondlikust lepingust. Võttes selle omaks, oli ta nõus ka siit tuleneva ülestõusu, revolutsiooni õigustamisega.

«Vägevam jagu hakkas nõrgemat aegamööda ikka enam maha rusuma, kuni teda lõppeks täitsa oma alla oli saanud, kus ta nüüd ühest endisest leppimise kaubast ühtegi enam ei tahtnud teada ... kui vägevama jao koormamine lõppeks liig raskeks läks, hakkas nõrgem jagu ka omalt poolt, valust ja meeleäraheitmisest aetud, seda leppimise kaupa murdma, hakkas oma ülekohtuste piinajatele nende kurjust kätte tasuma ja — mässamine oli lahti.»[71] Nii on siis ülestõus rõhutud rahva kättemaks «ülekohtuse piinamise» eest — see on sama järeldus, mille tegid Rousseau õpetusest jakobiinid, kes sellelaadsete mõttekäikudega õigustasid oma revolutsioonilist võitlust.

Rakendades Rousseau õpetust Eesti olude kohta otsis Jakobson ka siinsest ajaloost tõestusi nn. «vaikiva lepingu» olemasolu kohta. Ta kirjutas: «... pea hakkasid sakslased, kelle käes võimus oli, oma töölisi liiga raskesti piinama, eestlased ei võinud seesuguse koorma all omal maal enam edasi elada, ning siin ja seal sündisivad mässamised, kus aga vahvad võitlejad ikka kõik võõra mõõga all langesivad.»[72] Seega on ülestõusnud talupojad «vahvad võitlejad», kes ülekohtu ja piinamise vastu välja astuvad. Ühes teises kõnes rõhutas Jakobson kõigi inimeste ja seisuste võrdsuse printsiipi ja ütles: «Selle meie

---

[71] C. R. Jakobson, Kuidas eesti rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab, kõne konspekt, Kurgja M.

[72] Sealsamas.

aegse nõudmise vastu ei või, ei tohi keegi seista, kui ta ei taha, et kõik asjad vägisi ümber pöördud ei saa. Sest mis tegi ligi sadda aastad taggasi Prantsuse maal verre oiad nõnda hirmsal kombel jooksma? Praegu nimetud õiguse seadus sai seal sel ajal ülekohtusel viisil ja jalgega hoolimata tallatud — sest tuli mässamine, s e s t tulid need hirmsad verre oiad.» [73] Jakobsoni teoreetilised seisukohad olid seega lähedased revolutsioonilise demokraatia omadele.

Neist seisukohtadest lähtudes vaatleski Jakobson kaasaja poliitilisi sündmusi. Pooldades kodanlikku riiki ja parlamentlikke valitsemisvorme, lootis ta, et tark riigivalitsus kehtestab head seadused. Kui aga valitsus on kiriklaste või vanameelsete parteide mõju all, kui rahvad on rõhutud, siis, arvas ta, tuleb vabaduse eest võidelda. Sel juhul võib ka mässamisi vabandada, nagu näiteks Prantsusmaal. [74] Kas tsensuurilistel kaalutlustel või siiralt uskudes lisas Jakobson küll sellele, et Venemaal mässamisi tarvis ei olevat, sest siin käivat «vabad seadused ikka rahva tarvitustest ees». [75] Jakobson toetas ka rahvaste revolutsioonilist vabadusvõitlust, suhtus poolehoidvalt koloniaalmaade võitlusse inglaste vastu ja balkani rahvaste «mässamistesse» Türgi vastu. [76] Despootliku Türgi sultani tapmise puhul nimetas ta tapjatega seoses olnud Middhat Pashat üheks kõige vahvamaks ja targemaks Türgi riigi meheks ja lootis talle kergemat kohtuotsust. [77] Tšehhi rahva revolutsioonilisi väljaastumisi sakslaste vastu ei mõistnud ta samuti hukka, kuigi õigustas neid muidugi küllalt ettevaatlikult, mis valitsevates tingimustes oli arusaadav. Jakobson kirjutas: «Nii palju kui saksa ajalehti maailmas on, kõik sõimavad praegu böömlasi, et alam rahvas Praaga linnas üksiku saksa tulipääde vastu väevalla teel välja on astunud, peale selle, kui neid sakslaste rumal tuju seks ülesse oli kihutanud. Iga aus inimene ja rahvas oma paljuses saab

[73] C. R. Jakobson, Mis meil kõigil tähhele tuleb panna, käsikiri, Kurgja M.
[74] *Sakala* 1878, nr. 39.
[75] Näit. *Sakala* 1878, nr. 18.
[76] *Sakala* 1878, nr. 37, 38, 39.
[77] *Sakala* 1881, nr. 30.

seesugust uulitsa kära põlgama, aga kui ta käes on, s i i s ei tule mitte rahvast hukka mõista, k e l l e l i i k m e d k ä r a t s e j a d o n (minu sõrendus — L. L.), vaid neid, kes seda kära elusse on kutsunud.»[78] Need kirjutused 1881. aastast on küllalt tähelepanuväärivad, näidates, et C. R. Jakobson tundis kahtlemata kaasa Euroopa revolutsioonilise demokraatia võitlusele.

Praktilises poliitilises võitluses Eestis ei püstitanud Jakobson üldse revolutsioonilise võitluse küsimust. Siin jäi tema taktika legaalse võitluse raamidesse, radikaalse reformismi pinnale. Muidugi, revolutsiooni küsimust ei olnudki võimalik Eestis tol korral püstitada iseseisvalt. V. I. Lenin on 1901. aastal teatavasti soomlaste kohta märkinud: «Kaks ja pool miljonit soomlast ei saa muidugi mõeldagi ülestõusule . . .»[79] Veel vähem sai see mõte tekkida vähem kui miljoni eestlase hulgas 1870—1880-ndatel aastatel. Olukorras, kus eesti talurahvas ja tema juhid nägid oma peavaenlast saksa mõisnikus, mitte aga vene tsarismis, kelle klassiolemust veel ei suudetud mõista, ei jõutud ka arusaamisele tsarismi revolutsioonilise kukutamise vajadusest.

C. R. Jakobson ei leidnud sidet vene revolutsionääridega. Revolutsiooni jõud 1870—1880-ndatel aastatel olid Venemaal nõrgad. Vene ainsa revolutsioonilise partei — narodnikute — teoreetilised seisukohad ja terroristlik taktika olid Jakobsonile vastuvõtmatud. Jakobson oli kodanlik demokraat, mitte aga sotsialist-utopist, nagu seda olid 1870-ndate aastate narodnikud. Viimaseist erinevalt pooldas ta kapitalismi arengut ja oli veendunud vastaseks kogukondlikule maavaldusele, mida narodnikud innukalt kaitsesid.[80] Samuti ei kiitnud Jakobson heaks viimaste terroristlikku taktikat, pidades seda lihtsalt kuritegevuseks.[81] On arusaadav, et sellise põhilise vaadete lahkumineku juures Jakobson ja ta mõttekaaslased ei järgnenud vene ainsale revolutsioonilisele parteile. Tööliskassi

[78] *Sakala* 1881, nr. 29.
[79] V. I. L e n i n, Teosed, 5. kd., Tallinn 1951, lk. 276.
[80] *Sakala* 1881, nr. 51, 52.
[81] *Sakala* 1880, nr. 6.
[82] V. I. L e n i n, Teosed, 18. kd., Tallinn 1953, lk. 33.

revolutsioonilist ideoloogiat Jakobson muidugi ei tundnud. Tööliskassi parteid, kes oleks suutnud talurahvast ja ta juhte tõmmata oma võitlusliitlaseks, Venemaal tol korral veel ei olnud ega saanudki olla.

Jakobsoni poliitilise võitlustaktika analüüs näitab veenvalt, et ta oli tõepoolest kodanlik demokraat. Kuigi ta ei olnud revolutsionäär, ei olnud ta siiski ka liberaal. V. I. Lenin on korduvalt näidanud liberaale iseloomustava joonena rahvamasside poliitilise aktiivsuse kartust. «Liberaal kardab masside liikumist, pidurdab seda ja kaitseb *teadlikult* teatavaid, sealjuures peamisi keskaegseid institutsioone selleks, et omada tuge rahvahulkade vastu . . .» [82]

C. R. Jakobsoni tegevuses me näeme vastupidist. Jakobson püüdis maksimaalselt aktiviseerida rahvahulki ja tingimata saavutada rahva poliitilise teadlikkuse tõusu. Jakobsoni tegevuse kohta kehtib V. I. Lenini poolt talurahvalikule demokraatiale antud iseloomustus: «Demokraat usub rahvasse, usub masside liikumisse, abistab teda igati . . . Demokraat püüab siiralt vabaneda *kõigest* keskaegsest . . . Kõik rahva heaks, kõik rahva kaudu — ütleb demokraatlik väikekodanlane . . .» [83] Sedasama võime öelda ka Jakobsoni kohta, kes kahtlemata oli talurahvaliku demokraatia üks silmapaistvaid esindajaid.

Nagu talurahvas, kes vihkas mõisnikke ja võitles stiihiliselt uute ühiskondlike vormide eest, kuid ei teadnud, millisel teel endale kätte võita vabadus, nii ka talurahva juhid sammusid oma eesmärgile kõikudes, sattudes aegajalt liberalismist sõltuvusse. Järjekindla revolutsioonilise teooria ja praktikani eesti talurahvalik demokraatia ei suutnud jõuda. Kuid eesti talurahva ja tema demokraatlike juhtide võitlus feodaalkorra ja selle igandite vastu kiirendas objektiivselt maa arengut kodanlik-demokraatliku revolutsiooni suunas.

---

[83] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., Tallinn 1953, lk. 33.

C. R. JAKOBSON ÕPIKUTE KOOSTAJANA

A. Elango

Ühe olulise lõigu C. R. Jakobsoni avarast ja mitmekülgsest ühiskondlikust tegevusest XIX sajandi 60—70-ndatel aastatel moodustab ta võitlus hariduse andmise eest eesti rahvale.

XIX sajandil oli eesti talurahvakool veel äärmiselt madalal tasemel. Balti parunid ja luteri usu vaimulikud tegid kõik võimaliku, et eesti rahvast hoida vaimses pimeduses. Nad teadsid, et harimatuid rahvahulki on kergem kuulekuses hoida. Seejuures püüdsid nad tõestada, et eesti rahvas ei olevat üldse võimeline haridust omandama, mispärast on täiesti ülearune eesti lastele kirjutamist ja arvutamist õpetada. Lugema õpetamist otseselt ei eitatud, sest sel teel loodeti rahvast suunata vaimuliku kirjanduse lugemisele.

1804. aasta paljutõotav ülevenemaaline koolireform jäi mõisnike ja pastorite vastuseisu tõttu rahvakoolide osas peaaegu täielikult paberile ega toonud meie haridusellu paranemist (hoolimata Tartu ülikooli koolikomisjoni mõningatest taotlustest). Nimetamisväärset progressi ei tähistanud ka 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadused, mis vormiliselt küll nägid ette koolide asutamise talurahva lastele, kuid mille rakendamisele valitsevad klassid ei omistanud mingit tähelepanu. Pealegi oli äärmises viletsuses vaevleval talurahval peaaegu võimatu oma lapsi kooli saata.

Talurahva järjest kasvav rahulolematus sundis valitsevaid klasse XIX sajandi keskel siiski mõningaid järeleandmisi tegema rahvahariduse alal. Osalt ergutas

neid selleks massiline usuvahetusliikumine. Luteri usu vaimulikud ei tahtnud võrreldes kreeka-õigeusu kihelkonnakooliga maha jääda, et mitte kaotada mõjuvõimu eesti noorsoo üle. Muidugi tõstis kapitalistlike tootmissuhete juurdumine külas ja põllumajanduse algav mehhaniseerimine ka mõisnike huvi selle vastu, et saada haritumaid töölisi.

1851. aasta «Instruktsioon Liivimaa evangeeliumiluteriusuliste talurahvakoolide asutamise ja valitsemise üle» tähistas tagasihoidlikke edusamme rahvahariduse alal, kuna seal nähti ette, et vallakoolides tuleb õpetada peale lugemise ja kirikulaulu ka kirjutamist ja arvutamist (Eestimaal anti analoogiline korraldus 1856. aastal). Veelgi suuremaks edusammuks oli valla- ja kihelkonnakoolide uute õppeplaanide kehtestamine Liivimaal 1874. aastal. Need õppeplaanid nägid ette vallakoolides geograafia, saksa ning vene keele õpetamist, kihelkonnakoolides aga geograafia, ajaloo, loodusloo, saksa ning vene keele, joonistamise, laulmise, võimlemise ja aiatöö õpetamist. Kuigi need õppeplaanid ei leidnud puudulikult ettevalmistatud õpetajate, viletsate koolimajade ja muude takistuste tõttu paljudes koolides teostamist, lõid nad ometi eelduse selleks, et vähemalt kohati võidi rahva initsiatiivi haridusolude parandamiseks ära kasutada.

Kui C. R. Jakobson 60-ndatel aastatel asus eesti kodanliku rahvusliku liikumise etteotsa, siis oli talle selge, et eesti rahva tulevik on lahutamatult seotud haridusolude parandamisega, uue, ajakohase rahvakooli loomisega. Juba oma esimesed artiklid «Eesti Postimehes» pühendas ta võitlusele selle eesmärgi eest, püüdes kõigepealt rahvas endas äratada huvi hariduse vastu, et aktiviseerida teda võitlusele uue ja parema koolikorralduse eest. «Nõudkem... oma rahvale kooliõpetuse kasu õigel viisil selgeks ja armsaks teha ning nende mure ei saa siis enam üksi põllud ja heinamaad, lehmad ja härjad olema, vaid siis saavad nad ka selle eest muret kandma, et nende lapsed koolis käivad, et neil see tarvis head koolid on ja koolides mõistlikud koolmeistrid.»[1]

[1] *Eesti Postimees* 1866, nr. 3.

C. R. Jakobsonile oli selge, et XIX sajandi 60-ndate aastate eesti rahvakoolid, mis olid loodud feodaalsete tootmissuhete baasil ja pidid aitama neid suhteid säilitada ning tugevdada, ei vastanud eesti rahva huvidele. Sellepärast omistas Jakobson oma feodalismivastases tegevuses suurt tähtsust võitlusele feodaalse kooli vastu, mille sisuks oli peamiselt usuõpetuse ja kirikulaulude tuupimine. Jakobson ironiseeris vana kooli, et selle kasvandikud ei tea, kas naerid kasvavad puu otsas või maas ja milline on lehmade olukord meie maal, aga kuidas nägid välja vaarao poolt unes nähtud lehmad, mis nad sõid ja palju neid oli, sellest võivat nad isegi mitmes keeles pikki lugusid jutustada. Olles paljastanud selle aja kooli olemuse, hüüab ta kirjas L. Koidulale: «Vaadake, kuidas meie kooliasjad seisavad! Siin ei maksa enam igapäevase sõnadega võidelda, siin peavad sõnad nagu tuli ja mõõk olema!»[2]

Kuigi C. R. Jakobson ei nõudnud oma aja tingimustes avalikult usuõpetuse kaotamist, nõudis ta ometi, et koolis pandaks pearõhk ilmlike teadmiste pakkumisele loodusteaduse, geograafia, ajaloo, matemaatika jms. õppeainete valdkonnast, ja õpilaste ettevalmistamisele tulevase kutsetöö jaoks. Kesksel kohal pidi olema oma kodumaa tundmaõppimine. Jakobsonile oli endastmõistetav, et rahvakool peab olema emakeelne. «Kes oma lapsele tema esimest kooliõpetust võeras keeles laseb anda, see surmab oma last ihu ja hinge poolest,» kirjutab ta.[3] Kooli juhtimine peab olema rahva enda käes.

Üheks tähtsamaks rindelõiguks võitluses uue kooli eest pidas C. R. Jakobson õpikute uuendamist. Senised kooliõpikud — piiblilood, katekismused, kirikulaulude kogud ja mitut liiki «koli-ramatud» — olid loodud feodaalse kooli jaoks ja pidid nagu kogu koolgi rahvast pimestama, tema vaimu nürima. Ajakohaste, teaduslikule alusele rajatud õpikute puudumine ähvardas muutuda tõsiseks takistuseks uue, ilmliku kooli kujunemisele.

Et C. R. Jakobsoni poolt koostatud õpikute osa uue

---

[2] C. R. Jakobson L. Koidulale 29. märtsil 1870, *Eesti Kirjandus* 1912, lk. 33.

[3] *Sakala* 1878, nr. 4.

kooli kujunemisel paremini mõista, vaatame põgusalt tagasi eestikeelsete õpikute arenguteele kuni 1860-ndate aastateni.

Kui jätta kõrvale aabitsad, milliseid ilmus juba B. G. Forseliusest peale, ja igasugused katekismused ning piiblilood, siis on esimeseks õpikuks tõenäoliselt Tartu kreiskooli endise konrektori, tookord Vastseliina pastori George Gottfried Marpurgi koostatud «Weikenne õppetusse nink luggemisse Ramat — Tarto ma-rahva kooli laste tarbis. Tartolinas, 1805, trükkitud M. G. Grentsiuse man». Raamat sisaldab 137 lehekülge ja on kirjutatud Liivimaa Üldkasuliku Ökonoomilise Ühingu poolt väljakuulutatud võistlustööna ning viimase poolt ka auhinnatud. Tartu Ülikooli Koolikomisjon tunnistas ta väga otstarbekohaseks ja soovitas teda rahvakoolides tarvitusele võtta. Raamatu esimeses osas on toodud 4 vestluse teksti õpetaja ja õpilaste vahel looduse lihtsamatest nähtustest, nagu taimed, koduloomad jms., II jaos leidub vestlusi maateadusest: Eestist, Venemaast, Euroopast, taevalaotusest, päikesest, kuust, jumalast ja mõned õpetliku ning moraliseeriva sisuga lugemispalad. III jagu sisaldab arvutamise «eenoppuse» — numbrid, mõõtude ja müntide nimetused. IV jaos õpetatakse nelja aritmeetilist tehet ja tuuakse kirja näidiseid. Lisana on toodud elementaarseid juhatusi põlluharimiseks. Väga ajakohasena tundub eessõnana toodud «Üts Jutustaminne kuito se hä külla Koolmeister Andre omma Koolmeistre Ammetit ärratallitap, kigile ma-Koolmeistrille Eenkojos», milles jutustatakse, kuidas hakkaja õpetaja rajab külarahva abiga kooliaia ja kasvatab seal lastele ühistoitlustamiseks juurvilja.

Huvitav on märkida, et raamat ei sisalda aabitsakursust ja, nagu võib järeldada I ja II jaos toodud vestlustest, polegi mõeldud otseselt õpilastele kätte andmiseks, vaid õpetajale käsiraamatuks. Tõenäoliselt ei arvestanud selle autor üldse koolides lugema õpetamise vajadusega.

G. G. Marpurgi õpikule seisab võrdlemisi lähedal K. E. Berg'i «Uus ABD ja Luggemisse-Ramat», mis ilmus 1811. aastal Pärnus G. Markvardti kirjastusel. Ka siin tuuakse jutustusi loodusest, maailmajagudest, Eestist,

Venemaast, Euroopast, mitmesuguseid õpetlikke jutukesi jms. Teose ülesehitus ja materjali esitamisviis on Marpurgi õpikule kohati nii lähedane, et võib oletada selle otsest mõju.

See üsna vähene elevus, mille 1816.—1819. aasta talurahvaseadused esile kutsusid, kajastus kohe ka õpikute rindel. Üksteise järel ilmusid J. H. Rosenplänteri «Kirjutusse-lehhed» (1818), O. W. Masingu «Luggemisse lehhed» (1821), F. Andersohni «Essimenne Luggemisseramat Lastele» (1820), O. W. Masingu «Arvamiseramat» (1823), «Arvo ehk Rehkendamise Eksemplid» (1823) ja «Täieline ABD-Ramat» (1823). Need õpikud olid määratud peamiselt vallakoolidele lugemise, kirjutamise ja arvutamise õpetamiseks ja olid alles üsna algelised, nagu oli algeline ka kogu selleaegne vallakool.

Sellele väikesele elevusele õppekirjanduse alal järgnes ligi kolmekümne-aastane seisak. Ilmuvad küll mõned uued aabitsad, nagu F. Akermanni oma (1842), anonüümne «Luggemise Ramat laste kolitamisse tarvis» (1841) jm., kuid need ei tähista mingit edusammu õpikute alal.

Uut, senisest suuremat elevust koolikirjanduse alal võib märkida alles 50-ndatel aastatel ühenduses 1851. aastal avaldatud «Instruktsiooniga Liivimaa evangeeliumi-luteriusuliste talurahvakoolide asutamise ja valitsemise üle», mis mõnevõrra avardas rahvakoolides õpetatavate ainete ringi. Kihelkonnakoolide jaoks ilmus küll juba 1849. aastal esimene eestikeelne geograafia õpik — B. Gildemanni «Maailma made õppetus» —, kuid eespoolmainitud elevuse peamiseks avalduseks tuleb pidada siiski 8-köitelise «Koli-ramatu» ilmuma hakkamist 1852. aastal. See oli eesti koolikirjanduses peaaegu ainulaadne katse viia kõikide õppeainete õpikud kindlasse süsteemi ja ühise üldpealkirja alla. Sisuliselt moodustas iga köide omaette õpiku, millel igaühel oli oma autor, kuid väliselt olid kõik köited enam-vähem ühtlaselt vormistatud ja sisult isekeskis kooskõlastatud. Sarja toimetajateks olid Põlva pastor J. G. Schwartz, Rõngu pastor A. F. Christiani ja Põltsamaa pastor E. H. A. Hörschelmann. Kuna teine toimetajatest sarja ilmumise ajal siirdus professoriks Tartu, kolmas aga pastoriks Peterburi, siis jäi tege-

lik toimetamise töö peamiselt J. G. Schwartzi teha, kelle nimega kõige sagedamini seotaksegi mainitud õpikutesarja.

Selle sarja üksikud köited olid järgmised:

I. Lühhikenne õppetus õigest kirjotamissest. 1852. Kirjutanud J. G. Schwartz.

II. Arwamisse ehk rehkendamisse ramat. 1852. Kirjutanud Fr. F. Meyer.

III. Õppetus Jummala lomadest mis Ma peäl on. 1853. Kirjutanud E. Fr. Lossius.

IV. Lühhike õppetus tervisse hoidmisest. 1854. Kirjutanud Fr. R. Kreutzwald.

V. Keograhvi, ehk õppetus Ma-ilma surusest ja Ma-ilma madest. 1854. Kirjutanud Kauzmann ja W. Schultz.

VI. Wisika, ehk õppetus lodud asjade issewisidest ja wäggedest. 1855. Kirjutanud J. G. Schwartz.

VII. Sündinud asjade jutustaminne, I. 1858. Anonüümne.

VIII. Sündinud asjade jutustaminne, II, 1861. Anonüümne.

«Koli-ramatu» üksikud köited leidsid kasutamist peamiselt kihelkonnakoolides ja mõnedes eestikeelsetes linna elementaarkoolides. Vallakoolide jaoks olid nad liiga rasked ja ulatuslikud. Huvitav on märkida, et sarjas puudub täiesti lugemik, kuna seks otstarbeks sarja toimetajate arvates tuli nähtavasti kasutada katekismust ja piiblilugusid. Teos oli kirjutatud üld-kirjakeeles (tallinna murdes), kuid vana kirjaviisi alusel. Autoriteks olid peamiselt pastorid. Nende õpikute religioosne sisu vastas mõisnike ja pastorite huvidele. Hoolimata sellest, et loodusteadused olid selleks ajaks teinud juba tunduvaid edusamme, esitati «Koli-ramatus» maailma nähtusi veel täiesti piibli mütoloogia vaimus. Nii räägitakse selle teose seitsmendas jaos näiteks maailma loomisest kui kindlast ajaloolisest faktist, Aadamast ja Eevast kui esimestest inimestest ja antakse neile isegi kronoloogias kindel koht!

1860. aastal ilmusid III, IV ja V jagu teises trükis.

Kõrvuti J. G. Schwartzi jt. toimetatud «Koli-ramatuga», mis oli määratud põhiliselt kihelkonnakoolidele ja ilmus Tartus, H. Laakmanni kirjastusel, andis Lindforsi

Pärijate kirjastus Tallinnas 1854. aastal välja teise õpikuteseeria — neljaköitelise «Koli-ramatu». Selle seeria üksikud köited on järgmised:

I. ABD-ramat. 66 lk.

II. Lühhike õppetus wanna ja ue Testamenti ramatuttest ja Luggemissed. 44 lk.

III. Wanna ja ue Testamenti salmid. 44 lk.

IV. Arvamisse ehk rehkendamisse ramat. 120 lk.

Raamatu autoreid ega toimetajaid ei ole kusagil ära märgitud. Seeria oli ilmselt mõeldud vallakoolidele. Lugemismaterjali (II ja III köites) moodustab eranditult vaimulik, piiblist võetud materjal. Need mõlemad «Koli-ramatute» seeriad pidid rahuldama valla- ja kihelkonnakoolide vajadusi õpikute järele. Sellepärast ilmus nendega kõrvuti ainult mõni aabits ja paar üheköitelist «universaalset» õpikut, nagu K. Körberi «Koli-ramat» (1854) ja M. Jakobsoni «Kolilaste ramat» (1861), mis sisaldavad võrdlemisi vähestel lehekülgedel katekismuse, piiblilugude, ajaloo, aritmeetika ja geograafia algeid. Ilmub ka Körberi üldise ajaloo õpik «Mailma aiaramat» (1860) ning mõned saksa keele õpikud (näit. E. W. Schneideri oma 1865. a.).

Nende õpikute lehekülgedel pakuti ainult usulise sisuga materjali või usuliselt moonutatud ja võltsitud teaduse algeid. Keeleliselt kasutasid nad kõik vana kirjaviisi, sedagi sageli vigaselt. Metoodiliselt olid õpikud ebaotstarbekohaselt üles ehitatud, mistõttu nad olid lastele rasked ja vähe arusaadavad. Et saada suuremat kasu, püüdsid kirjastused neid võimalikult väheste kuludega välja anda, mistõttu ka trükitehniliselt olid õpikud madalal tasemel.

C. R. Jakobsoni poolt koostatud õpikute ilmumisega algas uus ajastu eesti koolikirjanduses.

C. R. Jakobson alustas oma tegevust koolikirjanikuna 1860-ndate aastate lõpul. Tema esimene õpik — «Uus Aabitsaraamat, kust viiekümne päävaga lugema ja kirjutama võib õppida» — ilmus Peterburis 1867. aastal.[4]

---

[4] Paljud autorid, m. s. ka V. Ernits, P. Tuhkru jt. annavad «Uue Aabitsaraamatu» ilmumisaastana 1866, ometi on raamatukese esimese trüki tiitellehel selgesti trükitud «1867».

Veel samal aastal järgnes sellele ka «Kooli Lugemise raamatu» esimene jagu.

Nii nagu uus kool tekkis ja arenes visas võitluses vana, feodaalse kooliga, nii toimus ka C. R. Jakobsoni õpikute juurutamine kooli pikkamööda, võitluses reaktsiooniliste ringkondade tugeva opositsiooni vastu. Selle tagajärjel tekkis Jakobsonil tõsiseid majanduslikke raskusi oma õpikute kirjastamisel. Kirjas J. Adamsonile kurdab ta, et tal saab varsti valmis geograafia õpik, aga ta ei tea, kuidas seda kirjastada, «sest Laakmann seda kulu oma peale ei võtta. «Koli ramatus» on tal jo seda värki õppetuse raamat, ja mis ta sest küsib, et see raamat sit on, kui ta aga raha sisse teenib. Ise mul ka jõudu ei ole, uut raamatut trükkida laske, sest «Aabitsa-raamatu» eest ep ole mul veel rohkem raha sisse tulnud, kui 24 rubla ... Minu jõud enam ei kanna.»[5] Ka «Lugemise raamatu» I osa müük edenes visalt — esimest trükki (5000 eks.) jätkus kolmeks aastaks.

Esialgu pidurdas C. R. Jakobsoni õpikute levikut ka see asjaolu, et nad olid kirjutatud uues kirjaviisis. J. W. Jannsen hoiatas Jakobsoni ette, et tema «tõepoolest hea lugemisraamat müügil hästi ei lähe», kuna ta on kirjutatud uues kirjaviisis. «Meie võime rahvast nimetada, nagu tahame, tal ei ole aga kord arusaamist uue kirjaviisi paremusest, vähemalt suurtel hulkadel ei ole seda sugugi veel mitte ja karvupidi ei saa neid kaasa tõmmata.»[6] Hiljem, kui uus kirjaviis leidis järjest enam pooldajaid, muutus see uute õpikute vooruseks ja aitas «Koli-ramatud» tõepoolest kolikambrisse tõrjuda.

Vaatleme järgnevalt veidi lähemalt C. R. Jakobsoni loomingut koolikirjanduse alal.

«Uus-Aabitsaraamat» (1867) oli C. R. Jakobsoni esimene õpik. Sel ajal oli käibel mitme autori aabitsaid, neist üks — «Uus Tallinna maa-keele ABD ja lugemise raamat lastele» (1863) — ka uue kirjaviisiga. Seniste aabitsate peamiseks puuduseks oli see, et nad olid üles ehitatud nn. tähemeetodil, mis lugemaõppimise

[5] C. R. Jakobson J. Adamsonile 6. märtsil 1868, *Eesti Kirjandus* 1913, lk. 121.

[6] J. W. Jannsen C. R. Jakobsonile 18. aprillil 1867, *Eesti Kirjandus* 1924, lk. 508.

muutis raskeks. Jakobson rajas oma aabitsa teadlikult häälikumeetodile. Eessõnas kirjutas ta: «Kes heli veerimise viisi (Lautiermethode) õppetada mõistab... sellel saaks õppetamine kolm kord kergem olema, kui vana nimeveerimisega (Buchstabiermethode).»[7] Jakobson nurises, et vana meetodi järele õppis laps pool aastat tähti, siis vaevas ta ennast aasta veerimisega ja kui ta kolme aasta pärast selgesti luges, siis oli hea. «See on üks pik ja vaevane tee, kelle peal tihti õppetaja ja õppija mõlemad ära tüdinesid, ilma et naad ettesäetud märgi täitsa oleks kätte saanud. Senni, kunni paremad teed ei tuntud, ei olnud senna ka midagi parata. Mis sa aga ütleksid selle mehest, kes ka siis veel kärro peal ümber maailma tahaks reisida, kui tal jo laevad ja raud-teed käepärast seisvad? — Uue viisi järel lugema õppetades ei ole mul aga veel millasgi rohkem aega ära kulunud, kui kolm ehk neli nädalat.»[8]

Ka uuest kirjaviisist arvas C. R. Jakobson, et see on lastele selgem ja kergem õppida. Pealegi pidas ta uut kirjaviisi loomulikuks, eestipäraseks, kuna vana oli sakslastelt laenatud.

Õppematerjal on aabitsas paigutatud nii, et iga päeva jaoks on ette nähtud oma osa. Laps ei tohi enne edasi minna, kui ta on vana materjali täiesti omandanud. Kõrvuti lugema õpetamisega soovitab Jakobson õpetada ka kirjutamist, milleks lugemispalade lõppu on paigutatud vastavad ülesanded.

Eri liitena on toodud suurte tähtede kirjutamine. Millegipärast näidatakse alles siin, kuidas sulge käes hoida, ometi oleks vaja olnud seda teha juba kirjutamise õpetamise alguses.

Lisana on toodud 3 palvust, 2 kirikulaulu ja 10 käsku. Ka tekstis leidub paar usulise sisuga lugemispala. Võrreldes eelkäijatega on usuline osa Jakobsoni aabitsas väike.

Olgu märgitud, et juba «Uues Aabitsaraamatus» esinevad ka tähed z ja f, mille kohta Jakobson ise «Weikese Geograafia» eessõnas (1868) näitab, nagu oleks ta nad alles seal esmakordselt tarvitusele võtnud.

[7] Uus Aabitsaraamat, Peterburi 1867, lk. 4.
[8] Sealsamas, lk. 3.

«Uus Aabitsaraamat» ilmus senistest erinevalt illustreeritult, kuid pildid ei ole tekstiga hästi seostatud. Ka ei ole pilte ära kasutatud tähtede õppimise hõlbustamiseks, nagu tehakse praegustes aabitsates.

Selle ajastu eesrindlikud inimesed andsid aabitsaraamatule kõrge hinnangu. Nii näiteks kirjutas Fr. R. Kreutzwald C. R. Jakobsonile: «Ma leian, et raamat väga kohane ja kõlblik on. Kinkigu Jumal ainult inimestele mõistust ja tahtmist, et nad vanast rämpsust lahkuksivad ja uut teed hakkaksivad käima.» [9]

Oma aja aabitsatest oli C. R. Jakobsoni oma vaieldamatult kõige parem, kuid ta levik oli suhteliselt aeglane. Tekib küsimus, kas ei põhjustanud seda osaliselt ka asjaolu, et autor ise oli kirjastajaks ega omanud ärilisi kogemusi ja sidemeid. Järgmiste trükkide kirjastamise õiguse andis Jakobson üle H. Laakmannile, kelle väljaandel 1898. aastal ilmus ka viimane 6. trükk.

C. R. Jakobsoni tähtsamaks teoseks, millel peamiselt põhinebki ta kuulsus koolikirjanikuna, on «K o o l i L u g e m i s e r a a m a t», mis ilmus kolmes jaos: I jagu 1867. aastal, II — 1875. ja III — 1876. aastal. [10]

Esimene jagu oli mõeldud vallakoolidele, teine ja kolmas — kihelkonnakoolidele, kusjuures autor ise arvas, et «tõist jagu võib aga ka jo nende külakoolide ülema klassides tarvitada, kus kõige vähemalt kaks koolmeistrit õppetavad ja kus need koolid seesuguse korra sees seisavad, nagu nad õiguse pärast igal pool peaksivad seisma.» [11] Teise jao eessõnas räägib autor ka kavatsusest anda välja lugemiku neljas ja viies osa, mis sisaldaksid pikemaid lugemispalasid, «kelle abiga lugeja mitmesuguste teaduste kõige sügavama saladuste sisse astub, ja neid armastama ja kalliks maailma päranduseks pidama õppib.» [12]

---

[9] Fr. R. Kreutzwald C. R. Jakobsonile 2. juunil 1867, KM KO.

[10] Täpne tiitel: «Kooli Lugemise raamat, kirja pannud C. R. Jakobson, Gümnaasi koolmeister. Esimene jagu, 80 pildiga, Tartus, 1867. Trükkitud ja müüa H. Laakmanni juures. 244 lk. Teine jagu, 46 pildiga, Tartus, 1875. Trükkitud H. Laakmanni kulu ja kirjadega. 216 lk. Kolmas jagu, 40 pildiga, Tartus, 1876. Trükkitud H. Laakmanni kulu ja kirjadega. 216 lk.»

[11] Kooli lugemise raamat II, eessõna.

[12] Sealsamas.

Nagu teada, jäid enam-vähem teaduslike krestomaatiatena mõeldud neljas ja viies osa ilmumata, kuna Eesti Aleksandri kooli, mille jaoks nad olid mõeldud, esialgu ei avatud.

«Kooli lugemise raamatu» esimene osa valmis C. R. Jakobsonil põhiliselt 1866. aastal. Kui uskuda V. Reimani, et Jakobson selle teose olevat kirjutanud Tallinnas, «kus Jakobson kooli vaheajal suvekuudel viibis»[13], siis saab kõne alla tulla ainult 1866. aasta suvi. 22. märtsil 1867. aastal kirjutas J. W. Jannsen, kellele Jakobson oma teose keeleliselt läbi vaadata saatis, et tal «enam kui pool» juba «selja taga» olevat. 20. juunil 1867. aastal toimunud kihelkonnakooliõpetajate konverentsil Viljandis oli käsikiri arutusel[14], kuna vallakooliõpetajate konverentsil 21. ja 22. septembril olid juba kuus esimest trükipoognat arutusel.[15] 24. oktoobril 1867 ilmus «Eesti Postimehes» nr. 43 raamatu müügikuulutus.

Kui meelde tuletada, et C. R. Jakobson alustas oma kirjanduslikku tegevust alles 1865. aastal kaastööga «Eesti Postimehele», siis näeme, et «Kooli lugemise raamatu» I osa koostamine oli tema esimeseks suuremaks tööks kirjandusepõllul. Ta asus selle juurde kogu oma noorusliku hoo ja vaimustusega (oli ta ju alles 25-aastane!), mida on tunda kogu teoses.

Nagu juba mainitud, saatis Jakobson oma teose käsikirja Jannsenile läbi vaadata; viimane pidas seda täiesti kordaläinud tööks, tegi vaid mõned keelelised märkused ja soovitas käsikirja J. Hurdale, keda Jannsen nimetas «sündinud keeleteadlaseks», läbi vaadata anda. Hurt olevat selleks ka oma nõusoleku andnud, kuid Jakobson näis kartvat, et teose trükki toimetamine selle tagajärjel võib viibida. 18. aprillil 1867. aastal kirjutas Jannsen otsekui andekspaluvalt: «Ärge pange mitte pahaks, Teie käsikirja loeb Hurt ikkagi läbi. Mis kahju võib käsikirjale sellest sündida?»[16]

Lugemiku sisu oli C. R. Jakobsoni poolt hästi läbi mõel-

[13] Vrd. *Eesti Kirjandus* 1908, lk. 242.
[14] *Eesti Postimees* 1867, nr. 29.
[15] Sealsamas, nr. 41.
[16] J. W. Jannsen C. R. Jakobsonile 18. aprillil 1867, *Eesti Kirjandus* 1924, lk. 508.

dud ja süstemaatiliselt üles ehitatud. «Selle minu peaaegu aastase töö püüdmine oli üht kooli lugemise raamatut sünnitada, kelle üksikud jaod nõnda ühte sulaks, et nad üht tervet ja korralist pilti kõigest maailma elust ja olemisest annaks... Seepärast ei ole siin ükski lugemise tükk kogemata oma koha peale saanud,» kirjutab autor ise eessõnas. Teos on nii koostatud, et esimesed lugemispalad käsitlevad lapsele tuttavaid loomi, nagu kass, koer, lammas, hobune, kukk jne.; nende juurest minnakse järk-järgult kaugemate nähtuste juurde. Enamik lugemispalasid käsitlevad loodust, tehes seda lapsepäraselt, realistlikult, ilma moraliseerimata ja targutamata. Leidub rohkesti praktilise tähtsusega lugemispalu, nagu «Õunapuu kool», «Õunapuu vaenlased», «Mesilased», «Odrad ja rukkid» jne. 6 peatükki käsitlevad Eesti ja viie maailmajao geograafiat, kuid mitte kuivade faktide, vaid elavate lastepäraste jutustuste kujul. Leidub ka üldtuntud, paljudes koolilugemikes korduvaid lugemispalasid, nagu «Kaks sikku», «Hiir ja lõvi», «Rebane ja kurg», «Paigamees ja karu» jne. Usulise sisuga, vaimulikke jutukesi ja laulukesi, mis moodustasid teiste selleaegsete lugemikkude peamise sisu, leidub «Kooli lugemise raamatus» väga vähesel määral, peamiselt kolmandas ja kahekümne neljandas peatükis («Jumal ja inimene» ja «Minge ja õpetage kõik rahvast»).

Lugemikus leidub hulk L. Koidula, Fr. R. Kreutzwaldi, J. Hurda, M. Körberi jt. luuletusi, mis just sel teel said populaarseks. Vaevalt oleksid L. Koidula «Sind surmani...», «Mu isamaa on minu arm», «Meil aiaäärne tänavas», «Juba kase ladvalt lehed lang'vad», või J. Hurda «Karjapoiss on kuningas», M. Körberi «Mu armas isa kohakene» muutunud nii rahvalikeks ja üldtuntuiks, kui nad mitte kõnesoleva lugemiku kümnete tuhandete eksemplaride kaudu poleks rahva hulka kandunud.

Teoses on hulk häid pilte, eriti loomadest. Lugemiku algupära väljaselgitamisel ei tohiks silmist lasta asjaolu, et rida inimesi kujutavaid pilte on ilmselt saksa algupäraga (näit. lk. 27, 67, 101).

C. R. Jakobson ise oli teadlik oma lugemiku pööretekitavast osast. Kirjas J. Adamsonile ütleb ta: «Andku Jumal, et «lugemise raamat» õige pea iga eesti lapse

käes oleks; see on üks vägev luud, kelle ees pappidel oma taignaga kinnitust ei saa olema.» [17]

Teose ilmumise puhul «Eesti Postimehes» avaldatud kuulutuses (tõenäoliselt Jakobsoni enese koostatud) öeldakse: «Raamatu kiituseks ei ole muud tarvis ütelda, kui et meie üht saksakeelset kooli lugemise raamatut mitte ei tunne, mis suuruse ja piltide ilu poolest selle raamatu kõrva sünniks ja mis hinna poolest enam kui kahe korra kallim ei oleks?» [18]

Progressiivsed ringkonnad võtsid C. R. Jakobsoni lugemiku suure rõõmuga vastu. See ilmnes juba kihelkonnakoolide ja vallakoolide õpetajate konverentsidel 1867. aastal Viljandis, kus Jakobsoni lugemik oli kõneaineks. Paistus 1870. aastal peetud kooliõpetajate konverentsil võrreldi C. R. Jakobsoni lugemikku E. W. Schneiderí «Weikese Külvi mehega» ja leiti see olevat viimasest palju parem. [19] Isegi Jakobsoni vastased, nagu J. W. Jannsen ja J. Hurt, ei keeldunud tema lugemikele kiitust jagamast. J. Hurt nimetas neid «pärliteks meie kirjanduses». [20] Preester ja tsensor M. Suigusaar võttis Jakobsoni lugemiku isegi Riia vaimulikus koolis õpikuna tarvitusele. [21]

Sellegipärast edenes C. R. Jakobsoni lugemiku kasutuselevõtmine koolides suhteliselt visalt. Mõnes kihelkonnas keelasid pastorid selle kasutamise otseselt ära.

Kuna «Kooli lugemise raamat» I ilmus C. R. Jakobsoni isiklikul kirjastusel, siis valmistas teose aeglane levik talle tõsiseid majanduslikke raskusi, mille üle ta sageli kurtis kirjades sõpradele.

Jakobson organiseeris oma lugemiku tutvustamiseks avalikke sõnavõtte. Nii näiteks kirjutas ta 1870. aastal L. Koidulale ja J. Adamsonile, et Viljandi kooliõpetajate konverentsi eitav seisukoht E. W. Schneideri lugemiku kohta tuleks avalikult teatavaks teha, sest Vändra pas-

---

[17] C. R. Jakobson J. Adamsonile 6. märtsil 1868, *Eesti Kirjandus* 1913, lk. 121.

[18] *Eesti Postimees* 1867, nr. 43.

[19] J. Adamson C. R. Jakobsonile (dateerimata, tõenäoliselt märts 1870), KM KO.

[20] J. Hurt C. R. Jakobsonile 7. augustil 1875, KM KO.

[21] M. Suigusaar C. R. Jakobsonile, dateerimata, KM KO.

tor Sokolovski olla oma kihelkonna vallakoolidele 600 eks. Schneideri lugemiku tellinud.[22]

Näib, nagu oleksid C. R. Jakobsoni sellised kirjad osaliselt kaasa aidanud. «Eesti Postimehes» avaldatud «Tänu-tunnistusele gümnaasiumi kooliõpetaja herra C. R. Jakobsonile» oli antud 100 allkirja, nende hulgas J. Kunderi, J. Adamsoni, H. Henno, A. Reinvaldi, mitmete Viljandimaa kooliõpetajate jt. omad.[23] Tänuavalduses öedakse: «Need on Teie «Uus Aabitsa raamat», «Väikene Geograafia», aga kõige tähtsam: «Kooli lugemise raamat», kes meie eesti lastele nii tarvilist, tuumakat ja jäädavat vaimu harimise materjali on kätte annud ja keda igatpidi, nii tuuma kui ka osa seadmise poolest iga haritud rahva kõige parema kooli raamatute kõrva auga panna võib. Seepärast peame ka väga kahetsema selle, meile üsna arusaamatu loo üle, et mitmes kohas ja kihelkonnas nimetud lugemise raamat mitte pruugitud ei saa ja nõnda seal sees olev kallis vara lastele luku taha jääb.»[24]

Pastorid, nähes, et C. R. Jakobsoni lugemik tungib järjest enam koolidesse, asusid sellele võistlejaid organiseerima. Nii ilmus 1870. aastal W. Gläseri kirjastusel Halliste pastori E. W. Schneideri «Weike Külvi mees ehk õppetlik luggemisse-ramat lastele». Raamat on kirjutatud vanas kirjaviisis ja raskesti mõistetavalt, kuna sisu moodustavad enamikus usulise sisuga lugemispalad. Kui leidubki lugemispalu loodusest, siis on need ikka õpetliku, moraliseeriva tagamõttega. Peaaegu iga lugemispala lõpus on mõni labane värss. Luuletused, arvult 28, on koondatud eri ossa. Kogu raamatule on iseloomulik vemmalvärss, millega ta algab:

«Ei võra made sidis
Käi meie külvimees,
Vaid issa-issa ridis
on ta mo silma ees.»

Loomulikult ei võinud selline soperdis C. R. Jakobsoni

[22] C. R. Jakobson L. Koidulale 29. märtsil 1870 ja C. R. Jakobson J. Adamsonile 9. mail 1870, KM KO.
[23] *Eesti Postimees* 1872, nr. 20.
[24] Sealsamas.

soliidsele lugemikule kuigi tõsiseks võistlejaks olla. Laialdasemalt levis aga, eriti Põhja-Eesti koolides, teine selle aja lugemik — Rapla pastori C. E. Malmi «Laulud ja Loud» (1874), mis sisult oli E. W. Schneideri omast tunduvalt parem, kuid C. R. Jakobsoni lugemiku tasemele siiski ei küündinud.

Milliste meetoditega mõnikord C. R. Jakobsoni lugemiku vastu võideldi, sellest kirjutab P. A. Speek.[25] Ta oli juhtunud kord kokku A. Grenzsteiniga, kes oli näidanud talle üht oma palvekirja kas Trükiasjade Peavalitsusele või rahvahariduse ministeeriumi juures olevale teaduslikule komiteele, kes revideeris õpperaamatuid ja soovitas neid koolidele. Selles palvekirjas olevat A. Grenzstein (kes 1887.—1888. aastal andis välja oma «Eesti lugemise raamatu») eriliselt teravas ja pealekäivas toonis arvustanud C. R. Jakobsoni lugemikku (I osa). Selle raamatu sisu olevat puhtpedagoogiliselt seisukohalt vaadates väga puudulik. Raamatus puuduvat kirjutused Venemaa ajaloost. Ka puuduvat temas tsaari pildid ja Vene hümn! Selle raamatu vaim olevat šovinistlik, mille tõenduseks mainiti palvekirjas muu hulgas ka L. Koidula isamaalisi laule. Samas palvekirjas kiitnud A. Grenzstein ennast ja oma lugemikku ning palunud C. R. Jakobsoni lugemiku kasutamine eesti koolides ära keelata ja asemele määrata tema, A. Grenzsteini lugemik.

C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamat» I jäi kauaks ajaks eesti koolides laialdaselt kasutatavaks teoseks. Kümned tuhanded veel praegugi elus olevad inimesed on tema kaudu saanud oma esimesed teadmised maailmast ja meenutavad teda sooja südamega. Pärast C. R. Jakobsoni surma on lugemikku kolmel korral parandatud: J. Kunder — 7. trükki, P. Org — 12. trükki ja J. Bergmann — viimast, 15. trükki, mis ilmus 1906. aastal. Kahjuks ei suutnud uued toimetajad hoida raamatut ajakohasel tasemel, nii et 1905. aastast alates tõrjuti ta uute, peamiselt M. Kampmanni lugemike poolt pikkamööda välja. H. Treffneri eragümnaasiumis kasutati teda eesti keele tundides veel 1911. aastalgi.[26]

[25] P. A. Speek, Mu tähtsaim raamat, *Eesti Kirjandus* 1935, lk. 540 jj.

[26] Autori isiklikud mälestused.

«Kooli lugemise raamatu» teise osa koostamisele asus C. R. Jakobson varsti pärast esimese jao ilmumist. Ta kasutas selleks peamiselt aega, mis ta pärast Peterburist lahkumist veetis Tallinnas (1871.—1872. aastal), mil ta oli muudest otsestest kohustustest vaba.[27] Lõpule viis ta selle töö aga alles 1874. aasta paiku Kurgjal.

Teise jao koostamiseks organiseeris Jakobson rohkem algupärast kaastööd. Nii kirjutas ta näiteks J. Adamsonile: «... palun Teid, Wühnerit minu poolt paluda, et ta selle raamatule ühe tükki Viljandi linna sündmustest kirjutaks... Ma võtan ka muid sündsaid kirjasi vasta ja sooviksin, et meie koolmeistrite nimesi enam selle tõise jau sees seisaks, kui esimese sees.»[28] Olgu tähendatud, et nimetatud M. Wühneri kirjutis ilmuski «Kooli lugemise raamatu» III jaos.

Näib, et Jakobsonil oli kavatsus kogu seda materjali, mis praegu leidub lugemiku teises ja kolmandas jaos, teise jaona välja anda. «Minu «Kooli lugemise raamatu» tõine jagu saab palju paksem olema, kui esimene, peale 20 trükki poognat, umbes 75 ehk 80 pildiga,» kirjutas autor J. Adamsonile.[29] Hiljem muutis Jakobson aga oma plaani, töötas materjali ümber ja andis selle kahes eraldi jaos välja, kumbki veidi väiksem kui esimene jagu (I jagu — 248 lk., II — 216 lk., III — 216 lk.). Poolitamine oli tingitud peamiselt sellest, et Jakobsonil oli majanduslikult raske nii suurt raamatut korraga välja anda, pealegi oleks selle hind läinud kalliks, mis oleks võinud levikut pidurdada.

Käsikirja esimene variant valmis Jakobsonil 1871. aasta sügisel. 13. septembril 1871. aastal kirjutab ta võiduröömsalt J. Kölerile: «Täna just olen ma oma «Kooli lugemise raamatu» teise jauga valmis saanud, kelle kallal ma nüüd jo $1^1/_2$ aastat tööd olen teinud, nõnda et vahel ööd läbi olen kirjutanud. Selle nädala sees veel saadan ta Riiga zensori kätte... Selle töö lõpetamisega on minu süda rahul. Kui ma täna peaksin surema, siis

[27] R. Kenkmaa, Carl Robert Jakobson Tallinnas, Tallinn 1939.
[28] C. R. Jakobson J. Adamsonile 8. augustil 1871, *Eesti Kirjandus* 1913, lk. 310.
[29] C. R. Jakobson J. Adamsonile 18. augustil 1871, *Eesti Kirjandus* 1913, lk. 313.

suren ma rahulise südamega: ma ei ole mite ilmaaegu elanud.»[30]

Kas C. R. Jakobsonil oli peale majanduslike põhjuste veel muid kaalutlusi, miks ta oma lugemiku teise jao väljaandmise edasi lükkas, ei ole teada. Tõenäoliselt tõstis Vändrasse asumine ja Kurgja talu omandamine tema ette nii palju uusi ülesandeid, et ta esialgu oma õpikute viimistlemise pidi kõrvale jätma. Alles siis, kui Jakobson oli loobunud Vändra vallasekretäri kohast ja Kurgjal juba enam-vähem kohanenud, asus ta uuesti selle töö juurde. Jakobson kogus ka uut materjali, mistõttu raamatu maht muutus. Kui esialgu oli teise jao materjal arvestatud 24 trükipoogna peale,[31] siis tegelikult teine ja kolmas jagu kokku moodustavad 27 trükipoognat. Teise jao eessõna on dateeritud 1873. aastaga, tsenseeritud 1874. aastal ja trükis ilmunud 1875. aastal. Nähtavasti ei tahtnud Jakobson teost kirjastada (või ei olnud tal selleks võimalusi), sest raamat on ilmunud H. Laakmanni «Kulu ja kirjadega».

Lugemiku teises jaos on C. R. Jakobson kõrvuti loodusteadusliku ja tulunduslik-praktilise materjaliga («Kuidas mulla-väge kasvatatakse», «Seemnetera», «Mõned kahjulikud ja kihvtised taimed» jms.) pühendanud palju tähelepanu eestlaste ajaloole, kasutades selleks oma «Kolme isamaa kõnet» ja J. Hurda artikleid. Peatükis «Eesti rahvas» käsitleb ta vanade eestlaste elu, nende sõdasid, sõjaväge ja laevastikku, sakslaste tungimist Eestimaale jne. Just see peatükk saigi kogu lugemikule saatuslikuks, kuna siin valitsev ilmne mõisnikevastane hoiak sai ajendiks lugemiku keelamisele koolis.

Populaarsematest luuletustest leiame lugemiku teises jaos L. Koidula «Üürike», «Ema süda», A. Reinvaldi «Mul muru-koppel aia all» jne. Usulise sisuga lugemispalu (peale ühe: «Tulgu meile Sinu riik», lk. 15) peaaegu ei esinenudki. Lisana on toodud lühike eesti grammatika (etümoloogia).

Millal just keelati C. R. Jakobsoni lugemiku koolides tarvitamine, seda ei läinud autoril korda kindlaks teha.

[30] C. R. Jakobson J. Kõlerile 13. septembril 1871, *Eesti Kirjandus* 1912, lk. 192.

[31] Sealsamas.

Igatahes toimus see varsti pärast teose ilmumist, sest juba 28. oktoobril 1875. aastal kirjutas J. Hurt sellest suure kahetsusega Jakobsonile.[32] J. Hurt lootis, et raamatut loetakse sellegipärast, sest «keelatud vili maitseb magusaste». Siiski pidurdas mainitud keeld raamatu levikut tunduvalt, nii et temast ilmus sel kujul ainult üks trükk.

«Kooli lugemise raamatu» III osa ilmus varsti pärast teist — 1876. aastal, H. Laakmanni kirjastusel. Selle sisuks on lugemispalad Venemaa ajaloost, jutustusi geoloogiast, elust-olust eri maailmajagudes jne. Eriti populaarseid luuletusi ja lugemispalu siin peaaegu ei leidu (mainida võiks ehk L. Koidula «Kui päeva kära aega», K. E. Malmi «Üks kask meil kasvab õues» jm.). Otseselt usulise sisuga palu siin ei ole. Paljude palade, eriti luuletuste sõnastus on raske, mis muudab nende kasutamise koolis küsitavaks. Üldse sobis Jakobsoni lugemiku kolmas osa ainult kihelkonnakoolidele.

Ka III jaost ilmus esialgsel kujul ainult üks trükk. Kuna lugemiku teise ja kolmanda jao menu nende esialgsel kujul oli suhteliselt väike, töötas J. Kunder nad 1890. aastal ümber ja liitis ühte teiseks jaoks. Sel kujul on lugemikust ilmunud kolm trükki, viimane 1907. aastal J. Bergmanni toimetusel. Igast uuest trükist jäeti osa endisi palu välja ja võeti uusi asemele, nii et teos muutis järjest oma ilmet ja mahtu. J. Bergmanni ümbertöötlust, eriti keelelisest küljest, ei saa pidada õnnestunuks, mis omajagu aitas kaasa sellele, et uutel lugemikel õnnestus C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamatut» välja tõrjuda.

1870-ndatel aastatel oli C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamatul» kahtlemata murranguline tähtsus. Uus kirjaviis, usulistest moonutustest ja läägest moraliseerimisest vaba sisu, loodusteaduslik-koduloolise temaatika esikohale asetamine, rahvuslik vaim ja oma aja parimate kirjanike kaastöö kasutamine tõstsid selle kõigist teistest õpikutest tunduvalt kõrgemale, kogu maailma paremate koolilugemike tasemele. C. R. Jakobsoni lugemikke on sageli võrreldud suure vene pedagoogi K. Ušinski lugemikega. Võib öelda, et sisuliselt ei ole nad viimastest madalamal tasemel; usulise sisuga lugemispalu on

[32] J. Hurt C. R. Jakobsonile 28. oktoobril 1875, KM KO.

K. Ušinski lugemikes isegi rohkem, niisamuti leiame sealt imal-sentimentaalseid pilte, kiriku-slaavikeelseid lisasid jms. roostetanud «vanavara», millest C. R. Jakobsoni lugemikud on vabad. Materjali metoodilise läbitöötamise, sõnastuse lihtsuse ja lapsepärasuse poolest on K. Ušinski lugemikud C. R. Jakobsoni omadest, eriti «Kooli lugemise raamatu» kolmandast jaost, mõnevõrra ees.

Sellega ühenduses on mõnikord üles tõstetud C. R. Jakobsoni lugemike algupära küsimus. On püütud väita, nagu esineks neis K. Ušinski lugemike mõjusid. Tõsi, selliseks oletuseks on mõningaid ajendeid olemas. C. R. Jakobson elas Peterburis 1863.—1871. aastani, s. o. varsti pärast seda, kui K. Ušinski etendas sealses pedagoogilises elus silmapaistvat osa; K. Ušinski lugemikud ilmusid vähe enne C. R. Jakobsoni omi («Детский мир» 1861, «Родное слово» I—II — 1864, III — 1870). Mõlemate autorite lugemikel on ka sisus analoogilisi jooni: loodusteaduslik-kodulooline temaatika, rahvaluule elementide kasutamine, parimate rahvuslike kirjanike kaastöö jne., kuid sellest on siiski vähe, et kõnelda otsestest mõjudest. On teada, et C. R. Jakobson orienteerus üldiselt enam saksakeelsele kirjandusele, kasutades parimaid sealseid eeskujusid, millele viitab ka tema lugemike pildimaterjal. Kirjavahetuses sõpradega mainib ta küll saksa ning läti autoreid ja sündmusi, üsna harva aga vene omi. Oma lugemiku teise jao esialgse variandi kohta kirjutas C. R. Jakobson ise J. Kölerile: «Sees on 240 lugemise tükki ja laulu, ning neist tükkidest on vähe Saksakeelest ümbertõlgitud, vaid enamast on minust enesest kokku seatud. Nimelt olen ma peale 80 tükki looduse teadust kõik ise Brehmi ja muu uue kuulsa kirjameeste suurte raamatute järele ülespannud ja kokku seadnud.»[33]

Kui mõned lugemispalad ongi mõlema autori lugemikes ühised, siis kuuluvad need koolilugemike rahvusvaheliselt üldtuntud «raudvara» hulka (nagu «Kaks sikku», «Hirv ja lõvi», «Paigamees ja karu» jms.), milliseid võime leida mistahes maa koolilugemikes. K. Ušinski meisterlikest algupärastest lugemispaladest, mis kannavad tema allkirja, ei leidu C. R. Jakobsoni lugemikes ühtki.

[33] C. R. Jakobson J. Kölerile 13. septembril 1871, KM KO.

«Kooli lugemise raamatu» esimese jao kiire valmimine, sealjuures kõrgel tasemel, paneb mõtlema, kas Jakobson, kes ise töötas rahvakoolis alles suhteliselt lühikest aega, ei kasutanud siiski mõningaid võõraid eeskujusid. Artikli autor arvab, et neid tuleks otsida esmajoones C. R. Jakobsoni õpetaja J. Zimse hingehõimlaste («pestalozzilaste») koolkonnast, kelle jälgi ka C. R. Jakobsoni üldistes pedagoogilistes vaadetes võib ära tunda.

1880. aastal avaldas C. R. Jakobson veel ühe lugemiku — «H e l m e d. Kooli lugemise raamat tütarlastele. Esimene jagu».

Nagu juba alapealkirjast ilmneb, on tegemist spetsiaalselt tütarlaste koolile määratud lugemikuga. Mis ajendas C. R. Jakobsoni sellist lugemikku koostama ajal, mil koole, mis sellist lugemikku oleksid vajanud, peaaegu ei olnud? Võib oletada, et kaks asjaolu. Esiteks oli Jakobson sõbralikes suhetes L. Suburgiga, kes väsimatult võitles naishariduse ning tütarlaste koolide asutamise eest ja kelle taotlusi C. R. Jakobson oma lugemikuga nähtavasti tahtis toetada. Võib-olla lootis ta oma lugemikuga viia rahvuslikku vaimu ka mõningatesse sel ajal saksastunud tütarlastekoolidesse (W. Hanseni oma Paistus, Türi tütarlastekool). Teiseks tuleb silmas pidada asjaolu, et C. R. Jakobson unistas ise tütarlaste piimanduskooli asutamisest Kurgjale, kus kutsehariduse kõrval oleks antud ka üldharidust, milleks «Helmete» taolist lugemikku oleks vaja läinud.

«Helmete» ülesehituse ja materjali valiku printsiibid on ühised «Kooli lugemise raamatu» omadega, ainult selle vahega, et «Helmetes» on loodusteaduslik-ajaloolise materjali arvel eelistatud sentimentaalset-perekondlikku temaatikat. C. R. Jakobson oli arvamusel, et tütarlapsi tuleb kasvatada headeks perenaisteks, majapidajateks ja emadeks, kellele mõistuslik haridus ei ole nii tähtis kui meestele. Vastavalt sellele põhimõttele on valitud ka «Helmete» materjal.

Alapealkirjas leiduv lisand «Esimene jagu» lubab oletada, et Jakobsonil oli kavatsus «Helmedki» mitmes jaos välja anda. Väike nõudmine raamatu järele ja muude kohustuste rohkus ei lasknud Jakobsonil siiski seda kavatsust teostada.

Peaaegu üheaegselt «Kooli lugemise raamatuga» koostas C. R. Jakobson ka geograafia õpiku «Veikene Geograafia ehk Maade teadmise käsiraamat», mis ilmus 1868. aastal H. Laakmanni kirjastusel. Geograafia oli kihelkonnakoolides iseseisvaks õppeaineks, seepärast oli ka vastavat õpikut vaja. 1849. aastal oli küll ilmunud B. Gildemanni «Maailma made õppetus» ja 1854. aastal Schwartzi «Koli-ramatu» V osa («Keograhvi, ehk õppetus Ma-ilma surusest ja Ma-ilma madest»), kuid need olid mõlemad kirjutatud vanas kirjaviisis ja võõrapärase nimede transkriptsiooniga. Eesti keele iseloom nõuab, et nõnda ka kirjutatakse, kuidas räägitakse, arvas C. R. Jakobson. Ainult isikute nimed ja nende järele nimetatud maakohad tuleb kirjutada nii, nagu nad esinevad algkeeles.

Kahjuks ei saa C. R. Jakobsoni «Veikest Geograafiat» metoodiliselt õnnestunuks pidada. Suhteliselt piiratud arvuga lehekülgedel (52) on toodud tohutult palju fakte, nii et kogu õpik muutub faktide, eriti nimede, paljaks loeteluks. Selle poolest on J. G. Schwarzi «Koli-ramat» oma pikemate seletustega metoodiliselt isegi mõnevõrra parem.

Huvitavaks asjaoluks on, et Jakobson annab õpiku alguses tekstis õpetajale metoodilisi juhatusi, milliste koht pole õpilastele määratud õpikus. Näit. «Koolmeister laseb üht ja teist last kesk tuba astuda, siis küsib ta ...» Seega pidi teos kujunema otsekui käsiraamatuks õpetajale. Esineb liialdamist võõrsõnadega, ka seal, kus juba sel ajal eestikeelsed oskussõnad olid olemas (näit. taimed ehk «vegetabiilied», «Zentro-Ameerika» jne.).

Ka selle õpikuga astusid pastorid võitlusse. C. R. Jakobson ise kirjutas: «Nii pea, kui Hansen (Paistu pastor — A. E.) kuulda saanud, et mina üht Geograafiat olla kirjutanud, võtnud ta kohe vana geogrraamatu, mis ta kahe aasta eest konferenzi peal ise ühes aitanud hukka mõista, muutnud mõned kohad... ümber ja nõnda saab siis raamat õpetajate (s. o. pastorite — A. E.) soovimise peale jälle trükkitud.» [34]

1875. aastal ilmus C. R. Jakobsoni geograafiaõpikule

[34] C. R. Jakobson J. Kölerile 12. augustil 1868, KM KO.

tugev võistleja W. Kentmanni «Koolilaste Geograahvia raamatu» näol (Lindforsi Pärijate kirjastus). Raamat käsitleb peamiselt Eestit ja Venemaad, sellepärast ei esine siin nii tohutut faktide rägastikku, nagu tema eelkäijatel.

Takistustest ja võistlusest hoolimata kindlustas C. R. Jakobsoni nimi, uus kirjaviis, faktide õige esitamine jm. omadused «Veikesele Geograafiale» paariks aastakümneks menu.

«Sakala» väljaandmise luba oodates koostas C. R. Jakobson Kurgjal 1876.—1877. aastal «Saksa keele õppimise raamatu» («Deutsches Sprachbuch für den Schulgebrauch»), mis ilmus 1878. aastal C. Mattieseni kirjastusel. 1874. aasta õppeplaanidega oli saksa keele õppimine viidud isegi vallakooli, mispärast oli vaja vastavat õpikut. Sel alal oli õpikutevaheline võistlus üsna tihe. Juba 1847. aastal ilmus O. A. Jannau saksa keele õpik eestlastele, 1863. aastal K. Körberi, 1865. aastal E. W. Schneideri oma jne. C. R. Jakobson pidas oma raamatut nendest paremaks ja arvas, et teiste järele saksa keele õppimine olevat «päris loomapiinamine».[35]

Oma õpiku kohta ütles Jakobson, et see on üles ehitatud nende kogemuste põhjal, mis ta omandas Peterburi gümnaasiumis vene lastele saksa keelt õpetades.[36] C. R. Jakobson vaidles mehaanilise võõrkeele õppimise vastu ja nõudis, et see toimuks teadlikult. Kui võõrkeelt ei ole võimalik nõnda õpetada, et see ühtlasi lapse vaimu hariks, siis ärgu seda üldse õpetatagu, väitis ta oma raamatu eessõnas.

C. R. Jakobsoni saksa keele õpiku menu oli suurem kui geograafia õpiku oma. 1890. aastal ilmus saksa keele õpiku teine trükk, mille redigeeris P. Org. 1905. aastal ilmus viimane, 4. trükk.

Tagasi vaadates C. R. Jakobsoni tegevusele koolikirjanikuna näeme, et selle tegevuse tagajärjel tegid meie õpikud, eriti koolilugemikud, suure sammu edasi. C. R. Jakobson tunnetas teravalt ilmliku, kodanliku kooli vajadust ja nägi, et sellise kooli kujunemine eeldab uusi

[35] C. R. Jakobson J. Kölerile 16. jaanuaril 1877, KM KO.
[36] C. R. Jakobson J. Hurdale 12. novembril 1876, KM KO.

õpikuid. Ta oli teadlik, et just emakeelse lugemiku kaudu saab kõige enam kaasa aidata meie rahvakooli sisulisele uuendamisele ja asus sellepärast kogu oma noorusliku hooga selle ülesande täitmisele. Tulemuseks oli «Kooli lugemise raamat», mis oli oma aja koolikirjanduse tippsaavutuseks. Mainitud lugemik oli mitmekümne aasta jooksul kümnetele tuhandetele noortele mitte ainult lihtsalt õpikuks, vaid teenäitajaks ellu, maailmavaate kujundajaks.

Vastandina feodaalse kooli religioosse sisuga igavalt ning läägelt moraliseerivatele ja vaimu surmavatele õpikutele pakkusid C. R. Jakobsoni raamatud teaduslikku, ilmalikku haridust, näitasid maailma niisugusena, nagu ta on. Nad näitasid, et maailmas kehtivad mitte jumala tahe ja imed, vaid looduse seadused, mille tunnetamine muudab inimese valitsejaks looduse üle. Oma realistliku, elulähedase ja rahvusliku sisuga aitasid Jakobsoni õpikud noortel oma ümbrust ja kodumaad tundma õppida, ärgitasid neis tahet ja vaimustust elada oma rahva ja kodumaa heaks. Endiste õpikute maitsetute vaimulike salmikeste ja vemmalvärsside asemel pakkusid C. R. Jakobsoni lugemikud oma hästi valitud kirjanduslike paladega ka esteetilist naudingut, mis muutis õppimise rõõmsaks ja meeldivaks tegevuseks.

C. R. Jakobsoni ja tema poolt juhitava rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna hariduspoliitiline võitlus andis feodaalsele koolile purustava hoobi. Uute õpikute koostamine ja koolidesse juurutamine oli selle võitluse lahutamatuks osaks. Võime julgesti väita, et C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamat» ja teised tema koostatud õpikud täitsid auga oma ajaloolise ülesande XIX sajandi teisel poolel uue eesti rahvakooli eest peetavas võitluses.

C. R. JAKOBSON JA KEELEKÜSIMUSED

A. Kask

C. R. Jakobsonist kujunes teatavasti tema Peterburis viibimise ajajärgul välja tuline eesti rahva õiguste eest võitleja. Sel ajal hakkas ta Jannseni «Eesti Postimehes» avaldama kirjutisi, milles ta käsitleb tolleaegse koolikorralduse puudusi ja võitleb eestlaste saksastamise vastu.[1] Eestlaste rahvustunde äratamiseks, aga ühtlasi ka eestlastele nende sugulasrahvaste tutvustamiseks kirjutas Jakobson 1866. aastal pikema kirjutuse «Ural-Altai keleselts», kus ta eriti tõstab esile soomlaste kõrget kultuuri ja soovitab soomlasi võtta eeskujuks.[2] Kirjaviisiküsimustes, mis neil aastail tänu Kreutzwaldi ja Hurda esinemistele aktuaalseiks olid muutunud, oli aga Jakobson veel tagasihoidlik. Mainitud kirjutuses, kõneldes «Kalevipoja» kirjaviisist, avaldab Jakobson koguni kahetsust, «et «Kalevipoea» laulust ka see anne, mis rahva heaks trükkitud, ue kirjutusse wisis on kirjutud,»[3] sest tema arvates ei mõistvat rahvas uut kirjaviisi lugeda. Seega pooldas Jakobson sel ajal veel vana kirjaviisi.

Kreutzwald, kellelt Jakobson oli palunud kaastööd oma lugemisraamatule, esitas soovi, et Jakobson laseks kavatsetava raamatu trükkida uues kirjaviisis. Kreutzwaldi arvates pidid kõik rahva edu taotlevad kirjamehed loobuma vanast «rämpsust», sest uus on õigem ja meil

[1] Vrd. A. Jürgenstein, Carl Robert Jakobsoni elu ja töö, Tartu 1925, lk. 40, 41.

[2] Vrd. *Eesti Postimees* 1866, nr. 26; vrd. ka V. Ernits, C. R. Jakobson, *Eesti Kirjandus* 1910, nr. 12, lk. 479.

[3] *Eesti Postimees* 1866, nr. 26.

on vaja «kooliraamatut», mitte «k o l i raamatut»[4]. Kas otseselt Kreutzwaldi kirja mõjul või süvenedes kirjaviisiküsimustesse jõudis Jakobson otsusele, et uus kirjaviis on tõesti parem ja eesti keelele vastavam. Juba sama 1866. aasta sügisel hakkas Jakobson aktiivselt võitlema uue kirjaviisi eest, seostades kirjaviisiküsimuse tihedalt rahvusküsimusega. «Eesti Postimehe» 42. numbris avaldas ta kirjutuse «Mis meil häddast tarvis tähhelepanna», milles ta teravalt astub välja vana kirjaviisi vastu. Kirjutuse algul märgib ta, et mõned arvavat, nagu peaks eesti keel teiste suuremate rahvaste keelte hulka ära sulama, kuid see arvamine ei olevat õige, nagu ta juba oma eelmises kirjutises sugulaskeeltest näitas. Rahvast hinnatavat seejärgi, missugune ta «waimoharriminne», s. o. ta kultuuriline tase on. Sellepärast ei pidavat rahval ainult põllumehi, vaid ka õpetatud mehi, haritlasi olema. Oma kultuurilises töös pidavat meie toetuma soomlastele, sest soomlastel on kõrgem kultuur. Omapärast rahvuslikku kultuuri võivat meie luua, käies käsikäes soomlastega. Ta ütleb selle kohta: «Meie keige lähhema sugguwennaste S o o m l a s t e l on jo suur ja rikkas kirjawarra; S o o m l a s e d ja E e s t l a s e d o l g o a g g a e d d e s p i d d i o m m a w a i m o t ö ö s ü k s r a h v a s. Meie wõime nende ja nemmad meie kirjad ilma paljo muutmiseta prukida, ja meie essimenne ja pea kohhus on nüüd, n e n d e g a w a i m o p o l e s t i k k a e n n a m j a e n n a m ü h t e s u l l a d a. Üksi seläbbi wõime eddespiddi omma perremehhe seisust üllewel piddada ja ennast se eest hoida, et meie teiste pobboliks ei sa egga jä.» [5] Edasi andis Jakobson Kreutzwaldi eeskujul ülevaate eesti kirjakeele kujunemisest, näidates, et vead varasemas keeletarvituses olid tingitud sakslaste vähesest eesti keele tundmisest. Isegi pärast piibli tõlkimist «jäi meie keel ikka weel wõeraste kammitsa».[6] Õpetatud eestlased, nagu Faehlmann jt. olevat ammu ära tundnud, et «Wõerad paelad» pidurdavad eesti «waimoharrimist». Asi olevat küll viimasel ajal paranenud, kuid kaugeltki

[4] Fr. R. Kreutzwald C. R. Jakobsonile, *Eesti Kirjandus* 1910, nr. 3, lk. 93, 94.
[5] *Eesti Postimees* 1866, nr. 42.
[6] Sealsamas.

mitte kõik ei olevat uue kirjaviisi poolt. Seda olevat näidanud ka eelmise aasta poleemika eesti ajakirjanduses. Täiesti teadlikult näib Jakobson siin väitvat, et uus, soomepärane kirjaviis ei olevat sakste poolt välja mõeldud, vaid Kreutzwaldi poolt soome kirjaviisi eeskujul loodud. Sellega tahtis Jakobson nähtavasti rõhutada, et uue kirjaviisi levik ja tarvituseletulek eesti keeles ei ole Ahrensi, vaid on Kreutzwaldi teene, kes pidevalt ja väsimatult oli võidelnud uue kirjaviisi tarvituselevõtmise eest. Jannsen omalt poolt pidas siiski vajalikuks sel puhul joone all märkida, et uue kirjaviisi isaks olevat Ahrens.

Kirjutise lõpul avaldas Jakobson kahetsust, et kõik raamatud pole veel uues kirjaviisis ja et rahvas veel vähe mõistab uut kirjaviisi. Ta ütleb: «Kes Eesti keeles kirjutab ja tal nattuke sest märko on, mis keleseadussed tähhendavad, se ei wõi muido, et ta peab igga kord melepahhandussega sulle käest ärrapannema, et tedda üks wannast wõetud wiis, kelle külges meie kohta ei ühte head karwa ei olle, nenda sunnib omma möistust ärrasalgama.»[7] Kõigest eelnevast tulevat järeldada, et on vaja võtta uus kirjaviis tarvitusele, pealegi, kui sellega olevat võimalik kaotada vaheseina soome ja eesti kirjaviisi vahel.

Nagu siit selgub, ei pidanud Jakobson enam vajalikuks lähemalt peatuda vana kirjaviisi puudustel ega näidata, et vana kirjaviis ei võimalda vahet teha näiteks *kanna* ja *kana* või *varras* ja *varas* vahel, nagu seda olid teinud varasemad uue kirjaviisi propageerijad. Ta ainult väitis, et vana kirjaviis on eesti keelele võõras, on kammitsaks, mis pidurdab mõtete väljendamist kirjas, takistades ühtlasi ka kultuuri arenemist. Kui me tahame saada kultuurrahvaks, siis peame toetuma soomlastele, kes meist on kultuuriliselt ees. Soomepärase kirjaviisi tarvituselevõtmine lähendab meid kultuuriliselt oma sugulasrahvale ja ühtlasi vabastab meid minevikus sakslaste poolt meie keelele pealesurutud kammitsaist.

Isegi Jannsen, kes hiljem teatavasti oma ajalehe veerud Jakobsonile sulges, oli põhimõtteliselt Jakobsoni

[7] *Eesti Postimees* 1866, nr. 42.

kirjutises esitatud seisukohtadega nõus, pidades uut kirjaviisi õigemaks, kuid märkides ühtlasi, et oma lugejate pärast ei saavat ta ajalehes võtta tarvitusele uut, sest rahvas olevat harjunud vana kirjaviisiga. Jannseni arvates tuleks uue kirjaviisi juurutamist alustada koolist.[8]

Seda võimalust Kreutzwaldi soovituse kohaselt püüdiski Jakobson kasutada. Osava koolimehena asus ta uuemate metoodiliste nõuete kohaseid kooliraamatuid kirjutama. Nii koostas ta uue aabitsa, milles senise iganenud veerimismeetodi asemel võeti tarvitusele häälimismeetod. Raamat oli kirjutatud uues kirjaviisis ja see ilmus 1867. aastal Peterburis pealkirjaga «Uus Aabitsaraamat, kust viiekümne päävaga lugema ja kirjutama võib õppida». Veel samal aastal järgnes sellele sisukas «Kooli lugemise raamat» I, mis samuti oli kirjutatud uues kirjaviisis.

Tõenäoliselt selleks, et oma uuekirjaviisilistele raamatutele teed tasandada koolidesse, avaldas Jakobson 1867. aasta algul «Eesti Postimehes» dialoogivormilise veste «Koolmeister ja koliwannem», milles uut kirjaviisi pooldav koolmeister veenab vana kirjaviisi paelus olevat koolivanemat selles, et uus kirjaviis on õigem ja parem. Sedagi kirjutust toetas toimetus omalt poolt, märkides, et lõuna pool Viljandit juba õpetatavatki koolides uue kirjaviisi järgi.[9]

Jakobsoni kirjutus kutsus välja poleemika, sest leidus ikkagi neid, kes pooldasid vana kirjaviisi. Uue kirjaviisi kaitsjad oma vastustes hakkasid naeruvääristama neid, kes ikka veel siplesid mineviku igandite paelus. Eriti aktiivselt organiseeris vana kirjaviisi vastast võitlust Jakobson. Ta õhutas uue kirjaviisi pooldajaid ajakirjanduses sõna võtma, kirjutas neile isegi ette, kuidas tuleks kirjutada. Nii näiteks soovitas ta oma sõbral J. Adamsonil saata Paistust kiri ajalehele, millest selguks, kuidas on seal kihelkonnas olukord uue kirjaviisi tarvitamisega.[10] Jakobsoni õhutusel kirjutaski Adamson, et Paistus hinnatavat nii sisu kui kirjaviisi tõttu väga kõr-

[8] *Eesti Postimees* 1866, nr. 42.
[9] *Eesti Postimees* 1867, nr. 9.
[10] C. R. Jakobson J. Adamsonile 30. septembril 1867, *Eesti Kirjandus* 1913, nr. 3, lk. 120.

gelt Jakobsoni «Kooli lugemise raamatut». Kuigi mõnes kohas leiduvat veel mehi, kes uue kirjaviisi vastu sõdivad, Paistus olevat juba eelmisel aastal otsustatud ka koolides uue kirjaviisi õpetamisele üle minna.[11] Ja kui 1868. aastal C. F. Freundlich ja neli vallavanemat «Perno Postimehes» veel kord pahameelt avaldasid uue kirjaviisi üle, siis tegi Jakobson Adamsonile jällegi ülesandeks leida mõni noorem mees, kes avalikult protesteeriks tagurlike vallavanemate seisukoha vastu. Sel puhul kirjutas ta isegi kogu avaldatava kirja valmis, millele tarvitses ainult mõne kohaliku uue kirjaviisi pooldaja allkiri võtta.[12] Nii püüdis Jakobson küll oma raamatutega, küll oma kirjutustega, küll oma pooldajate abiga teha kõik selleks, et rahvas loobuks vanast kirjaviisist, heidaks ära «võerad, Sakstest meie kaela pandud rangid».[13]

Nagu teame, leidis Jakobsoni aktiivne võitlus vana kirjaviisi vastu, kirjaviisiküsimuse seostamine kogu antifeodaalse võitlusega ja toetumine soome eeskujudele teravat vastuseisu balti-saksa tagurlike ringkondade poolt. Uue kirjaviisi propageerijaid hakati nende poolt nimetama noor-eestlasteks ja omistati neile püüet ka poliitiliselt soomlastega ühineda. Nii olevat pastor Hansen Riia ajalehes kirjutanud, et eestlased tahtvat «ennast poliitika asjades Soomlaste külge soovida». Jakobson märkis, et seesugust mõtet pole ühelgi eestlasel olnud, sest soome keele eeskujuks võtmine ei tähenda ju mingisuguse riigi loomist.[14] Ei meeldinud tagurlikele ringkondadele ka Jakobsoni kooliraamatud, mis pakkusid õpilastele väga mitmesuguseid teadmisi ja olid pealegi kirjutatud uues kirjaviisis. Nagu kirjutab C. R. Jakobsoni õemees J. Johanson-Pärna, olevat 1869. aasta laulupeo ajal tagurlikkude ringkondade poolt Jakobsonile pakutud väga meelitavaid ja kasulikke tingimusi, kui Jakob-

[11] *Eesti Postimees* 1868, nr. 3.

[12] C. R. Jakobson J. Adamsonile 3. augustil 1868, *Eesti Kirjandus* 1913, nr. 3, lk. 123.

[13] C. R. Jakobson J. Adamsonile 30. septembril 1867, *Eesti Kirjandus* 1913, nr. 3, lk. 120.

[14] C. R. Jakobson J. Adamsonile 5. mail 1868, *Eesti Kirjandus* 1913, nr. 3, lk. 122.

son ainult laseks oma koolilugemikud vanas kirjaviisis avaldada. Jakobson aga lükanud lahke ettepaneku kindlalt tagasi.[15]

C. R. Jakobson ei rahuldunud ainult sellega, et ta uut kirjaviisi tarvitas ja propageeris, vaid püüdis seda ka omalt poolt parandada. Jälgides lähemalt uues kirjaviisis kirjutatud töid, eriti Fr. R. Kreutzwaldi teoseid, märkas Jakobson, et kõige kõikuvam on pikkade klusiilide (sulghäälikute) märkimine. Ahrens ja Hurt olid küll soovitanud kirjas eristada sõnu, nagu *hakkama* ja *hakata, rattad* ja *ratas,* kuid Kreutzwald ja paljud teisedki ei olnud selles sugugi järjekindlad, vaid kirjutasid näit. *sippelgas, koppikas,* kuid ka *mõted, õpimise* jne. Et klusiilide ortograafiat lihtsustada, esitas Jakobson omapoolse ettepaneku artiklis «Weel mönni sönna uest kirjutamesse wisist. Raskehealelised (köwwad) konsonantid (healeta tähhed) *p, t, k*». Siin arvab ta, et üheks teguriks, mis takistab uue kirjaviisi tarvituselevõttu, on klusiilide märkimine senises uues kirjaviisis. Tema arvates ei ole senine klusiilide märkimine, nagu seda näiteks J. Hurt oma «Lühikeses õpetuses õigest kirjutamisest» [16] soovitas, ei eesti keele ega ka soome ortograafia seisukohalt õige. Ta ütleb: «Soome kirjutamise põhja peal seistes *p, t* ja *k* tähte öiguse pärast üksi nenda tohime kirjutada, kuida see meie vana kirjutamise viisis sündis, see on: ühe ühekordse vokaali taga ikka kahekordselt; mitte: ha*k*ata, hü*p*ata, mö*t*e, vaid ha*kk*ata, hü*pp*ata, mö*tt*e.» [17] Õpetatud Eesti Selts olevat soovitanud vahet teha terava ja kerge rõhu, s. o. kolmanda ja teise välte hääliku vahel, kuid sellest olevat vähe kasu, sest teistel juhtudel me kirjas ei tee vahet näit. *metsa* ja *mettsa* või *rahvast* ja *rahhvast* vahel, samuti ei tehta vahet ka teiste konsonantide teise ja kolmanda välte vahel, näit. *kullid — kulli, linnad — linna* jne. Suurem osa rahvast ei saavat seepärast aru sellest, millal tuleb kirjutada *p, t, k,* millal *pp, tt, kk.* Selle kinnituseks olevat ka Kreutz-

[15] J. Johanson-Pärna, Kuulus Eesti rahva hariduse tööotaja Carl Robert Jakobson, Tallinn 1891, lk. 46, 47.

[16] Jakob Hurda poolt kirjutatud ja Õpetatud Eesti Seltsi poolt uue kirjaviisi tutvustamiseks 1864. a. väljaantud brošüür.

[17] *Eesti Postimees* 1867, nr. 14.

waldi keeletarvitus. Mitmes oma teoses olevat Kreutzwald tarvitanud tugeva klusiili märkimiseks tähti *pp, tt, kk* ja neist töödest saadavat rahva hulgas hästi aru. Teiselt poolt ei olevat praegune ortograafia kooskõlas ka soome keelega, sest «kus Soomlased *p, t, k* kirjutavad, seal teeme meie *b, d, g*; see vahe on veikene ja ei tee suuremat välja. Tahaksime aga ka Soomlaste *tt, pp, kk* ühekordselt kirjutada ... siis tuleks ... üks uus suur vahe meie vahele, kes üht ühendust igapidi raskemaks teeks ...» [18] Ühetähelist *p, t, k*-d võidavat tarvitada ainult nendes sõnades, kus tüves on b, d, g, näit. *jõgi* on sügav, kuid *jõke* astuma, *lagi* on kõrge, kuid *lake* lendama jne. Seega soovitab Jakobson sisseütleva käände Ahrensi eeskujul kirjutada *p, t, k*-ga, kõikidel muudel juhtudel aga kirjutada *pp, tt, kk*. Nagu sellest kirjutusest selgub, loobus Jakobson siin foneetilisest printsiibist, mida peeti just uuele kirjaviisile omaseks, ja lõi kirjaviisi teisendi, mida ta ise pidas lihtsamaks ja ajalooliselt põhjendatumaks. Seejuures jättis Jakobson aga arvestamata, et soome keeles puudub selline vältevaheldus, nagu see on omane eesti keelele, ja sellepärast pole mingit alust jätta märkimata häälikute vältust, näit. kirjutada sisseütlevas *käte, vete,* kuid mitmuse omastavas *kätte, vette.*

Oma kirjaviisi hakkas Jakobson ise kõigepealt oma teostes tarvitama. Kreutzwald, kes virumaalasena ei olnud häälikute väldete tundmises eriti tugev, kirjutas Jakobsonile sel puhul: «Soome kirjaviisist lahkuminemise vastu ei ole minul midagi. Nõnda on lootuse järgi koguni võimalik asja läbi viia, et uue ja vana vahe mitte nii väga silma ei paista.» [19] Ometi ei pooldanud ka Kreutzwald Jakobsoni kirjaviisi täiel määral, vaid arvas kirjas J. Adamsonile, et siiski tuleks vahet teha *koti* ja *kotti, sepa* ja *seppa* vahel, sest «kes osava kõrvaga jutu rahva suust kuulab, leiab neid vahesi. — Ainuke kasu, mis konsonantide kahekordsest kirjutamisest võiks tulla, oleks nõdrade heaks, kes esiotsalt uue kirjutamise viisiga hõlpsamalt läbi saaksid».[20] Nagu selgub, ei olnud neid «nõt-

[18] *Eesti Postimees* 1867, nr. 14.

[19] Fr. R. Kreutzwald C. R. Jakobsonile 2. juunil 1867, *Eesti Kirjandus* 1910, nr. 3, lk. 94.

ru» siiski kuigi palju ja üldiselt kasutati Hurda ja Kreutzwaldi poolt tarvitatud kirjaviisi. Sellest hoolimata püsis Jakobson oma seisukohtadel ja tarvitas oma teostes ning kirjutustes tervelt kümne aasta jooksul (1867—1877) oma kirjaviisi, püüdes seda ka hiljem kaitsta. Kui näiteks M. Veske soovitas kolmandat väldet kahe tähega märkida (*karja—karrja*), siis arvas C. R. Jakobson, et «histooria põhja peal» tuleks märk panna mitte konsonandile, vaid sellele järgnevale vokaalile ja kirjutada *karja—karjâ,* sest soome keeleski on siin vokaal *(karjaa)* pikk.[21]

Oma kirjaviisi põhjendas ta lähemalt veel poleemilises kirjutuses «Vastus õpp. Schwartzi kirja peale: «Uus ehk wanna kirjutamise viis». Siin ütleb ta, et uue kirjaviisi tarvitajad on üldiselt häälikute märkimisviisi küsimuses ühisel seisukohal, kuid erinevus on *p, t, k* märkimises. Ühed, olles Jakobsoni arvates germaani keelte mõju all, märgivad vastavalt «heale-rõhule» klusiilid kord ühe, kord kahe tähega, teised aga nõuavad, et klusiile tuleb samuti kirjutada kui muid konsonante. Viimased olevat soome-ugri keelte «põhja peal» ja nende seisukoht olevat õige. Kui aga tahetakse «sõnajätku pikkust» märkida, siis tulevat seda märkida mitte esimesel, vaid teisel silbil, näit. *onni uks,* kus i olevat lühike, aga *onnî panema,* kus î olevat pikk, samuti ka *rattas,* aga *rattâ* jne. Olles soome keelele omased pikkussuhted üle kandnud eesti keelele, tegi Jakobson ka siin järelduse, et klusiilid tuleb samuti kirjutada kui teised konsonandid. Ta ütleb, et hoolimata sellest, kuidas teised kirjutavad, kirjutab tema ikka edasi: *kulli* pesa, *kannu* kaas, *kotti* suu, *kuppu* laskja, kuid *kullî* laskma, *kannû* kallama, *kuppû* laskma jne. Harilikus, mittekeeleteaduslikus kirjas jäetavat aga lisamärgid vokaalidel ära. Sisseütlevas soovitab ta siingi märkida sõnad, mille tüves on nõrk klusiil, ühekordse *p, t, k*-ga, kusjuures ka siin võidavat tarvitada teisel silbil pikkusmärki, näit. *kotâ* tõttama. See märkimisviis võimaldavat pealegi vahet teha näit. sõnade nagu *pakû* mi-

[20] Fr. R. Kreutzwald J. Adamsonile (dateerimata kiri, kas 1867. või 1868. aastast), ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi Käsikirjade Osakond (edaspidi KM KO).

[21] Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873, Tartu 1873, lk. 6.

nema ja *pakkû* raiuma, õlgi *kupû* köitma ja haigele *kuppû* laskma jne. vahel. [22]

Nagu eelnenust selgub, oli Jakobson toetudes soome keelele töötanud välja oma märkimisviisi, mida ta pidas õigemaks teiste poolt tarvitatavast uuest kirjaviisist, hoolimata sellest, et see ilma lisamärkideta ei võimaldanud klusiilide välteid õigesti kirja panna. Ta loobus sellest tarvitusviisist alles 1877. aastal, kui märkas, et tema ettepanekud ei leia üldist poolehoidu ja kui Mihkel Veskel läks korda talle selgitada, et eesti keeles sellistes klusiilidega sõnades vaheldus ei ole mitte vokaalides, vaid klusiilides.[23] Seega uue kirjaviisi soovijate hulgas tuleb Jakobsoni pidada teataval määral fennomaaniks, kes on valmis soome ortograafiast ka neid jooni eesti keelde üle kandma, mille ületoomiseks eesti keele seisukohalt ei ole mingit alust.

Kuigi Jakobsoni parandusettepanekud ei osutunud otstarbekaks ega tulnud tarvitusele, oli uue kirjaviisi propageerimise seisukohalt Jakobsoni artiklitel siiski väga suur tähtsus. Nendes ta veenis rahvast uue kirjaviisi paremuses, näitas, et uue kirjaviisi tarvituselevõtmine on progressiivne nähtus ja et uue kirjaviisi vastu on ainult eesti rahvale vaenulikud ringkonnad, kes püüavad kõigiti takistada eestlaste kultuurilist arenemist.

Sellistest Jakobsoni kirjutistest võiks esile tõsta 1869. aastal «Eesti Postimehes» avaldatud artiklit «Missugune kirjutamise viis saab võitma, kas vana ehk uus loomulik viis?» Siin annab Jakobson ülevaate sellest, kuidas hakati uut kirjaviisi nõudma ja kuidas Kreutzwaldi pingutuste tulemusena pärast mitmekümneaastast võitlust nüüd ometi uus kirjaviis olevat võitnud. Seejuures tsiteerib ta Kreutzwaldi «Sippelga» (1861) eessõna, milles Kreutzwald seostab võitluse vana kirjaviisi vastu kogu antifeodaalse võitlusega ja naelutab häbiposti uue kirjaviisi vastased. Edasi märgib ta tähtsamaid uue kirjaviisi tarvitajaid ja kriipsutab alla kooliraamatute osa uue kirjaviisi levitamisel. Et näidata uue kirjaviisi võitu, esitab Jakobson andmeid uue kirjaviisi

[22] *Eesti Postimees* 1869, nr. 41.
[23] M. Veske J. Adamsonile 16. märtsil 1877, KM KO.

tarvituseletuleku kohta, öeldes: «Umbes 120 trükipoognat on uue aastast seie maani eesti raamatuid trükkitud, ja neist on ligi 80 poognat (kõik suuremad ja paremad raamatud) loomulikus viisis kirjutatud.»[24] Ehkki esitatud statistika oli veidi meelevaldne, täitis ta oma ülesande, näidates uue kirjaviisi kiiret levikut. Need, kes uue kirjaviisi vastu on, jäävad ajast maha. Oma artikli lõpetab ta üleskutsega, et kõik aitaksid omalt poolt kaasa uue kirjaviisi peatseks võiduks. «Kirjutamise viisi seadmine ja parandamine on õppetud meeste asi, seda peame nende hooleks jätma. Kõik eesti õppetud mehed kirjutavad loomulikus viisis. Ärge ommeti tehkem oma vaenlastele seda rõõmu, et naad meid iseenese keskes lahus näävad . . .»[25]

Jakobsoni keeleline tegevus ei piirdunud aga ainult tema aktiivse osavõtuga võitlusest vana kirjaviisi vastu. Koostades oma «Veikest Geograafiat ehk Maade teaduse käsiraamatut», hakkas ta lähemalt kaaluma võõrpärisnimede ja võõrsõnade kirjutamise küsimust ja leidis, et eesti keel ei saa läbi ilma võõrtähtedeta. Mainitud «Veikese Geograafia» (1868) eessõnas märgib ta: «Siis olen ma ka kaks tähte, *z* ja *f*, juure pidanud võtma, sest et ilma nende abita võimalik ei ole, kõiki võeraid sõnu täielikult üleskirjutada.» Sellepärast kirjutab Jakobson nüüd näit. endise «keograhvi» asemel «geograafia» jne. Ta leiab, et Forseliuse ja Hornungi päevil ei ole õigesti tehtud, kui võõrtähed eesti keelest täiesti välja heideti. Võõrnimede kirjutamiseks oleks tulnud *f* alles jätta. Et seda viga parandada, võtab ta *f*-i ja *z* uuesti tarvitusele.[26] Alates Jakobsonist ongi need võõrtähed jällegi eluõiguse saanud eesti ortograafias.

Tuleks peatuda ka Jakobsoni seisukohtadel võõrnimede kirjutamise küsimuses. Teatavasti kirjutati varemal ajal kõik võõrnimed eestipäraselt. Kreutzwald esitas aga seisukoha, et võõrnimed tuleks siiski kirjutada nii, nagu neid vastaval maal kirjutatakse, kui eesti tähestik seda

[24] *Eesti Postimees* 1869, nr. 33.
[25] Sealsamas.
[26] C. R. Jakobson, Veikene Geograafia ehk Maade teaduse käsiraamat, Tartu 1868, Eessõna; vrd. ka *Eesti Postimees* 1869, nr. 41.

lubab, kusjuures hääldamine märgitagu tarbe korral sulgudes juurde.[27] Hurt oma «Lühikeses õpetuses õigest kirjutamisest» leidis aga, et võõrnimed tuleks «sündsal Eesti kombel» kirjutada, kusjuures perekonnanimed peaksid siiski kirjutatama nii, nagu nime kandjad neid kirjutavad, näit. Rousseau (loe: Russó).[28] Samale seisukohale asus ka Jakobson. Ta märkis, et seniste geograafia-õpikute kõige suuremaks puuduseks olevat see, et nad kõik kohanimed saksa keelest võtavad, ilma et nad eesti keele omapära arvestaksid. Kuid «eesti-keele ise-loodus nõuab, et nõnda kirjutakse, nagu räägitakse, sest muidu peaks läbikaudu igaühe nime taha ühtlasi üles pantama, kuidas teda välja rääkida».[29] Senistes raamatutes aga valitsevat segadus. Kord kirjutatavat hääldamise järgi, näit. *Awinjong, Bordoo,* kord aga jällegi kirjapildi järgi. Jakobson püüdis sellele segadusele teha lõppu, öeldes: «Eesseisvas raamatus on kõik nimed nõnda kirjutud, nagu neid välja räägitakse. Üksi nende kohtade nimed on võera kirjutuse viisi jättetud, keda kuulsa meeste järel nimetakse.»[30] Seega oli Jakobsoni seisukoht selline, et kohanimed tuleb kirjutada vastavalt hääldamisele, isikunimed ja isikunimede põhjal kujunenud kohanimed aga kirjapildi järgi. Hiljem on see seisukoht küll mõnel määral muutunud, kuid tänapäevalgi kirjutame suurt osa geograafilistest nimedest, näit. maailmajagude, ookeanide, merede, suuremate poolsaarte, mäestikkude, maade ja riikide, isegi enamiku pealinnade nimesid eesti hääldamise päraselt, isikunimede puhul aga säilitame selle nimekuju, mis nimel on vastavas päritolukeeles, kui seal tarvitatakse ladina või gooti tähestikku. Jakobsoni teeneks aga tuleb pidada, et ta julgelt laiendas eesti tähestiku piire, märgates päris õigesti, et seoses trükisõna osatähtsuse kasvuga ja kultuuriliste suhete tihenemisega maade vahel paratamatult osutub vajalikuks hakata eesti keeles tarvitama suuremal määral võõrsõnu ja võõrnimesid

---

[27] *Tallorahwa postimees* 1858, nr. 43.

[28] J. Hurt, Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi, Tartu 1864, lk. 14, 15.

[29] C. R. Jakobson, Veikene Geograafia, Eessõna.

[30] Sealsamas.

ning et nende märkimiseks on vaja ka vastavaid võõrtähti.

Peale ortograafia-küsimuste, mis rahvusliku kirjakeele kujunemise ajajärgul olid kõige aktuaalsemad, on C. R. Jakobson suurt huvi tundnud ka sõnavara rikastamise probleemide vastu. Nii nagu teised tolle ajajärgu kirjamehed, on ka Jakobson oma tööde kirjutamisel tundnud sagedasti eesti keele sõnavara puudulikkust ja Kreutzwaldi eeskujul hakanud uusi sõnu soetama. Eriti teravalt kerkis uute sõnade loomise vajadus esile seoses tema põllundusliku teose «Teadus ja seadus põllul» (1869) koostamisega. Seoses selle teose kirjutamisega võttis ta tarvitusele rea uusi sõnu, nagu *ollus, avaus, jääliugustik, kiltkivi* jne. Jakobsoni poolt tarvitusele võetud sõnad aga ei meeldinud Kreutzwaldile ja ta kirjutas «Eesti Postimehes» raamatu kohta arvustuse, milles ta leidis, et raamatu keel peaks olema selgem ja sisaldama vähem võõraid sõnu. Nii ütleb ta: «Uus sõna «o l l u s» — Saksakele der Stoff, tuleks kõige esiteks surnukambri magama panna ja tema aset milgi teisel viisil täita.»[31] Kreutzwald olevat loonud sõnad nagu *hapnik, lämmastik, süsinik, vesinik* (saksa Saumstoff, Stickstoff jne.) ilma *ollus* sõnata liidete varal ja nii võidavat ka teisi sõnu tuletada. Hoolimata Kreutzwaldi hävitavast otsusest on aga Jakobsoni poolt tuletatud sõna *ollus* püsinud tänapäevani keeles. Edasi esitas Kreutzwald omalt poolt rea parandusettepanekuid Jakobsoni poolt loodud sõnade asemele, näit. soovitab ta *eluavaldavad-ollused* (orgaanilised ained) asemele *elavriismed; põhjus-ollused* (elemendid) asemele *põhjustikud; juustollus* (juust-aine, kaseiin) asemele *juustnik, limak; pihkaine* asemele *kliistrik; ärahingama* (lenduma, ära aurama) asemele *ära-aurama; kallistuhk* (potas) asemele *tuha-* ehk *lehelissool; rebupilv* asemele *munavalge* jne. Nagu selgub, olid ainult mõningad Kreutzwaldi ettepanekud paremad kui Jakobsoni omad. Kui aga Kreutzwald pidas ülearuseiks Jakobsoni poolt soovitatud sõnu, nagu *lubjapagu, põldpagu, savikilt,* siis on Kreutzwald siin eksinud.

Kreutzwaldi arvustusele esitas Jakobson vastuse «Eesti

[31] /Fr. R. Kreutzwa/ld, Uus raamat, *Eesti Postimees* 1869, nr. 48.

Postimehe» 51. numbris. Oma vastuses märkis Jakobson, et eesti keeles on vähe oskussõnu. Paljud eesti haritlased eelistavad oskussõnade puudumise ja uute sõnade tuletamise raskuste tõttu kirjutada saksa keeles. Tema olevat olnud sunnitud uusi sõnu soetama, et põllundusest eesti keeles kirjutada. Ühtlasi esitas ta ka nõuded, mida ta olevat arvestanud sõnade soetamisel. Nii olevat ta kõigepealt võtnud suure hulga sõnu rahvakeelest, näit. *happatus* (hape), *limak* (pihkaine), *ärahingama, kiltkivi, rebupilv* jne. Ka uute sõnade tuletamisel ei olevat ta kaugeltki kergekäeliselt toiminud, vaid olevat rohket vaeva näinud, sest selle juures tulevat silmas pidada, kas sõna hästi kõlab, kas ta tähenduselt sobib, kas on kerge meeles pidada, kas õppimist liiga raskeks ei tee jne. Kõiki neid momente olevat Jakobson arvestanud. Pealegi olevat mõnikord raske ütelda, et üks ettepanek on parem kui teine. Tema arvates ei olevat *kliistrik* sugugi parem kui *limak;* sama termini väljendamiseks võidavat soovitada veel teisigi sõnu, näiteks *lüüdnik, pihknik, räppastnik, liitnik, kleebnik* või saksa *kleeber. Olluse* kohta arvab Jakobson siiski, et see on vajalik sõna.[32]

Nagu Jakobsoni vastusest selgub, oli ta õigel teel, kui ta rõhutas, et oskussõnade soetamisel on kõige olulisem selgitada, kas vastaval esemel juba rahvakeeles mingit nimetust ei ole. Et samal aastal ilmus ka F. J. Wiedemanni sõnaraamat, siis sai Jakobson kasutada oskussõnale rahvakeelse vaste leidmiseks seda tänuväärset materjalikogu. Tuletamise põhimõtted näivad Jakobsonil siiski veel mõnel määral ebakindlad olevat ja sufiksite kasutamisel on ta väga tagasihoidlik. Ometi oli õige põhimõte, et sõna puudumisel rahvakeeles tuleb see paratamatult uue sõna tuletamise teel soetada.

Kõige enam uusi sõnu esineb Jakobsonil teoses «Teadus ja seadus põllul», kuid ka teistes tema teostes võib kohata uusi sõnu. Nii on ta oma «Veikeses Geograafias» (1868) tarvitanud murdesõnu nagu *abjas* (praegu abajas), *land* (väike laht) jne., oma «Lühikeses Eesti Grammatikas», mis ilmus 1875. aastal «Kooli Lugemise raa-

[32] C. R. Jakobson, Uute sõnade ja teaduse nimede sünnitamisest, *Eesti Postimees* 1869, nr. 51.

matu» II jao lisana, toob ta niisugused terminid, nagu *vahesõna* (partitsiip), *raske* ja *kerge mõnu* (tugev ja nõrk aste) jne. Üldiselt on Jakobson uute sõnade soetamisel palju tagasihoidlikum, kui oli näit. Kreutzwald.

Mis aga puutub Jakobsoni lugemikus leiduva «Lühikese Eesti Grammatika» sisusse, siis palju uut see ei paku. Koostatuna E. Ahrensi grammatika alusel, sisaldab ta samuti lühikese ülevaate eesti sõnade käänamisest ja pööramisest. Erilist tähelepanu on siin pööratud koolitöö seisukohalt olulistele momentidele, näit. käänd- ja pöördsõna peavormidele ja nende astmele, vormide õigekeelsusele jne. On lisandatud ka mõningaid metoodilisi märkusi õpetajaile. Kinni ei ole peetud Ahrensi grammatikas esitatud normidest, vaid on arvestatud eelkõige kaasaegset keeletarvitust. Näiteks annab Ahrens teatavate tüüpsõnade mitmuse osastavas *-sid*-lõpu (*tubasid, kimpusid* e. *kimpa*), Jakobsoni raamatus aga eelistatakse niisugustel kordadel tolleaegse keeletarvituse kohaselt *-si*-lõppu (*tubasi, jõgesi, vaipasi*). Hoolimata terminoloogia raskepärasusest oli Jakobsoni lugemikus antud grammatiline osa siiski suureks abiks õpetajaile eesti grammatika põhinähtuste õpetamisel. Pealegi oli see esimene eestikeelne grammatiline käsitlus, kus anti ülevaade vormiõpetuse põhiküsimustest, sest varasemad «Koliramatud» sisaldasid üksnes õigekirjaõpetust.

Kuigi Jakobson õpetajana puutus kokku keeleküsimustega ja ka oma ettevalmistuselt oli saksa keele ülemõpetaja, ei saa me teda pidada otseselt eesti keeleteadlaseks. Nii nagu teisedki tolleaegsed haritlased, oli Jakobson elavalt huvitatud eesti kirjakeele arendamisest, eesti ortograafia õigele alusele rajamisest ja ühtlustamisest[33],

[33] Hoolimata sellest, et Jakobson ise kümmekond aastat kaitses uue kirjaviisi eri varianti, ei pooldanud ta seda, et teised kalduksid kõrvale kujunenud normidest. Nii kirjutab ta Hurda kohta J. Adamsonile 20. jaanuaril 1871 järgmiselt: «Ka ei ole mul meele järele, et ta /s. o. J. Hurt — A. K./ korraga nii kangesti Ahrensi keelest kõrvale läheb. Sel viisil meie kirjamehed millaski ühte ei või sündida. Sest igal ühel on oma asi, mikspärast ta tõisiti kirjutab, ja kui iga noor kirjamees jälle uusi seadusi teeb, siis ei või nii pea leppimisest juttu olla. Kui vana täiesti vale ei ole, siis peab teda auustama. Nüüd ei jää meile muud järele teha, kui oodata, missugune kirjapruuk kõige enam rahva seka jõuab tungida.» *Eesti Kirjandus* 1913, nr. 7, lk. 278.

eesti keele sõnavara rikastamisest. Rohkem kui mitmed teised tolleaegsed keelemehed toetus ta soome keelele. Näeme seda tema ortograafilistes taotlustes, kus ta läks liiale soome eeskuju arvestamisel, näeme seda aga ka selles, et ta oma kirjutistes soovitab soome keelt kasutada allikana, mille varal me võime eesti keelt puuduvate sõnadega täiendada.[34] Kui Jakobsoni tegevus sõnavara alal oli siiski tagasihoidlik, siis seda enam tuleb hinnata tema võitlust vana kirjaviisi vastu ja tema tööd uuekirjaviisiliste kooliraamatute koostamise alal, mis aitasid väga suurel määral kaasa uue kirjaviisi kiirele võidule. Hilisema eesti kirjakeele ortograafia kujunemise seisukohalt on kõrgelt hinnatav ka *f*-i ja *z* tarvituselevõtt Jakobsoni poolt.

C. R. Jakobson oli ka keelepõllul tuline võitleja. Ta võitles vana kirjaviisi kui feodalismiaja pärandi vastu ja koos sellega ka eesti keele õiguste eest avalikus elus.[35] Eesti keel on tema käsituses kõige olulisem rahvuse tunnus ja ta suhtub põlglikult neisse, kes salgavad oma rahvust ja muutuvad kadakasaksteks.[36] Kõige ilmekamalt näeme tema suhtumist eesti keelesse tema lühikesest lugemispalast, mille ta esitab oma «Kooli Lugemise raamatu» II jaos. Ta ütleb siin järgmiselt: «Pääasi, kust ühe rahva vaimuharimise järge äratunnukse, on tema k e e l. Keel on ühe rahva harimise kandja ja sellepärast ka tema kauni korra ja priiuse sünnitaja, on tema kõige kallim pärandus. Keel on, kes üht rahvast rahvaks teeb;

---

[34] Vrd. C. R. Jakobson, «Ural-Altai keleselts», *Eesti Postimees* 1866, nr. 26; vrd. ka V. Ernits, C. R. Jakobson, *Eesti Kirjandus* 1910, nr. 12, lk. 479.

[35] Küllaltki hästi iseloomustab C. R. Jakobsoni võitlust eesti keele õiguste eest järgmine katkend tema kirjast J. Adamsonile 1. märtsist 1871: «See protokollide asi konvendide peal on praegu üks väga tähtjas asi. Kui Eestlased siin võitu saavad, et neid prottukollisi eesti keele kirjutakse, siis on neil kül lootust, et edespidi ka tõised keele-asjad võitu saavad. Veikese alustusega hakkavad kõik suured asjad peale. Sellepärast peaksid konvendi liikmed nõudma, et prottukollisi üksi eesti keele kirjutakse ja sealt saksa tõlkisi ülema kohtutele võetakse. Eesti konvendi liikmed ei peaksid milgil viisil neid saksa prottukollisi alla kirjutama. See asi on väga tähtjas, nii ütlemata tähtjas, et üksi poliitika mehed temast täitsa aru võivad saada.» — *Eesti Kirjandus* 1913, nr. 7, lk. 279.

[36] *Eesti Kirjandus* 1910, nr. 12, lk. 479.

ta varjab üht lõpmata väge ja võimu enese sees. Keel ja mõistus käivad käsi käes, sest keel on avalikuks saanud mõistus. Sellepärast võime ka sest, kui kaunis ühe rahva keel on ja kui palju teda haritud, kõige paremine äratunda, missuguse vaimuharimise järje peal rahvas ise seisab».[37]

---

[37] C. R. Jakobson, Kooli Lugemise raamat, Tartu 1875, lk. 163.

C. R. JAKOBSON JA RAHVALUULE

Ü. Tedre

Carl Robert Jakobson on tihedasti seotud eesti XIX sajandi teise poole folkloristikaga. Jakobsonil on suuri teeneid rahvaluule populariseerimisel ja looval kasutamisel, milles ühtlasi avalduvad rahvaluule hindamine ja tema tähtsuse mõistmine rahvusliku kultuuri rajamisel. Viimasest kõneles ja kirjutas juba Fr. R. Faehlmann, kuid saksa keeles ja peamiselt sakslastele. Suure sammu tegi sel alal edasi Fr. R. Kreutzwald, kes rahvaluule kasutamise kõrval asus selle väärtusi selgitama eesti keeles. Fr. R. Kreutzwaldi teostest, eriti «Kalevipojast» innustatuna võrsus juba terve rida rahvaluule kogujaid ning kasutajaid. Nendest on J. Hurda, M. Veske ja J. Kunderi kõrval C. R. Jakobson üks tähtsamaid.

C. R. Jakobson on lakkamatult rõhutanud rahvusliku kultuuri arendamise vajadust ja õhutanud rahvuslikku teadvust. «Üks rahvas meie aeal ei saa mitte enam see võrra teistest auustud ja väärt peetud, mito lehma ja härga tal lautas seisvad, vaid kuidas ta vaimoharimine ja veel mõned muud asjad on. Sepärast peame aegsaste ja mõistusega järgi uurima, mis meie vaimo elo ülespidamiseks tarvis lähäb.»[1] «Vaimuharimise» ja rahvusliku kultuuri ülesehitamise töös pidas C. R. Jakobson väga oluliseks rahvaluule tähtsustamist ja tema laialdasemat ning loovat kasutamist. Seda tõendavad tema vastavad sõnavõtud, teosed ja artiklid. Artiklis «Ural-Altai keleselts»[2] kõneleb Jakobson pikemalt rahvalaulust, märkides

[1] C. R. Jakobson, Mis meil häddast tarvis tähhelepanna, *Eesti Postimees* 1866, nr. 42.

[2] *Eesti Postimees* 1866, nr. 26.

eestlaste ja soomlaste tõsist lauluvaimu ja iseloomustades vanu laule sellistena, mis head ning ülevat ülistades kurjuse ning ülekohtu vastu võitlevad ja armastust äratavad oma rahva vastu. «Et siis meie vanad laulud nenda tähtjad meie rahva elus olnud, seda enam olgo nad meile perlid, mis meie igal pool kogume ja kalliks peame: nad on meie rahva päris vara ja rikkus.»[3] Artikli autor on veendunud, et «Kalevipojast» ja rahvalauludest tuleb igale üksikule eestlasele «see elav ja kosutav tundmine, kes ta on, ja see tundmine saab teda tegudele äratama, mis üksi tema ja ta rahva auuks võivad olla!»[4] Veelgi ilmekamalt räägib ta rahvaluule tähtsusest kaasajale teises artiklis: «Rahvalauludes seisab üks suur harimise vägi. Võtame meie rahva käest tema omad laulud ära, siis alvame rahva harimist ja suretame tema vaimo...»[5]

Rahvaluule looval kasutamisel ja populariseerimisel võib C. R. Jakobsoni tegevuses täheldada nelja põhisuunda. Esimeseks — rahvaluule kasutamine Jakobsoni poolt tema koostatud kooliraamatuis; teiseks — rahvaluule kogumine, kogumisele õhutamine ja uurimine. Siia kuulub ka Jakobsoni tegevus Eesti Kirjameeste Seltsis ja rahvaviiside väljaandmine. Kolmandaks suunaks on uuema riimilise rahvalaulu kasutamine ühiskondlik-poliitilises võitluses (eriti J. W. Jannseni vastu) ja neljandaks — rahvaluule kasutamine «Sakalas».

Neist neljast C. R. Jakobsoni folkloristlikust tööl õigust moodustab kõige probleemirikkama kolmas. Käesolevas artiklis on püütud jälgida uuema riimilise rahvalaulu kasutamist C. R. Jakobsoni poolt, kuna muu folkloristliku materjali kasutamist on puudutatud ainult riivamisi ja pigem küsimusi tõstvalt kui neid lahendavalt.

I

C. R. Jakobsoni esimeseks kooliraamatuks oli «Uus Aabitsa-raamat, kust viiekümne päävaga lugema ja kirju-

[3] *Eesti Postimees* 1866, nr. 26.
[4] Sealsamas.
[5] (C. R. Jakobson) Maa ja rahvas, *Eesti Postimees* 1868, nr. 30.

tama võib õppida» (1867). Samal aastal avaldati Tartus «Kooli lugemise raamat» I, millele järgnes II osa 1875. ja III osa 1876. aastal. Lisaks neile andis Jakobson 1878. aastal välja «Helmed. Kooli lugemise raamat tütarlastele» I. Neis kõigis moodustab olulise osa lugemismaterjalist rahvaluule, mida Jakobson püüdis selleks otstarbeks isiklikult ja tuttavate kaudu koguda, nagu näitab tema kirjavahetus. Peterburis viibides sai ta kasutada muidugi ainult trükis ilmunud rahvaluulematerjali. Selle vähesuse üle on Jakobson ilmselt kurtnud ning vististi ka esimesi eesti haritlasi süüdistanud, nagu selgub J. Weitzenbergi vastusest: «Sa aead seda, et rahvas oma laulusi naeruks peab, õpetatud Eestlaste süüks, kes rahvale asja ei ole ära seletanud. Vale! See on papide ja herrnhuutide töö, kes laulud öölsid kuratist olevad ... Siin saadan ma sinule aga vanad sõnad ja mõistatused. «Estnische Vocabula ja Redensarten» aga palun ma sind läbilugeda ja siis akadeemiku Wiedemanni kätte saata, kes Eestikeele sõnaraamatud kirjutab.» [6] J. Weitzenberg soovitab veel kasutada Hupeli grammatikas leiduvaid vanasõnu ja A. H. Neusi kogus avaldatud rahvalaule. «Sa võid ka muu keele raamatutest osavaid küsimusi (s. o. mõistatusi — Ü. T.) oma lugemise raamatusse kirjutada.» [7] C. R. Jakobson on pöördunud rahvalaulude saatmise palvega ka Fr. R. Kreutzwaldi poole. Kreutzwald oma vastuses kahetseb, et ta seda soovi täita ei saa ning soovitab piirduda «Kalevipoja» ja Neusi rahvalaulude koguga, mis sisaldavat paremiku olemasolevaist lauludest.[8]

Kirjavahetusest selgub, et C. R. Jakobson tutvus oma kooliraamatute koostamisel põhjalikult eesti rahvaluulega, kasutades trükitud materjali kõrval ka käsikirjalisi allikaid, kuivõrd need talle olid kättesaadavad.

«Uus Aabitsa-raamat» sisaldab laulu «Kus sa käisid sokukene», üle saja mõistatuse, 13 vanasõna ja ohtrasti kõnekäände. «Kooli lugemise raamat» I toob juba terve

[6] J. Weitzenberg C. R. Jakobsonile 9. detsembril 1866, C. R. Jakobsoni talu-muuseum Kurgjal (edaspidi Kurgja M.).

[7] Sealsamas.

[8] Fr. R. Kreutzwald C. R. Jakobsonile 2. septembril 1866, ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi Käsikirjade Osakond (edaspidi KM KO).

rea rahvalaule, nagu «Kits läks kiideldes mäele», «Tütre tänu», «Mitu halba ilma peal», «Millal saan mina omile» ja «Laula, laula, suukene». Esitatud on ka rahvajutte, osalt C. R. Jakobsoni enese või tuttavatelt saadud kirjapanekute põhjal, osalt Fr. R. Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsetest juttudest». Edasi leiame vanasõnu, katkendeid «Kalevipojast» ja selle ümberjutustusi. Märkimisväärne on lugemispala «Kudas eestlased enne vanast elasivad», milles on kasutatud palju rahvaluule andmeid. Rohkesti loodusteaduslikke palu ning rahvaluulelisi materjale sisaldav lugemisraamat võitis küll kooliõpetajate poolehoiu, kuid kohtas vastupanu ja otsest vastutöötamist pastorite kui kooliülemate poolt. Selle kohta leiame andmeid nii Jakobsoni kirjutustest kui ka kirjavahetusest.

Üks raamatu innukamatest levitajatest oli Jaan Adamson. «Saatke selle voorimehe läbi oma Aabitsaraamatudest 100 tükki, ma katsun, kui kooli aeg hakkab, neid ära müüa,»[9] kirjutab ta Jakobsonile, või: «Mõne päeva eest kirjutasin Teile, et koolilugemise raamatuid ootan, aga just sel päeval, kui oma kirja olin ärasaatnud, tulli Laakmanni käest üks pak, kus sees kolmkümmend raamatud olli, mis kohe, nagu värsked pekre saiad, ära võeti, kahju et ta rohkem ei saatnud, mul on praegu neist puudus, sest mittu koolilast on ilma jäänud.»[10] Ikka ja jälle tuleb J. Adamson oma kirjades selle juurde, et «kõige kangemad vastuvaidlejad» C. R. Jakobsoni lugemikule on usumehed «vendade seltsist (s. o. hernhuutlikust kogudusest — Ü. T.), need ei taha muud õpetuse raamatuid vastu võtta kui üksi neid, mis taevast ja põrgust räägivad, sest tükis näitavad nagu ei olekski nemad enam siit ilmast, aga tegudega teevad seda valeks, sest müümise ja ostmise juures mõistavad oma kasu väga hästi otsida. Nemad on need, kes praegu veel rahva vaimu kõige rohkem maha muljuvad; kõik vanad kuldsed rahva laulud on nende läbi ära surmatud.»[11] «Vanade kuldsete rahvalaulude» esinemine Jakobsoni lugemikes õhutaski usumehi erilisele vihale niihästi lugemike kui ka C. R. Jakobsoni enese vastu.

[9] J. Adamson C. R. Jakobsonile 30. juulil 1867, KM KO.
[10] J. Adamson C. R. Jakobsonile 29. septembril 1867, KM KO.
[11] J. Adamson C. R. Jakobsonile 24. aprillil 1868, KM KO.

Võiks arvata, et oma raamatute levitamise huvides piiras Jakobson neis rahvaluule kasutamist. Tegelikult oli lugu aga vastupidi — Jakobson jätkas hoolega rahvaluulelise materjali kogumist õpikute jaoks. R. Kallas näit. saatis talle 40 vanasõna[12], Jakobson kindlustas oma lugemikule ka J. Hurda kaastöö[13]. Kui «Kooli lugemise raamatu» esimeses jaos oli 248-st lugemispalast seitseteist kas rahvaluulest või «Kalevipojast» võetud, siis teise jao 146-st palast oli neid juba kakskümmend neli. Jakobson on kasutanud Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistseid jutte», Fr. R. Faehlmanni muistendeid, J. R. Rosenplänteri «Beiträges» ilmunud materjale, ilmselt ka A. H. Neusi kogus avaldatud rahvalaule ja R. Kallaselt ning teistelt saadud vanasõnu.

Tunduvalt vähem rahvaluulelist materjali sisaldab «Kooli lugemise raamatu» III osa. See on arusaadav, kuna lugemik oli pühendatud peamiselt geograafia- ning ajaloo-alaste teadmiste andmisele. Peale mõne katkendi «Kalevipojast» on siin ainult 27 vanasõna ja üks vendade Grimmide muinasjutt.

1880. aastal ilmus C. R. Jakobsoni «Helmed. Kooli lugemise raamat tütarlastele» I. See on üks huvitavamaid ja rahvaluulerohkemaid õpikuid. Jakobson kasutab K. E. Malmi, J. Pärna, Fr. R. Kreutzwaldi, M. Soobergi jt. väljaandeid ja «Vana kannelt». Lisaks sellele on toodud lugemikus Jakobsoni «Mardid», mis on kokkuvõte Eesti Kirjameeste Seltsi poolt 1873. aastal välja antud aastaraamatus ilmunud artiklist, ja annab ülevaate vastavast kombestikust koos neid saatvate lauludega. Edasi on lugemikus toodud Fr. R. Kreutzwaldi artikkel «Eesti rahva lauludest ja ennemuistsetest juttudest», «Sippelga» II osast ja J. Kappi kõne «Vanasõna», mis ilmus samuti Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus 1873. aastal. Lugemiku kaudu saab võrdlemisi sisuka ülevaate eesti rahvaluulest.

C. R. Jakobsoni kooliraamatud etendasid suurt ning tähtsat osa võitluses, mida peeti rahvaluule tagasiandmise eest rahvale. Jakobson lähtus rahvaluule kasuta-

[12] R. Kallas C. R. Jakobsonile 3. novembril 1871, Kurgja M.
[13] C. R. Jakobson J. Hurdale 16. jaanuaril 1872, KM KO.

misel peamiselt kahest arusaamast: 1) romantilisest rahvaluule-mõistmisest tulenev käsitus rahvaluulest kui kõige rahvalikumast, rahva hinge ja vaimu kajastavast kirjandusest ja 2) rahvaluule antifeodaalsest ning antiklerikaalsest sisust paratamatult järgnev üldistus, et rahvaluule on poliitilise võitluse ja agitatsiooni relv. Neist põhimõtetest lähtus ka Jakobsoni tegevus rahvaviiside kogumisel ja nende koorides kasutamisele õhutamisel.

Nagu teada, sai laulukooride rajamine ja koorilaulu areng alguse juba XIX sajandi esimesel poolel. C. R. Jakobsoni isa Adam Jakobson asutas Tormasse nii laulukui ka pasunakoori, viies mõlemad kõrgele järjele. Nii puutus Jakobson juba varases nooruses kokku koorilauluga.

Kooride repertuaaris valitses tollal saksa laul. Pastorite, nagu M. G. E. Körberi, E. H. A. Hörschelmanni, G. F. Rinne jt. sulest ilmus ohtrasti laulikuid, mis propageerisid saksa viise ja nende imitatsioone, mille kunstiväärtus polnud sageli kuigi kõrge. Kooride repertuaari, samuti nagu lauluharrastamistki püüti suunata kiriklik-kösterlikus vaimus, nagu seda tõendavad esimesed laulupühad[14]. Kooride ja lauluharrastamise sattumine pastorite mõju alla mitte üksnes ei pidurdanud rahvusliku muusikakultuuri arengut, vaid ähvardas muutuda üheks saksastamise vahendiks. C. R. Jakobson oli esimene, kes astus välja saksa laenude vastu meie koorimuusikas, ja suunas tähelepanu eesti rahvaviisidele ning soome koorimuusikale. Selleks sai ta äratust Valga seminaris.[15] Seminari juhataja J. Zimse oli hea muusikamees ning innukas rahvamuusika harrastaja, kes ise kogus ja avaldas trükis läti rahvalaule ning äratas ka oma õpilastes huvi rahvaviiside vastu. Mitmed meie esimesed heliloojad — A. Kunileid-Saebelmann, Fr. Saebelmann, A. Thompson jt. — on saanud oma esimese muusikalise hariduse J. Zimse juures.

Esimese eesti üldlaulupeo korraldamisel protesteeris

---

[14] 1863. a. — Ansekülas Saaremaal, 1865. a. — Jõhvis, 1867. a. — Pärnu kihelkonnas.

[15] Vt. A. Jürgenstein, J. W. Jannseni ja C. R. Jakobsoni ilmavaate kujunemisest. Arvustuslised kirjatööd, Tartu 1918, lk. 143.

C. R. Jakobson kindlalt laulupeo nimetamise vastu priiuse juubelipeoks sellal, kui talurahvas antud «priiuses» elas samasuguses viletsuses kui orjuseski. Teiseks astus ta välja ka korraldajate, eeskätt J. W. Jannseni saksiku vaimu vastu, mis avaldus näit. selles, et laulupeo kava moodustasid saksa laulud. Jakobson nõudis vastukaaluks ka eesti ja soome laulude kavva võtmist.

C. R. Jakobson kogus ise ja ka teiste kaudu rahvaviise. «Mul on heameel, et Sa mõnda viisi oled kõlbliku leidnud olevat ja veel rohkem see teadmine, et mo manuskript Sinu kätte on saanud,» kirjutas J. Eglon Jakobsonile.[16] Laulupeo puhul avaldas Jakobson trükis «Vanemuine Kandle Healed. Nelja healega meeste koorid» I, millele 1871. aastal järgnes teine osa. Mõlemad sisaldasid J. Egloni, R. Kallase ja C. R. Jakobsoni enese poolt kirja pandud ja A. Kunileid-Saebelmanni poolt neljahäälseks seatud rahvaviise. Eesti rahvaviiside kõrval leidub seal ka soome autorite laule ning soome rahvaviise ja A. Kunileid-Saebelmanni loodud laule. Ka «Rõõmus laulja. Kooli lugemise raamatu viisid» (1872) tõi rea eesti rahvaviise.

Need väljaanded on e s i m e s e d, mis toovad ära üldiseks kasutamiseks mõeldud eesti rahvaviise. «Vanemuine Kandle Healed» esimese osa eessõnas avaldab Jakobson Faehlmanni muistendi Vanemuise laulust ja Vanemuise lahkumisest, kõneleb siis pikast laulutalvest ja lõpetab: «Loodame, et see eesti laulutalv pea saab otsa olema lõppenud ja üks uus lauluaeg peale hakkanud, kus vana eesti vaimuvägi üksi meie laulikuid juhib, ning meil enam tarvis ei ole, võeraid ehteid kandes oma enese loomust ärasalgada. Meie esimesel laulupühal saab nüüd kül veel surem jagu meie laulust võera viisides kõlama, aga loodame et jo ühel tõisel pühal lugu oopis tõine saab olema. Eesseisvas raamatus aga saavad lauljad üksi eesti laulusi ja eesti viisisi leidma, kes kõik Eestlastest on luuletud ja lauldud. Raamatu välja-andja arvab ennast väga õnnelikuks selle poolest, et ta esimene on, kellele seesugune töö osaks saanud, sest seiemaani ei tunnud meie oma noodiraamatutes muud kui Saksarahva viisisi. Ärgu jäägu see esimene sam väga kaua aea peale

[16] J. Eglon C. R. Jakobsonile 20. detsembril 1868, Kurgja M.

ainsaks sammuks.»[17] Siin avaldatud seisukoht oli diametraalselt erinev J. W. Jannseni omast, kes samal aastal soovitas: «Tõssi on kül, et parrema laulude polest alles suur pudus on, mis koddo ja kolis nelja heälega laulda sünniks, agga seäl peavad armsad laulo õppetajad isse nõu piddama, parremid saksa kele laulusid kokko otsima ja noodi järrele seädima.»[18]

C. R. Jakobson mõistis, et rahvuslik kultuur saab võrsuda ainult rahvaloomingule toetudes. J. W. Jannsen pidas aga eesti rahvusliku kultuuri loomist ilma «saksteta» abita võimatuks. Esmakordselt põrkasid need vastupidised arvamused teravalt kokku laulupeo korraldamise küsimuses. Kord-korralt süvenes lõhe kahe suuna vahel, kuni J. W. Jannsenist sai peaaegu balti sakslaste palgaline ja C. R. Jakobson asus seda reetlikku sobingut paljastama uuemate riimiliste rahvalaulude abil.

II

Uus riimiline rahvalaul, mis hakkas tekkima juba XVIII sajandi lõpul, erineb vanast regivärsilisest rahvalaulust teatavasti eeskätt vormiliselt, vähemal määral ka sisuliselt. Uus rahvalaul jagunes stroofideks, oli enamasti trohheilise või jambilise värsimõõduga ning paarisriimiline. Eriti ohtrasti tekkis just mõisnike vastu suunatud laule. Esialgu olid need laulud ka tõesti laulud: neid lauldi ja nad levisid suures osas suuliselt. Olukord muutus XIX sajandi keskel. 60-ndail ja 70-ndail aastail tekkis kompliitseeritud ühiskondlike tingimuste mõjul laienevas ideelis-poliitilises võitluses balti-saksa mõisnike vastu uus, pooliti kirjanduslik, pooliti folkloristlik luule — ühiskondlik-poliitiline satiir. Mitmekümne-stroofilised laulud levisid rahva hulgas enamasti kirjalikult, käsikirjade ning lendlehtedena. Ühiskondlik-poliitilise satiiri elavnemine peegeldas omapäraselt tolleaegseid ühiskondlikke olusid — rahvamasside poliitilise aktiivsuse tõusu, vaba, võitleva ajakirjanduse puudumist, rahul-

[17] C. R. Jakobson, Vanemuine Kandle Healed I, Tartu 1869, lk. 7—8.

[18] *Eesti Postimees* 1869, nr. 29.

olematust «Eesti Postimehega» ja protesti nürimeelse ning karmi tsensuuri vastu. Ühiskondlik-poliitiline satiir oli anonüümne.[19] Teda levitati käest kätte, aga ka kirja teel. Levikuprotsessis tegi ühiskondlik-poliitiline satiir läbi folkloorsele teosele omase täienemise ja muutumise. Levitajad muutsid satiire oma maitse ja arvamuste kohaselt, täiendasid ja kärpisid. Nii ligines see looming rahvaluulele, kollektiivsele luulele. Kus aga muudatused on üldiselt väikesed ja autorid selguvad, tuleb teosed lugeda ikka kirjanduse hulka kuuluvaiks. Õigusega võib neid pidada nii siia kui ka sinna kuuluvaiks piiripealseiks nähtusteks.

Uuema riimilise rahvalaulu kasutamise küsimuse teeb raskesti jälgitavaks asjaolu, et omaaegsed kasutajad ei pidanud neid laule ja poliitilisi satiire r a h v a lauludeks. On teada J. Hurda väljendused «uuema aja luule»[20] kohta, samuti ka M. Veske seisukoht[21]. Juba seegi asjaolu, et laulu või satiiri esialgne autor oli kas teada või oletatav, välistas sel ajal võimaluse neid rahvaluuleks pidada. Rahvaluulet käsitati ju sellal tingimata v a n a j a a n o n ü ü m s e n a, rahvalaulult nõuti pealegi regiväärsilist vormi. Võib lisada niipalju, et J. Hurt ja M. Veske halvustasid riimilist rahvalaulu mitte ainult seepärast, et see ei kuulunud nende arvates rahvaluule hulka, vaid ka kunstilise nõrkuse pärast. Nad asetasid diametraalselt vastamisi uue laulu ja vana rahvalaulu ning halvustasid esimest teise kasuks.

Meile pole teada C. R. Jakobsoni seisukoht küsimuses, kas uut riimilist rahvalaulu ja ühiskondlik-poliitilist satiiri pidada rahvaluuleks või mitte. Üldse on vähe teada tema otseseid puht-teoreetilisi seisukohti rahvaluule kohta. Oluline on ennekõike see, et Jakobson hindas ühiskondlik-poliitilise satiiri tähtsust ja püüdis seda kasutada.

C. R. Jakobsoni säilinud paberite seas on kolme riimilise rahvalaulu ärakirjad: «Talupoja laul» («Ei me tea,

[19] Erandina on «Mõisnikkude hapu-kurk» varustatud teatega, et see on Eesti priiusenõudjate, vendade Petersonide luuletatud.

[20] Vrd. J. H u r t, Üheksaskümnes kolmas aruanne, *Olevik* 1893, nr. 50 või Üheksas aruanne, *Olevik* 1888, nr. 33 jt.

[21] Vrd. M. V e s k e, Eesti rahvalaulud. Esimene anne, Tartu 1879, lk. VII.

mis see viga»), «Mõisnikkude palvekiri Keisrile» ja «Mõisaherra vanal aeal».[22] Esimene ja viimane on käsikirjal oleva märkuse järgi saadud Kanepist 17. septembril 1870, teine — sama aasta mais.

Esimene laul osutub tegelikult teiseks jaoks seitsmeosalisest laulutsüklist «Eesti mehe kaebus», mis möödunud sajandi keskel oli tuntud üle Eesti, eriti aga Lõuna-Eestis, ja mis levis kümnetes ning sadades ärakirjades. Teine laul oli tuntud peamiselt Lõuna-Eestis, temast on teisendeid vähe. Kolmas laul on üks neid vendade A. ja P. Petersoni laulutsükli «Mõisnikkude hapu-kurk» eeskujul loodud lauludest, mis kirjeldab eestlaste kannatusi «rüütli seltsi» all XIII sajandist alates.

1872. aastal esitati Rakverest tsensuurikomiteele läbivaatamiseks kaks huvitavat käsikirja: «Eesti Paradisi Lillekesed ehk Missioni laulud» (24. veebruaril 1872) ja «Neljas Appokriva raamat Mulgi rahvale» (25. aprillil 1872).[23] Viimane käsikiri sisaldas satiirilise värss-näidendi, mille autoriks on osutunud J. Kunder[24], kuna esimene käsikiri koosnes Jakobsonile saadetud kolmest eelnimetatud laulust ja veel laulust «Suur Eesti sulesõda ja tema ots».

Käsikirjad saadeti läbivaatamiseks G. Schultz-Bertramile, kes tegi ettepaneku mitte lubada nende trükis avaldamist, kuna esimene olevat «jultunud laimukiri, milles teutavad hirvitused tervete seisuste ja ühiskonna teenistuste kohta leiduvad» ning teine «viisakusevastane laimukiri».[25]

Meid huvitab muidugi eelkõige autor või õigemini isik, kes esitas käsikirjad tsensuurikomiteele. Tsensuurikomitee arhiivist see kahjuks ei selgu. Ainus vihje, mille G. Schultz-Bertram teeb, on järgmine: «Autor on keegi närune suli, selle teatud Jacobsoni sõber, kellele Tallinna Vene gümnaasium koolmeistrikohta ei annud tema demagoogiliste ideede pärast.»[26] Võib tingimisi oletada, et

[22] J. Johanson-Pärna, KM KO, mapp 7:4 ja 7:5.

[23] J. Depman, Eesti kirjanduseloo ained vene isevalitsuse arhiivides. Jakobsoni ja Jannseni päivilt, Leningrad 1927, lk. 3—13.

[24] V. Alttoa, J. W. Jannseni reetlikkust paljastavad satiirid aastast 1871/2, *Sirp ja Vasar* 1952, nr. 1 ja 2.

[25] J. Depman, tsit. teos, lk. 3.

[26] Sealsamas.

selleks balti sakslaste meelest «suliks», kes käsikirjad esitas, oli J. Rosenberg. On teada, et sel perioodil olid C. R. Jakobsoni ja J. Rosenbergi vahel tihedad sidemed, kusjuures Jakobson avaldas sageli kirjutusi J. Rosenbergi eest või viimase nime all.[27] Oletus, et käsikirjade saatjaks tsensuurikomiteele oli J. Rosenberg, baseerub veendumusel, et need käsikirjad koostas Carl Robert Jakobson.

See veendumus on võrdlemisi kindel ja toetub tervele reale faktidele. Esiteks annab niisuguseks väiteks alust käsikirjas esinevate laulude, Jakobsonile saadetud laulutekstide ja rahvasuus levinud lauluvariantide võrdlus. Järgnevalt toome siin ära «Eesti Paradisi Lillekeste» tekstid. See on seda põhjendatum, et need laulud on trükisõnas väga vähe tuntud (ilmunud ainult J. Depmani bibliofiilses väljaandes).

«EESTI PARADISI LILLEKESED
ehk
ISAMAA MISSIONI LAULUD.

Motto:
Baltimaa on mõisnikude Paradis, Kirik'sandate taevas, sakste kullakaevandus ja vaeste ära tallatud talupoegade põrgu.

Rakveres.
Trükitud ja müa L. Oppermanni juures.
1872.

TOLAPOEG

1. Ei me' tea, mis see viga,
Talupoega hüütaks «siga».
Nõnda teda sõimatakse
Maal ja linnas nimetakse.

2. Saksa nimi nõnda auusa,
Uhkus paneb käe tal puusa
Ja kes saksa keelt jo mõistab,
Kuidas siis ta nina tõstab.

[27] Selle küsimuse kohta vrd. R. Kenkmaa, Carl Robert Jakobson Tallinnas 1871/72, Tallinn 1939, lk. 22, 36—47.

3. Kavalamat pole nähtud,
Mis kõik sakstest meil on tehtud,
Sunnivad me auusat rahvast
Oma nime salg'ma vahvast.

4. Selle pärast rahva soust
Tunda mittu meest sest teust,
Kel on saksa kuub jo seljas,
Se on eesti sugust väljas. —

5. Seuke mees on pärris «siga»,
Tal on tuhat puudust, viga;
Saksa kuub kül tal on seljas,
Aga keha sees on näljas.

6. Kannab kaela uhkelt püsti,
(Lamba nahka kraege risti);
Istudes lööb põlved risti.
Siiski tale auu antaks,
Saksa nime kandjaks pantaks.

7. Saksu meil on mitmet sugu,
Igal ühel oma nägu;
Mõisnik nummer esimine,
Kirikisand järgmine.

8. Neid kaht pea kelmiseisust
Tunnuks kaugele ju haisust;
Nende kätte kärna tõbi
Teeb meil' valu haavu läbi.

9. Mittu sada aastat juba
Teutavad eesti tuba;
Kord meid oma võrku saiva,
Söövad nüüd kõik meie vaiva.

10. Nemad elavad siin uhkest,
Prasvad ööd ja päeva rohkest;
Kallist riiet keha kannab,
Seda meie higi annab.

11. Sandist nemad härraks saivad,
Kullas, hõbedas nüüd käivad —
Eesti mees, sa päris-ori,
See on sinu vaev ja veri!

12. Eesti maa on oigamisel,
Ööl ja päeval leinamisel
Nende ikke raskest litsub
Enne aega hauda kutsub.

13. Mõisnik räägib: raha! raha!
Taaldri pealt ma raha taha!
Küsimata taale antaks,
Selja taga peale pantaks.

14. Nii nad rahvast solgitanud,
Kantslitelt jo kolgitanud,
Et üks teisel pussi teevad,
Viimate kõik ilma jäevad.

15. Oleks tarkust veidi enam,
Asi oleks palju parem,
Aga kas me kir'kud vähe
Rahvast aavad lolli pähe!

16. Kül ma mõtlen kõigipäidi,
Kuidas auusad, kel tööd veidi
Üksi seitsmes päev, kes püha,
Täidab pastorite keha.

17. Kuuel päeval päha õppib,
Seitsmendamal välja kloppib
Mõni lorib, lobib, lombsib,
Käega vastu kantslit kombsib.

18. Nii ta seadab oma kõne:
«Pärisrent ei saa te' enne
Kui teil taevas kel on löönud,
Siis teil pärisrent on saanud!»

19. Selle pärast ärge nõudke
Ilma vara taga, sõudke

Suud mu püha käele andma,
Võid ja mune kodu kandma!»

20. Tund ehk kaks ta nõnda prassib,
Jutlust ümber sööri vassib,
Teutab seal mehi, naisi, —
Selle eest tal vald ja mõisi.

21. Keelt ta kurgu lakke peksab,
Se tal terved mõisad maksab;
Kül on mehel kena amet,
Seljas särab siid ja samet.

22. Eesti mees oh mõtle ära,
Mõtle ööl ja päeval vara;
Tööd sa teed kas hing sul väljas
Siiski kotti riie seljas.

23. Aga sa ei saa sest aru,
Sest sul puudub tarka toru,
Rumaluses ika elad,
Nii kui laudas põrsas oled.

24. Koolita sa lapsi hästi,
Et neist kauks udu kaste;
Rumalus neid vangis peab,
Pimeduse kottis veab.

25. Tarkus võidab Ilma ära,
Annab auu ja kallist vara,
Paneb võõrad riisjad vangi,
Nende maod nälja sängi.

26. Ei naad muidu tarkust neelaks,
Meile teda kangest keelaks,
Ütteldes: «Kes tarkust nõuab,
Otsekohe põrgu sõuab!»

27. Eesti Jumal õnne anna,
Armu hoolt me' eest veel kanna,
Et see päev jo ükskord tõuseks,
Mil me pimedusest peaseks!

28. Kaua on meid vangis peetud,
Looma viisil ümber veetud,
Üks se, kes silmi pesnud,
Kotti seest on välja peasnud!

MOISNIKKUDE PALVEKIRI KEISRILE 1871.

1. Landraadi lätsi Riiga koku
Ja naksi nõvvu pidama,
Kuis viisi neide vana õigus
Iks jääsi ilma putmata.

2. Ja pikka vaidlemise pääle
Sääl tetti otsus viimate,
Et Keisrile sai palvekiri
Ehk adres säätüs niidade:

3. Suur armuline Keisri herra,
Siin alandlikult pallep teid
Liivlandi ritteride sugu,
Oh võtke heldest kuulda meid!

4. Kui Keiser Peeter edimäne
Võit sõea väega Liivimaa,
Siis vägüsi es nakka tema
Maad enda alla sundima.

5. Üts tuhat säidse sada kümnel
Ta tegi maaga leppingut,
Kel nimi on a k k o r d i p u n k t i,
Ja kelle seen om kinnitud:

6. Et igavetses ajas heidap
Hend Vene ala Liivimaa,
Ja igavetses ajas jääva
Ta sääduse ka muutmata.

7. Se lepping om meil sääduspõhi,
Ja tedä kinnitiva ka
Kõik Veneriigi valitseja,
Kui trooni pääle asteva.

8. Küll Kattarina tõine pandis
Me maale Vene sääduse,
Ent õnnis Keiser Paavel andis
Jäll' tagasi me õiguse.

9. Tost saani om sis rahulikult
Me lugu lännu edasi;
Ent viimsel ajal mitmat viisi
Me leppingut jäll' rikkuti.

10. Sääl e d i m e l t om Vene kerik
Me maal nüüd rohkest ülendet,
Ja lutteruse pappe võimus
Jo väga palju alandet.

11. Me lepping and meil tõiselt lupa,
Me kohtin pruuki saksa keelt;
Nüüd vägüsi meid pandas pruukma
Jo vene-lätti-eestikeelt.

12. Ja kolmandalt meil anti käsku,
Et ekä vastset säädust ka,
Mis riigivalitsuselt tulep,
Peab vastu võtma Liivimaa.

13. Me ommi vana säädustega
Nüüd häitsep õnnen Liivimaa;
Kui Vene sääduse tal' andas,
Sis saab ta hukka minema.

14. Sepärast, Keisri herra, andke
Me õiguse jäll' tagase,
Mis eest teid Jumal õnnistagu,
Ja kaitsku armun alati.» —

15. See adres viidi kolmelt mehelt
Sis Petterburi Keisrile,
Ja Keisri herra oma käega
Sääd sinna pääle vastuse:

16. «Et sääduse kik keisrist hendast
Me riigin välla tuleva,

Sis ritteride palvekiri
Peäp jääma i l m a k u u l m a t a.»

17. Oh vaene ritterite sugu!
Se oli jo üts ninatups,
Mis Keisri herra sulle andis,
Se oli kipe kõrvalops.

18. Se oli sulle paras, paras,
Sa ritteride röövliselts,
So palvusen om tühi lori,
So palvusen om rumal võls.

19. Kuis tohit sina Keisril võlssi,
Et õnnen häitsep Liivimaa?!
Jah mõisniku ja pappi tõeste
Siin maal kui taivan elava.

20. Ent vaise talurahva lugu
Om ütlemata armetu;
Sest hirmus rasse rendi ala
Om tema maha litsutu.

21. Ehk tööd küll teeb ta ööd ja pääva,
Ei rikkamas ta siski saa;
Kui tuli tooren puun ta vaivlep,
Ei ela ega koole ka.

22. Oh Jumal, kuule rahva palvust
Ja ánna ritteritele
Iks rohkem rumalust, et nemä
Veel teesi mõne palvuse!

23. Siis Keisri härra viha lääsi
Mõisnike vasta palama;
Ta lasesi kui Poolakesi
Kui mässajaid neid nupelda.

24. Ent Eestlase, kes Keisri seädust
Ei ole põlgnu kunagi,
Vast päris renti üks kord saasi,
Mis nemä ootnu ammugi!
Kannapäh kihelkonnast.

VIIEKÜMNE AASTA PRIIUSE MÄLESTUSEST. MÕISAHERRA VANAL AEAL.

Vana aegne mõisa herra
Rahvast piinas tuhat võrra,

Enam kui nüüd meie aeal,
Kuis ju rahu mõnel majal.

Rüütli selts, kui seie tuli,
Ristiusu tooja oli,

Risus maad ja tappis rahvast
Risti nime al siin vahvast.

Meie armsad isad, emad
Orjapõlve panid nemad;

Mitmed said ka surnuks löödud,
Kehad metsas koertest söödud.

Koerte viisi palju müüti
Hirmsast nende peale käiti.

Kõiki seda hirmust lugu
Tõi meil püha rüütli sugu.

Paapst kül pühad käsud andis,
Kurjast tööst neid seisma sundis,

Aga tõest, need meie vaevjad,
Paapsti püha käsu naerjad,

Tegid ika kurja tegu,
Ööl ja päeval põlnud magu.

Kuida tegi rüütli sugu,
Oli pappidega lugu.

Rooma paapsti usku olid
Rüütlid, pappid, kui naad tulid

Liivimaale rahvast petma,
Oma pärisorjaks võtma.

Maad naad enestele võtsid,
Vaesed lapsed nälga jätsid.

Kui siin surid mehed, naesed,
Siis jäid maha lapsed, vaesed!

Surnud vanemate vara
Riisus mõisa herra ära,

Sest see oli herra jagu,
Lastega tal põlnud tegu.

Püha rüütel mõisa herra
Võttis laste riidid ära,

Aga siiski armu andis,
Lapsel kotti kaela pandis,

Et ta kerjamas võis käia
Ja ka ööseks metsa jäia.

Kül see oli hirmus lugu,
Mis siin tegi rüütli sugu!

Oma lihahimu täitsid,
Naersid ära palju neitsid;

Avalikus hooraelus,
Lihahimu kanges valus

Elasid need usutoojad,
Oma liha ristipoojad.

Seda Liivi rahvas nägid,
Nende järele ka tegid;

Seda panid rüütlid pahaks,
Sest et endid kiitsid pühaks.

Seal siis Eesti rahvas hüüdis,
Nende küüsist peasta püüdis:

«Tulgu meile Vene sõda,
Et siin lõppeks meie häda!»

Vene vürstid siis ka tulid,
Neile knuudiks, piitsaks olid.

Oh kui palju said naad häbi
Püha hoora teu läbi!

Palju sai neist üles poodud,
Palju Tartu linna toodud;

Tule peal said palju praetud,
Palju ema jõke väetud;

Tuhanded said vangi-rauda,
Kunni näljasurm viis hauda.

Nõnda maa neist tühjentadi,
nende kurjus lõppetadi.

Aga jälle varsi tärkas
Rüütli selts, ja üles ärkas

Eesti, Liivi rahva hirmuks,
Vaeste laste suureks armuks;

Vanemate, laste vara
Rüütli selts sõi jälle ära.

Oh kui hirmus on see valu,
Mis tõi ristiusu elu!

Selle õppetuse läbi
Eesti-Liivimaa sai häbi,

Sest kui seda usku toodi,
Seega palju rahvast poodi;

Tehti meid kõik päris orjaks,
Mõisnikkude tappekarjaks.

Ehk kül usk on kaunis asi,
Aga kuidas käib meil käsi?

Pap meist hakkab rahva saama,
Kui me sünnime jo ilma,

Ja ka surres meid ei matta,
Kui tal mitte rahva anta.

Raha eest meid ristitakse,
Raha pärast leeritakse,

Raha eest meid laual võetaks,
Raha pärast maha maetaks.

Kõik mis teeme, kõik mis saame
Kauba eest veel linnast toome,

See saab mõisa herral rendiks
Meie kuuldsa usu pandiks.

Ehk kül teo orjus kadund,
Peksu harmid ihus kosund,

Siiski vaevataks meid küllalt,
Ei me peäse mõisa põllalt;

Mida enam renti antaks,
Seda rohkem peale pantaks,

Raha kõrvas abitegu, —
Nii et põle elust magu.

Kül me eestirahvas teadvad,
Mis meil saksausk on maksnud.

Eesti maa on sakste taevas —
Meie elame kui põrgus.

SUUR EESTI SULESÕDA JA TEMA OTS.

Viisil: Kätte sain kaks tuhat rubla.

Aastal seitsmekümnel oli,
Kui üks kiri Tartu tuli,

Seisis «Postimehe» sehes,
kahekümne ühes lehes.

Oh mo aeg! Kuis läksid keema,
Hullu hundiratast lööma

Sellest meie pühad mehed,
Korraga kõik kuulsad tähed, —

Saksa maksa õppetajad,
Eesti elu lõppetajad.

Tulivad siis kokku ruttu,
A'ama kavaluse juttu.

Ehk küll meestel lamba näud,
Südames neil hundi teud,

Laul ka suus neil väga vaga,
Aasid siiski kurjust taga. —

«Kellel on meist terve hammas,
Siiski pealt näha lammas,

Annab C. R. J'ile lopsu,
Mis käib läbi maksa, kopsu?»

Nõnda pastor Hansen hüüdis.
Mõni vastust anda püüdis:

Viimaks Hasselblatt tõst' heale,
Jättis Hörschelmanni peale,

Kellel ikka ärksad meeled,
Suus ka mittmit moodu keeled.

Abi-appostoliks heitsid
Hirsch ja Holst, need suured tähed,

Kolbe, kes veel kosib neitsit,
Köster Normann ja muud mehed.

Oh sa pala silk! Kül hädas
oli nüüd ses sulesõdas

C. R. J., se tulihammas,
Kes ka pealt ei näita lammas!

Sada meest ta vasta olid,
Pühal näul välja tulid,

Luusisivad mööda servu,
saivad siiski vasta kõrvu.

Nende nõu ei tungind läbi,
Leidsid üksi naeru, häbi.

Palusivad «Postimeest»,
Et veel seisaks nende eest;

Meelitasid mõisa viisi,
Kummardasid küla viisi,

Aga tema õerus kõhtu,
Sest kui luges järel õhtu,

Siis ta mehikene nägi,
Sõda lugejaid tal tegi,

Ütles sellepärast neile:
«Abiks ma kül oleks teile,

Aga näete, lahja mees ma,
Vaene toit mu kõhu sees ka.

Kui ma veidi nõukam oleks,
Siis kül teile appi tuleks!»

«Mis nüüd teha?» hüüdsid mehed,
Kellel pihta annud lehed,

«Meie auupaistus kustub,
Kes me eest veel üles astub!»

Nagu meelest ära olid,
Jälle kärmest' kokku tulid,

Rääkisivad senna, tänna,
Viljerod siis pani vinna:

«Ilma aigu om me nõvvu:
Võitu saava iks no sivvu,

Kunni Postimees ei tulle,
Ja me palvusi ei kulle.

Ent kui teda saassi võita,
Rahun võisime jäll' sõita!»

Mehed pidasivad nõu siis,
Kuni jut nei keskel tõusis,

Et naad tahtsid rüütlid petta,
Oma abiriistaks võtta:

Saadikuks jäi kõige targem,
Kõne peale kõige ärgem.

See siis hakkas nõnda peale,
Rüütlite ees tõstis heale:

«Auustud herrad, armu näitke,
Meie sõbruspalvet täitke!

Oleme ju käsikäes
Iks siin eland suures väes,

Kunni aetud kurjast vaimust,
C. R. J. me vanast võimust

Nüüd siin hakkab nurja a'ama,
Meie üle võimust saama.

Eesti Postimehes hüüab
Ta kui hul ja rahvast püüab

Alanduse tee pealt a'ada,
Mässamise võrku saada.

Küllap saate veel kord näha,
Kuis te talupoegist teha

Julgevad naad «Eesti rahva»,
Kes te vasta seisma vahva.

Siis se teie loodud ori
Putkab jälle Peterburi,

Otsib õigust, otsib seadust,
Kurat teab, mis Vene teadust,

Nagu valla valitsused
Juba tulnd, te piinatused,

Nõnda saavad uued kohtud,
Pärisrendid, põrgu ohtud,

Kõik te kaela langma maha,
Kas te tahate, ei taha.

Sellepärast saatke abi,
Muidu saame kõik veel häbi;

Kui me rahvas rahul näitab,
See teid üksi püsti aitab!»

Nõnda rääkis palju veel ta,
Kurgu lakke peksis keelt ta,

Kunni rüütlid tõusid püsti,
Lõid käed taeva poole risti.

Siis läks edasi ta jutlus:
«Meil on «Postimehe» ütlus,

Et ta meie poole tuleks,
Kui ta vähe rikkam oleks.

Selle pärast pange kokku
Veidi raha, tehke ruttu,

Et ta teie poole heidaks
Ja te rataste peal sõidaks.

See eest teeme, kül te' nääte,
Head jutlused, et saate

Suured rendid, vagad orjad,
Nende vastu olge kurjad!»

Oh mu aeg! seal põlnud viitust,
Lendas raha, lendas kiitust,

Postipappa heaks raha,
Kiitust kõneleja pähä.

Tuhat kaks nii kokku kanti
Samson saadikuks siis panti,

Et ta kingituse suure
Kannaks Postipappa juure. —

Nõnda lõppis sule-sõda,
«Pühameeste» hirmus häda;

Paunas enam paha nähtud,
See jo kõrdi-astjaks tehtud.

«Postimees» ka ise leidnud,
Mis ta kaua taga nõudnud:

Tema vaese kõhu piinad
Lõppetanud peened viinad,

Riias riisid, Soome saiad,
Peterburi peened peiad.

Rasva läind ta, hammas nüri,
Nagu mõisa jahi Muri,

Kes veel talupoegi haugub,
Muidu ahju taga paugub,

Tagasi ta vahel mõtleb,
Ja siis rasva-higis ütleb:

«Oh ma vaene, mis kõik tundsin,
Kui veel otsekohe kõndsin,

Üle aia kraavi tõtsin,
Karvu okste külge jätsin!»

Nõnda lued ka «Postimehes»
Nummer kolmekümnekahes!

Teinud Päkkapikku Priidu, Tipsu talus,
Ei kusagil maal, kuu enne Mihkli päeva,
aasta hiljem.

C. R. Jakobsoni osa nende laulude kujundamisel saab kindlaks määrata võrdluse teel. Võrreldes Jakobsonile 1870. aastal saadetud laulu «Ei me tea, mis see viga» teksti teiste rahvapäraste variantidega samast laulust, mis on pärit varasemast ajast või 1870. aastal dateeritud [29], selgub, et tegemist on mitte tavalise kujuga, vaid ainukordse variandiga. Anonüümne korrespondent on tõenäoliselt Jakobsonile saatnud laulu «Ei me tea, mis see viga» omapoolsete parandustega sõnastuses ja stroofide järjekorras, mis läheb lahku sama laulu teistest variantidest.

Võrreldes nüüd Jakobsonile saadetud teksti tsensuurikomiteele esitatud tekstiga, peab nentima peaaegu täielikku ühtelangemist. Sellest saab järeldada, et «Eesti

[29] Vrd. Ü. Tedre, Klassivõitluse kajastumine XIX sajandi eesti lõppriimilises rahvalaulus, Tallinn 1955, käsikiri, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut.

Paradisi Lillekeste» tundmatu autor või õigemini käsikirja koostaja pidi kasutama just Jakobsonile saadetud teksti.

Ka laulus tehtud parandused on tähelepanuväärsed. Laulu on püütud parandada lõuna-eesti murdest kirjakeelseks või õigemini põhjamurdeliseks. Hingemaa nõudmine, mis oli talurahvale nii iseloomulik ja esines paljudes lauludes, on parandatud pärisrendi taotlemiseks (18. stroof). Talurahva hulgas sellal laialt levinud poliitiliselt terav hingemaa nõudmise avaldus oleks vaevalt läbi läinud tsensuuri kitsastest väravatest, nähtavasti seetõttu on «hingemaa» parandatud «pärisrendiks». Teiselt poolt on Jakobsoni käsikirjas olevas laulus «Mõisnikkude palvekiri Keisrile» «hingemaa» parandatud pliiatsiga «pärisrendiks». Pole põhjust arvata, et Jakobson parandas ainult üht laulu. Tõenäoline on, et enne tsensuurikomiteele esitamist ta ühtlustas mõlemat käsikirjas olevat laulu. Ühe sõnaga, tekstis tehtud parandused viitavad C. R. Jakobsoni isikule.

Samasuguseid parandusi võib tähele panna ka laulu «Mõisnikkude palvekiri Keisrile» Jakobsonile saadetud ja tsensuurikomiteele esitatud tekstide võrdlemisel. Jällegi on tagasihoidlikult parandatud keelt ja asendatud «hingemaa» «pärisrendiga» (24. stroof).

Kolmandast laulust «Mõisaherra vanal aeal» pole seni leitud samakujulist rahvapärast varianti.[30] Selle laulu osas piirduvad Jakobsonile saadetud teksti ja tsenseerimiseks esitatud teksti erinevused puhtkeeleliste parandustega. Küll on aga tsensuurikomiteele esitatud käsikirjas lisatud laulule viimased kakskümmend neli värssi, milles eriti teravalt rünnatakse pastorite rahahimu. Nii lisa sisuline, kui ka väljenduslik-keeleline külg kõnelevad igati C. R. Jakobsoni kui autori kasuks.

Lõpuks tuleb laul «Suur Eesti sulesõda ja tema ots», mis moodustab antud käsikirja naela. Selle laulu autoriks on peetud C. R. Jakobsoni ennast.[31]

---

[30] Olemasolevad teisendid: 1) ERA II, 4, 27—41 (7) Hanila ja 2) H II 16, 692—694 (3) Risti on liitunud teiste samasisuliste lauludega ning erinevad tunduvalt käsitletavast tekstist.

[31] Vrd. A. Jürgenstein, C. R. Jakobsoni elu ja töö, Tartu 1925, lk. 28.

Viimase laulu tähtsus selgub siis, kui peame meeles, et vähem kui kaks kuud pärast «Eesti Paradisi Lillekeste» tagasilükkamist tsensuurikomitee poolt, esitati tsenseerimiseks uus käsikiri — «Neljas Appokriva raamat Mulgi rahvale», mis sisaldas sama nime all tuntud satiirilise värss-näidendi J. W. Jannseni äraostmisest sakslaste poolt.[32] Muidugi keelati ka selle teose trükis avaldamine.[33]

Käsikirjade järgnevuses ilmneb selgesti nende põhiline eesmärk: paljastada J. W. Jannseni reetlikkust ja ostetavust. On ka selge, et niisugune taotlus oli kõige omasem C. R. Jakobsonile. Võeti talt ju «Eesti Postimehe» veergude sulgemisega kõige vahetum võimalus pöörduda rahva poole. Jakobsoni taoline tulihingeline võitleja ei saanud leppida J. W. Jannseni saksameelsusega, kõnelemata otsesest rahvuslike huvide reetmisest, mis pidi kutsuma ja kutsuski esile raevuka protesti. Rahulolematusest J. W. Jannseniga räägivad selget keelt Jakobsoni kirjad juba enne tuntud sulesõda ja «Eesti Postimehe» äraostmist sakslaste poolt. «Aga süda läheb mul täis, kui selle peale mõtlen, kuidas Jannsen iga pääv rahvale ühest meelest rüütlitega ete räägib ja neid sunnib, oma silmi puhtast kinni panema. Taga selja müiakse meid ära, kõik meie eesti asju tallatakse jalgega, meie õppetud mehed, kes oma sugu ära ei salga, hulguvad mööda maailma ümber, oma isamaal ei leia naad leiba, kõik hea püüdmine rahva kasuks läheb nurja, võerad meie maal nõuavad rohkem kui jumaliku auu, lasevad ennast hirvitades kummardada, ja — meie noomime rahvast aealehtedes sõbrust pidada nende meie sõpradega, nendega ühelmeelel (see on üksi meie poolt) elada, meie ehitame neile auusambaid ja võttame neid iga kord, kui naad ehk mõne linna litsi majast tagasi tulevad, lauluga — jumala sõna lauluga vasta ja kuulutame siis jälle oma «Postimeeste» pasuna healel kuidas naad lahked olnud ja meile — suukastet annud! Seesugused jäleda rumaluse tükkid võivad kül iga mõistliku isamaa armastaja südant

---

[32] Vrd. A. P a l m, Eesti esimene poliitiline näidend, *Eesti Kirjandus* 1930 nr. 1, 2, 3 ja V. A l t t o a, J. W. Jannseni reetlikkust paljastavad satiirid aastast 1871/2, *Sirp ja Vasar* 1952, nr. 1 ja 2.

[33] Vrd. J. D e p m a n, tsit. teos. lk. 3.

haigeks teha,» kirjutas ta J. Adamsonile. «Jannsenile ei või ma ka seda asja sugugi andeks anda, ta juhib rahvast ühes jõledas tigeduses (sest rumal ta ei ole) hukkatuse sisse.[34] See kirglik tiraad ei ole esimene ega jää viimaseks. Ent samal ajal võttis J. W. Jannsen veel Jakobsoni kaastööd vastu. 1870. aastal puhkes Jakobsoni artikliga «Kust tuli mullu nähtud väljarändamise tuju eesti talupoegadele ja kuidas oli seesugune hul tuju üleültse võimalik»[35] äge poleemika Eesti koolioludest, milles pastorite koolipoliitika kaitsjaina esinesid Viljandi kihelkonna pastor F. Hörschelmann, Simuna köster V. Normann, Viljandi kihelkonna koolmeister M. Kirsel, J. Tõnnsohn ja pastor P. E. Hesse. V. Normannile kinnitati muide tänuliku pastori initsiatiivil memoriaaltahvel kirikumüürile. See sulesõda, mis kasvas J. W. Jannsenil üle pea, kestis peaaegu kogu 1870. aasta. Poleemika, millest kõnelebki viimati nimetatud laul, ärritas tugevasti eelkõige kiriklikke ringkondi, kelle survel J. W. Jannsen järgmisel aastal sulgeski oma ajalehe Jakobsonile. C. R. Jakobsoni viimane artikkel avaldati «Eesti Postimehes» nr. 5. 1871. aastal. Seda kõike on ladusates värssides ja tugeva irooniaga kirjeldatud laulus «Suur Eesti sulesõda ja tema ots». Laul näitab tegelaste ja olukordade head tundmist (nimetades juhtivaid pastoreid-koolitegelasi, tundes nimemärke ja mainides ka saksakeelses ajakirjanduses esinenud artiklite autoreid) ja on seega andnud põhjust pidada laulu autoriks C. R. Jakobsoni. Seni pole leidunud täiendavaid andmeid selle oletuse kinnitamiseks, ent ka oletuse ümberlükkamiseks ei ole materjali.

Kõma «Eesti Postimehe» veergude sulgemisest ulatus juba aegsasti Jakobsoni kõrvu. «Laaland[36] ütles mulle, et Jannsen olla kindlasti toutanud (kellele? seda ta mulle ei nimetanud) mite üht kirja enam minu käest vasta võtta. Nr. 2 sees on aga üks mees jälle minu kallale kippunud, ja ma olen jo vastuse Jannseni kätte saatnud. Ma ei ole sugugi teravaste kirjutanud, ja olen ka Jannsenile

[34] C. R. Jakobson J. Adamsonile, jaanuar 1869, KM KO.
[35] *Eesti Postimees* 1870, nr. 21.
[36] Peterburi kindralsuperintendent.

nimetanud, mis ma Laalandi suust kuulnud, aga ühtlasi ka üttelnud, et ma seesugust juttu koguniste ei võida uskuda, kül näeme, mis ta teeb.» [37] Siit ilmneb, et Jakobson tundis vastaste kavatsusi ja neid ennetada püüdes andis Jannsenile mõista, et ta teab salajasest kokkuleppest.[38] J. W. Jannsen kas ei uskunud C. R. Jakobsoni või oli juba niivõrd seotud, et ei saanud lepingust taanduda. See muidugi ainult kinnitas Jakobsoni põhjendatud kahtlustusi selle kohta, et «... Pärnu Postimees on saksa käes ja Eesti Postimehe väljaandja Sakste käes ...» [39] Aasta teisel poolel oli Jakobson juba sobingu olemasolus niivõrd kindel, et võis teatada: «Jannsenist ma enam ühtegi ei pea, ta on täitsa meie rahva äraandjaks heitnud. Sellepoolest on mul selged tunnistused käes. Väga kurb asi!» [40] ja mõni kuu hiljem: «Seda (Jannseni reetlikkust — Ü. T.) minule Hurt rääkis, sest ka tema käest on rüütlid nõudnud, et avalikult ennast minust lahti ütleks, mis aga Hurt ei ole teinud. Jannseniga olen ma mittu korda jo katsunud leppitust teha, aga sellest ei ole juttugi,» [41] ning veelkordselt: «Ongi väga soovitav, et mitmetsugu teed käiakse, kui need aga auusad on. See ei ole aga auu tee, kui ennast rahva vaenlastega ühendatakse, et vastalisi rahva-mehi hukkatuse sisse saata, nagu seda Jannsen teeb.» [42] Sedasama kirjutab Jakobson J. Adamsonile, lisades juurde palve: «Luik oli minu juures ja rääkis minule, et Teie pool üks laul Jannseni kahe tuhande rublast ümber peada käima, keda ma ka minule paluksin saata. Üks laul minul jo on «Eesti suur sulesõda ja tema ots», aga Luik ütles, et ta ka veel üht tõist laulu tunda.» [43] Võib arvata, et C. R. Jakobsonil mõlkus juba sellal meeles koostada mitmetest pilkelauludest käsikiri ja see avaldada, et sel kombel anda Jannsenile purustav hoop.

---

[37] C. R. Jakobson J. Adamsonile 20. jaanuaril 1871, KM KO.
[38] Vrd. V. Miller, Eesti ajakirjandus baltisaksluse teenistuses, *Eesti Kirjandus* 1940 ja *Eesti Keel ja Kirjandus* 1941.
[39] C. R. Jakobson J. Adamsonile 6. aprillil 1871, KM KO.
[40] C. R. Jakobson A. Reinvaldile 25. augustil 1871, KM KO.
[41] C. R. Jakobson A. Reinvaldile, november 1871, KM KO.
[42] C. R. Jakobson J. Hurdale, dateerimata, 1871. aasta lõpp, KM KO.
[43] C. R. Jakobson J. Adamsonile 2. jaanuaril 1872, KM KO.

Palves mainitud teine «laul» oli tõenäoliselt «Appokriva raamat».[44] Näidendist teatas Jakobsonile A. Reinvald: «Kreis kooli pois Kunder, Villandis on sellest (J. W. Jannseni müüdavusest — Ü. T.) ühe naljaka näite mängi kirjutanud kudas Jannsen von Wahliga seda müümise kaupa sobitanud. Vägä veider ja kena! Ma sooviksin Teile teda ka ära nähä.»[45]

Teateid J. W. Jannseni kohta tehtud pilkelauludest on teisigi ja varasemaid. J. Eglon teatab: «Tammanil on Jannseni üle pik sõimulaul. Laulikuid on nüüd kui seeni metsas.»[46] Sama teatab A. Reinvald: «Nagu mo sõber Kreutzwald kirjutas olla see tema rahva kauplemine ka nende maast läbi jooksnud; aga Jannseni endised sõbrad aeda, et Teie käest see jut tõusnud. — Meie poole tõivad esimesi sõnumeid veiksed laulu salmikud. Wühner andis mulle ka ühte lugeda aga ei lubanud mite mahti ära kirjutada. Ta on Jannseni tru sõber, seda palun ka Teid tähele panna.»[47]

Võib arvata, et teated pilkelaulude levikust ja mõjust andsidki C. R. Jakobsonile mõtte neid ka trükki toimetada ning seega nende mõjupiirkonda tohutult suurendada. Tsensori keeld hävitas selle lootuse. Tekib küsimus, kas Jakobson loobus pilkelaulude levitamisest? Näib, et ei! Trükis avaldamise asemel asus ta kasutama vaevarikkamat kirjateel levitamist.

Selle väite kinnituseks on kaht laadi tõendeid. Kirjavahetusest selgub, et Jakobson on oma tuttavatele saatnud mitmesugustest lauludest ärakirju. Näiteks: «Ma saadan ka ühe laulu ühes «Tark karu, rumal aru», mis siin Tallinnas jo 7 aasta eest tagasi Jannseni peale tehtud ja trükkitud.»[48] Mainitud laulu koostas H. L. Wilde.[49] Ka Kölerile on Jakobson läkitanud laule.[50] «Teatavast laulust» on juttu juba mõnevõrra varasemateski kirja-

[44] Vrd. ka A. Palm, Eesti esimene poliitiline näidend, *Eesti Kirjandus* 1930, nr. 1, 2, 3.

[45] A. Reinvald C. R. Jakobsonile 5. veebruaril 1872, KM KO.

[46] J. Eglon C. R. Jakobsonile 21. septembril 1871, Kurgja M.

[47] A. Reinvald C. R. Jakobsonile 9. detsembril 1871, KM KO.

[48] C. R. Jakobson J. Adamsonile 11. juunil 1872, KM KO.

[49] Vrd. V. Alttoa, J. W. Jannseni reetlikkust paljastavad satiirid aastast 1871/1872, *Sirp ja Vasar* 1952, nr. 1.

[50] C. R. Jakobson J. Kölerile 4. aprillil 1872, KM KO.

des.[51] Tõsi küll, üheski neist kirjadest pole mainitud konkreetselt «Suurt Eesti sulesõda» või ka «Appokriva raamatut», kuid tuleb arvesse võtta Jakobsoni ettevaatlikkust. Need laulud olid tsensuuri poolt tagasi lükatud, nende olemasolu teada balti sakslastele, kes analoogiliste laulude («Eesti mehe kaebus» jt.) levitamise eest karistasid peksu ja isegi vanglaga.[52] On seepärast täiesti mõistetav, et kirjavahetuses on juttu ainult laulust ega kõnelda konkreetselt laulu pealkirjast või sisust.

Kui kirjavahetusest leiame otseseid andmeid laulude levitamisest, siis kaudselt kõnelevad sellest säilinud, sageli anonüümsed lauluvihikud, mis sisaldavad niihästi laulu «Eesti Paradisi Lillekesed» kui ka «Appokriva raamatut». Sageli on lisatud veelgi mitmesuguseid laule.[53] Sealjuures esinevad need laulud sageli koos märkusega «C. R. Jakobsoni luuletused» või lihtsalt nimemärgiga «C. R. J.»[54]. Oleks imelik pidada seda *juhuseks*, kui rahva hulgas ringlevaile lauludele, mis on võrdsed Jakobsoni vastavate käsikirjadega, on lisatud C. R. Jakobsoni nimi või nimetähed. Palju tõenäolisem on oletus, et nimetähed kajastavad teadaolevat tegelikku autorit või levitajat.

Kõige rohkem aga esineb niisuguseid käsikirju «Appokriva raamatu» ja «Suure Eesti sulesõja» eksemplaride puhul,[55] mis kõneleb selget keelt käsikirja Jannseni-vastasest eesmärgist. A. Palm on tõestanud ringlevate «Appokriva raamatu» variantide pärinevuse ühest allikast, nimelt Jakobsonile saadetud käsikirjast. See tõestus annab võimaluse väita, et Jannseni-vastaste käsikirjade liikuma panija, n. ö. *primus motor* oli C. R. Jakobson.

---

[51] C. R. Jakobson J. Adamsonile 1. märtsil 1871, KM KO.

[52] Vrd. A. *Jürgenstein*, Pilkeluulest eesti rahvalauludes ja kirjanduses, *Looming* 1926, nr. 10, lk. 1053.

[53] Vrd. näit. KM KO, EKLA Väikekogu 8:9.

[54] Näit. KM KO, reg. 1956/145, H. Möldermanni paberites aastast 1877 «Eesti Talupoja laul», mille all on «C. R. J.». Laul on sama.

[55] Vrd. ka A. *Palm*, Eesti esimene poliitiline näidend, *Eesti Kirjandus* 1930, nr. 1, 2, 3.

III

Vaadeldes C. R. Jakobsoni tegevust uuema riimilise rahvalaulu levitamisel, tekib küsimus ka mõnede rahvaluuleks peetud laulude omistamisest Jakobsonile kui autorile. Selleks annab põhjust näit. järgnev A. Reinvaldi kirjast toodud katkend: «Teid ma tänän väga, et mulle oma kirja peal Tallinna linna näha saatsite:

Mis üks linn on mere ääres
kodu pinna nurga veeres —

Sest salmi sabasti kinni võttes peame Teidki Akikaki ja Taiduraidu rahva laulude valamise eest kõigest südamest tänäma. Sakkalaste suus ja sules liiguvad nad juba tubliste, noh eks ta ole k e v a d i n a a e g mis siin iluste liblikute üle imestada jääb. — Aga ma ütlen: üks nina tubak ta n e i l e on kui märkavad. Paras, Paras!!»[56] Seni ei ole läinud korda leida Jakobsoni kirja, mille vastuseks oli nimetatud kiri. Seepärast on raske kindlaks teha, millistest lauludest on jutt. Reinvaldi kirjast jääb mulje, et tegemist on Jakobsoni poolt loodud pilkelauludega, mis on suunatud kas J. W. Jannseni või balti-saksa parunite ja pastorite vastu. Tõenäolisem näib olevat viimane oletus, sest vastasel juhul oleks põhjust rääkida mitte mitmuses, vaid ainsuses (ninatubakas «talle», mitte «neile»). Reinvaldi kirjast võib ka aru saada, et need laulud levisid Viljandimaal õige kiiresti, ja oletada, et Jakobson pani Reinvaldile südamele nende levitamise eest hoolt kanda.

Küsimus on aga selles, milliseid laule Reinvald mõtleb «Akikaki ja Taiduraidu rahva laulude» all. Ilmselt on tegemist mitme, vähemalt kahe lauluga. Uuem riimiline rahvalaul on suures osas veel läbi töötamata, isegi registreerimata. Seetõttu ei või muidugi midagi absoluutse kindlusega väita, kuid seni ettejuhtunud ja uuritud materjali hulgast olen tabanud ainult ühe laulu, mille pealkirjas esineb sõna «Taiduraidu»: «Mida üks taiduraidulane laulab, kes Euroopamaalt on tagasi tulnud».[57] Laul on järgmine:

[56] A. Reinvald C. R. Jakobsonile 30. aprillil 1872, KM KO.
[57] KM KO, Grenzsteini Kirjakogu 4, 8—11 (12).

«Kaugelt tagasi ma tulin
Kesk öö kodu piiril olin:
Tähed läikides mind saatsid
Isa maa peal maha vaatsid
Maa pind pimeduses puhkas
Ele taevas nagu ohkas.
Puhkasivad ka ta orjad,
Wõera rahva tiu karjad.
Oh, mu süda, ära kurda!
Tahaks nagu katki murda
Et kõik sinu vennad, õed
Sinu põllud, vainud, jõed
Orja paeladesse poodud
Tigedamalt ära müüdud.
Ehk kord tulevad need päevad,
Kus mu silmad jälle näevad
Priiust jälle olemassa,
Vaba elu tulemassa.
Ele taevas nagu ohkas
Maa pind pimeduses puhkas.
Puhka rahus, vaene ori!
Sinul sundijate kari.
Öö ju sinu ainus rahu,
Kus sind sundijad ei rõhu.
Puhka rahus! Vaevalt koitu
Jõuab päike, saab sind köitu
Võtvad jälle sinu sundjad
Sinu valust rõemu tundjad.
Mööda on need kaunid ajad
Kui sul oma põllud, majad.
Võerad usu toojad tulid
Sinu juure, targad olid.
Kuulutasid oma usku,
Tõivad sulle palju tusku;
Rääk'sid heasta vasikasta
Mis neil olnud Jumalasta:
Kelle riigis palju rahu
Kes ei ole mitte valju.
Tõivad sulle eba kuju
Sinu «Taadi» saatsid koju.
Aga nende vaga juttu

Sa ei uskund nõnda ruttu:
Eba kuju põln'd sull' vaja,
Saatsid nad kõik üle raja.
Aga vara rõemus olid,
Tagasi nad hulgal tulid
Siis sind ahelasse panid,
Sinu naised ära kantsid.
Sinu vara ära võtsid
Oma usu sulle jätsid.»

Laul on suunatud balti sakslaste vastu ja kritiseerib eriti «võõrast usku», «usutoomist» ja «usutoojaid». Tavalisest rahvalaulust eraldab teda märgatav kohmakus ja isegi abitus keeles.

Kas piisab pealkirjas esinevast sõnast, et seda pidada C. R. Jakobsoni poolt loodud lauluks? Tõenäoliselt. Vaevalt oleks Reinvald hakanud sõnu välja mõtlema, teisi laule aga «Taiduraidulastest» ei leidu. Juurde aga tuleb veel üks argument. Nimelt esineb see laul mõnes käsikirjas koos «Neljanda Appokriva raamatu» ja «Suure Eesti sulesõjaga».[58]

Samas käsikirjas leidub veel üks huvitav laul «Mõisa saksa tempel» [59].

«Armas Eesti rahva sugu
Väga kurb on sino lugu
Sind pole inimesteks peetud
Halvemalt kui koera veetud

Priius sinust ära võeti
Orjadeks sind järel jäeti
Orja turudel sa seisid
Keda müüdi nagu veised.

Siis teid ühest teise veeti
Koerte viisil üles peeti
Päeval rasked tööd sa tegid
Öösel ahelaid sa nägid

[58] KM KO, EKLA Väikekogu 8:9.
[59] KM KO, Grenzsteini Kirjakogu 4, 398—999 (V). Variant EKLA Väikekogu 8:9 on katkendlik.

Paremad kõik maade kohad
Sinna tarvis mõisad teha
Nende ütles hakki sugu
Kellest peetas palju lugu

Eesti rahvas ära aeti
Kohad mõisa maadeks jäeti
Siis seal tekkisivad mõisad
Nagu orjavitsa võsud.

Nüüd sa näed need pühad templid
Keda ehitanud kepid
Priipõlve aasta ra'ad
täitvad meie Eesti maad

Oh sa hirmus röövli sugu
Väga kole sino tego
Küll sa üks kord kohtu tuled
Ja siis pärast põrgus põlet.

Kui sa püha templit näed
Pane varsti risti käed.
Kui sa sinna templi tuled
Püha saksa keelt sa kuuled.

Eesti mees kui astud ligi
Pühib üle otsa higi
Palav langeb üle keha
Muud kui võta mütsi maha

Nõnda suur on saksa hirm
Mitmel kulund mütsi sirm
Muud ei või seal templis teha
Kui et kummardad end maha

Siin Eba püha kuju ees
Põlvil seisab Eesti mees
Ja hirmuga ta väriseb
Et süda lõhki käriseb

Paar tundi põlvi peal
Ennast hoiab üleval
Annab suud ta püha käele
Püha herra hüüab talle

Hoitke endid ütlen tõest
Jacobsoni seltsi eest,
Mis kui kuri kärna tõbi
Löönud Eesti rahvast läbi

Kes teil lubab priiust, õigust,
Saksa sugu üle võimust
Kindlast meie poole hoidke
Truuist meil käsku täidke.»

Mõned väljendused selles laulus on ühised «Taidurai-dulaste lauluga». Mõlemas laulus on juttu «eba kujust» või «ebapüha kujust». See väljend on rahvalaulus küllalt ebatavaline ning sunnib otsima ühist autorit. On tõenäoline, et selleks on antud juhul C. R. Jakobson. Kas see laul ei olegi Reinvaldi kirjas mainitud «Akikaki» rahva laul? Laulus on tõepoolest juttu «hakkidest», «hakisoost», kelle all mõeldakse saksa orjastajaid.

Mõlemal laulul on ühesugune eesmärk, mõlema siiani teada oleva leviku areaal on ühine, mõlemad esinevad C. R. Jakobsoni poolt koostatud salajases käsikirjas, mõlemad levisid koopiatena rahva seas. Mõlema laulu sisu, neis avalduv terav vaen pastorite ja usu vastu aga otse sunnivad meid pidama autoriks või vähemalt redigeerijaks Carl Robert Jakobsoni.

Esitatust selgub, et C. R. Jakobson oli möödunud sajandi 70-ndate aastate algul üks innukamaid käsikirjalise salakirjanduse levitajaid ja loojaid. Tema nimega seotud uuema riimilise rahvalaulu hulka kuuluvad värssteosed on suunatud balti-saksa mõisnike ja pastorite vastu, eriti aga eestlaste-renegaatide vastu, kelle tüüpkujuks oli J. W. Jannsen, kes seetõttu muutus peamiseks pilkeobjektiks. Nendel lauludel oli suur tähtsus talurahva poliitilise silmaringi ja teadlikkuse tõstmisel. Lauludest õhkub teravat vaenu kiriku ja ususulaste vastu,

mis aitas naeruvääristada ja seega hävitada kirikumeelsust. Eriti silmapaistvat osa mängisid aga Jannseni-vastased satiirid, mis levisid laialt ja õõnestasid J. W. Jannseni autoriteeti ning «Eesti Postimehe» mõju. Satiiridest jäi Jannsenile reeturi maine, mida ei suutnud hävitada ka tema ümberlükkamised ja igasuguse sobingu eitamine. On ilmne, et see oli üks põhjustest, mis tunduvalt halvas Jannseni avalikku tegevust. Ta suruti eemale Tartu Eesti Põllumeeste Seltsist ja mujalt. J. W. Jannsen oli niivõrd diskrediteeritud, et hilisemadki katsed teda austada, talle auaadresse või muid avalikke austusavaldusi osutada leidsid alati otsustavat vastuseisu.

Mõnedki asjaolud jäävad andmete puudumise tõttu veel hämaraks. Pole näiteks teada, kes saatis C. R. Jakobsonile Kanepist ülalnimetatud laulud. Võib arvata, et see oli köster-kooliõpetaja A. Daniel — vähemalt pole teada neist aastaist ühtegi kirja mõnelt teiselt isikult, kes oleks asunud Kanepis. Selgusetuks jääb ka isik, kes esitas käsikirjad tsensuurikomiteele. Pole kahtlust, et selle ürituse taga seisis C. R. Jakobson, aga kas esitajaks oli A. Rosenberg või mõni teine — seda pole teada. Päris kindlaks pole tehtud ka nende laulude käsikirjalise leviku ulatust, mis nõuaks spetsiaalset monagraafilist uurimist.

MATERJALE C. R. JAKOBSONI AJALEHE ASUTAMISE KATSETE JA KIRJASTAMISTEGEVUSE KOHTA AASTATEL 1868—1876

J. Depman

Enne kui Carl Robert Jakobson 1878. aastal sai hakata välja andma ajalehte «Sakala», oli ta juba üheksa aasta kestel teinud terve rea tagajärjetuid katseid ajalehe väljaandmise loa saamiseks. 1868. aasta novembrist kuni 1870. aasta detsembrini taotles ta Peterburis luba ajalehe «Valgus» väljaandmiseks. Kuna see üritus ähvardas nurjuda, esitas ta vahepeal (märtsis 1869) palve «Eesti rahva nädalalehe» väljaandmiseks. Et aga «Valguse» küsimus oli veel otsustamata, ei tulnud nädalalehe taotlus tõsisemale arutluselegi ja suri ühes eitava otsusega «Valguse» suhtes.

Kui eesti ajalehe asutamise katsed Peterburis nurjusid, hakkas Jakobson 1871. aastal taotlema «Edasi» nimelise ajalehe väljaandmise luba Tallinnas. Jõupingutused selle plaani teostamiseks kestsid kuni 1876. aasta märtsini. Nähes aga, et ajalehe rajamiseks Tallinnas on vähe lootust, esitas vahepeal Vändrasse elama asunud Jakobson uue palve «Edasi» väljaandmiseks Viljandis, kus sel ajal ei ilmunud ühtki eesti- ega saksakeelset ajalehte (Tallinnas oli 1875. aastal hakanud ilmuma eestikeelne pastorite poolt toimetatud «Ristirahva pühapäeva leht»). Seegi katse jäi tagajärjetuks, ehkki Jakobsonil leidus paaril korral üsna tugeva positsiooniga toetajaid (siseminister Timašev, Balti kindralkuberner vürst Bagration, Eestimaa kuberner vürst Šahhovskoi-Strešnev).

Tagajärjetud pingutused uue eestikeelse ajalehe rajamiseks aastatel 1868—1877 olid Jakobsonile eelkooliks,

mis mõjutasid ta praktilise võitlustaktika väljakujunemist. Õppinud tundma paljusid võimumehi ja tsarismi bürokraatliku aparaadi tegevust, omandas ta mõnesugust elutarkust, mis talle «Sakala» ajajärgul osutus kasulikuks.

Uute materjalide esitamine Jakobsoni ajalehe asutamise katsete kohta peaks olema põhjendatud, kuna see aitab kaasa nii Jakobsoni elutöö kui ka ajastu ühiskondlik-poliitilise võitluse mõistmisele. Alljärgnevalt esitatud andmed on pärit tsaariaegse Trükiasjade Peavalitsuse arhiivist, mis enne Oktoobrirevolutsiooni ei olnud uurijatele kättesaadav. Arhiivi kasutamisel 1924. ja järgnevatel aastatel selgus, et enne 1917. aastat oli seda ainsa uurijana kasutanud ajakirja «Исторический Вестник» toimetaja, keda valitsus luges selleks küllaldaselt «usta-vaks».

Nende ridade kirjutamisel tõuseb autorile silmade ette kauaaegne vana sõber Juhan Lilienbach, kellega ta mitmetel ja mitmetel õhtutel sama laua taga, samas toas mõtteid vahetas nende uute andmete üle, mis päeva kestel arhiivist olid leitud. Lilienbach oli alati autori innustajaks selles uurimistöös. Ta tundis erilist huvi just C. R. Jakobsoni puudutavate dokumentide vastu. Nende ülesotsimine arhiivist võttis palju aega, ja nad osutusid leituks alles sel ajal, kui Lilienbach juba lamas haigevoodil, kust ta enam ei tõusnud. Ainult seetõttu jäid need dokumendid avaldamata seerias, mille me omal ajal avaldasime H. Pöögelmanni ja J. Anveldi toetusel.

Alljärgnevalt ongi esitatud väljavõtteid dokumentidest, mis puudutavad C. R. Jakobsoni ajalehe asutamise katseid, ja püütud neid dokumente iseloomustada.

LOA TAOTLEMINE AJALEHE «VALGUS» VÄLJAANDMISEKS

Vastav toimik algab C. R. Jakobsoni palvekirjaga Trükiasjade Peavalitsusele [1], milles öeldakse:

[1] Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Leningradis (edaspidi RAKAL), fond 776 (Peterburi tsensuurikomitee), nimistu 4, säilitamisühik 153, leht 1—2.

«. . . . . .
. . . . . Soovides alates 1. jaanuarist 1869. a. hakata välja andma ja toimetama eesti ajalehte, mille nimi, tellimise hind ja ilmumise päevad on näidatud juurdelisatud programmis vene ja eesti keeles, on mul au alandlikult paluda Trükiasjade Peavalitsuselt luba selle väljaandmiseks.

Sellele lisan juurde mulle siinse keiserliku ülikooli poolt antud diplomi saksa keele ja kirjanduse ülemõpetaja õiguste kohta.

Carl Jakobson

Peterburis, novembrikuu 22. päeval 1868. a.

Ajalehe programm.

Minu poolt välja anda kavatsetav eestikeelne poliitiline, ühiskondlik ja kirjanduslik ajaleht kannab «Valguse» (свет) nime. Ta hakkas ilmuma eeltsensuuri all kaks korda nädalas, iga number keskmise ajalehe kausta ühe poogna suuruses. Kui osutub vajalikuks, pannakse talle vahetevahel juurde poole poogna suurune lisa.

Lehe väljaandmine toimub St. Peterburis, trükkimine Pratzi trükikojas, mis asub Ohvitseri tänavas № 26. Tellimise hind on 2 rubla 50 kop. aastas, postiga — 3 rubla.»

Ajalehe eestikeelne programm [2], mille toome Jakobsoni kirjaviisis, on järgmine:

«Aealehe «Walguse» programm.

Aealeht, keda ma 1sest januarist 1869 aastast peale wälja soowin anda, saab üks poliitika, seltsiuse (venekeelses tekstis: общественная — J. D.) ja kirjaduse zeitung eesti keeles olema, nimega Walgus.

Ta saab zensori lubaga nädalas kaks korda wälja tulema ja iga kord ühe keskmise zeitungi suuruse poogna tooma, ehk, kui mõnikord tarwis peaks olema, aeg aealt ühe lisalehe sinna juure, kes selle poognale lisanduseks on, aga millasgi suuruse poolest poolest poognast üle ei käi.

[2] RAKAL, f. 776, nim. 4, sü. 153, l. 3.

Välja saab ta tulema St. Peeterburgis; trükkimist toimetab Pratz, Offiziri uulitsas № 26.

Aasta hind saab 2 rubl. 50 kopp. olema, postirahaga ühes 3 rublat.

Sisu poolest toob ta:

a) Poliitika jaus: Poliitika sõnumeid.

b) Seltsiuse jaus: Eestirahwa seisuolemist oma kohustes kui riigialamad, inimesed ja kristlased; sõnumeid kooli- ja kohtuasjade edasi jõudmisest; kauplemise ja üleültsise asjandamiste kaswamisest (venekeelses tekstis: известия об успехах просвещения; известия, относящиеся до судопроизводства, торговли — J. D.); ökonoomia kirjasi; päävaliku sündmusi, n. n. e.

d) Kirjaduse jaus: Juttusi; elulugusi; laulusi; teaduste kirjasi, iseäranis Weneriigi histooria ja geograafia selgema tundmiseks; kohtumõistmisi (venekeelses tekstis: критика — J. D.) uuelt välja tulnud eesti raamatute üle; kooliasjadest n. n. e.

Need nimetatud asjad saavad sel wiisil käsile võetud: Aeg aealt, nagu tarwitus nõuab, tuleb üks juhikiri lehe ees otsas, kes kõige hädastlikumaid pääwaliku asju läbi räägib, iseäranis neid, mis b) al said nimetud. Siis tuleb üks üleüldine poliitika ringwaatamine.

Lõppeks tulewad mitmetsugu sõnumed üksiku maadest.

Kirjaduse jau tarwis on poogna alumine pool ära jautud. Wiimane poogna külg saab ka kuulutusi tooma.»

See programm on Jakobsoni enda käega kirjutatud. «Valguse» programmi kordas hiljem peaaegu sõnasõnalt «Sakala» programm. Nagu näeme, kujunes Jakobsonil juba sel ajal välja pärastiste eesti ajalehtede üldiselt tarvitatav väline vorm: juhtkiri, joonealune romaan, poliitiline ülevaade, kohalikud sõnumid.

Jakobsoni palvekirjale tegi Trükiasjade Peavalitsuse ülem märkuse: «Jakobsoni isiku üle teateid koguda. 22. XI.» [3]

Lõpliku otsuse andjaks poliitilise ustavuse küsimuses

[3] RAKAL, f. 776, nim. 4, sü. 153, l. 3.

tsaristlikule isevalitsusele oli sel ajal kurikuulus Tema Keiserliku Kõrguse Kantselei III osakond. Siia saadetigi 30. novembril 1868. aastal järelepärimine[4]:

«Konfidentsiaalne.

Ekstsellents Nikolai Vladimirovitš (Mesentsevile).

. . . . . Saksa keele õpetaja Carl Jakobson (elukoht Suur-Konjušennaja № 7) pöördus Trükiasjade Peavalitsuse poole palvega lubada tal välja anda oma toimetusel poliitilist, ühiskondlikku ja kirjanduslikku ajalehte eesti keeles «Valguse» (свет) nime all. Enne kui selles asjas mingeid samme teha, on mul au alandlikult paluda Teie Ekstsellentsi teatada, kas Tema Keiserliku Kõrguse Kantselei III Osakonna poolt on takistusi Jakobsoni palve rahuldamisele. . . . . .

M. Pohvisnev.»

III osakonnalt tuli 21. detsembril M. N. Pohvisnevile järgmine vastus[5]:

«Täiesti konfidentsiaalne.

. . . . . Teie ekstsellentsi kirja 30. novembrist Keisri kantselei III osakonna ülemale ette kandes arvas krahv Pjotr Andrejevitš (Šuvalov. — J. D.) heaks öelda, et Tema Hiilgus kuidagi ei suuda endale seletada St. Peterburis eestikeelse lehe väljaandmise eesmärki, kuna siin eesti lugejate arv on nii väike, et ükski eestikeelne leht ennast ära elatada ei suuda. Kui aga ajalehe väljaandmist kavatsetakse eesmärgil omada tellijaid peaasjalikult Eesti- ja Liivimaa kubermangust, arvab Tema Hiilgus heaks seda seletada võivat toimetuse püüdega ennast vabastada kohalikust eeltsensuurist. Kuna aga eesti talupoegade hulgas juba mõnda aega on märgata mitmet laadi rahulolematust ja käärimist, siis arvab Tema Hiilgus heaks säärase ajalehe asutamise vastu algavast 1869. aastast kindlalt oma arvamust avaldada. . . . . .

Nik. Mesentsev.»

Sellega lõpetati asja arutamine.

---

[4] RAKAL, f. 776, nim. 4, sü. 153, l. 4.
[5] Sealsamas, l. 5.

26. detsembril 1868. aastal tehti toimikusse märkus, milles öeldi, et siseminister nõustus sandarmide šefi (N. M. Mesentsevi) arvamusega ja käskis Jakobsoni palve tagasi lükata.[6] 4. jaanuaril 1869 teatatigi Jakobsonile, et tema palvet ajalehe väljaandmise suhtes ei rahuldata.[7]

Nagu näitavad järgnevad energilised sammud, ei lasknud Jakobson end sellest otsusest veel lõplikult heidutada. 26. märtsil 1869. aastal esitas ta järgmise palvekirja[8]:

«Trükiasjade Peavalitsusele.

. . . . . Minu poolt Peavalitsusele 22. novembril 1868. a. esitatud palves eestikeelse ajalehe «Valgus» väljaandmise loa asjus ma võib-olla ei selgitanud küllaldaselt põhjusi, mis äratasid minus selle taotluse. Sellepärast loen tarvilikuks Peavalitsusele järgmisi asjaolusid ette kanda:

Minu Tartus viibimise ajal läinud suvel põõrdusid korduvalt minu poole mitmete Tartu- ja Viljandimaa maakondade vallavanemad, avaldustega eestikeelse ajalehe loomise vajadusest, mis ammutaks oma teated mitte ainult saksa ajalehtedest, vaid eeskätt pealinna vene ajalehtedest. Nad põhjendasid oma soovi järgmistė tõsiasjadega.

Kuna nad praegusel ajal ilmuvas kahes eestikeelses ajalehes[9] ei leia küllalt teateid Venemaa sündmustest ja tõlkide puudusel ei saa kasutada vene ajalehti, siis olevat nad tellinud kogukonna kulul Riia saksa ajalehe, mida vallakirjutajad olevat neile eesti keelde tõlkinud. Kuid leides ka selles Baltimaade keskses lehes vähe teateid Venemaalt, ja seejuures ühekülgseid seisukohti paljudes siseelu küsimustes, olevat nad jõudnud veendumusele, et õige, kohalikest seisuslikest huvidest sõltumatu arusaamise levitamiseks eestlaste keskel Venemaa riikliku ja ühiskondliku elu kohta oleks soovitav rajada eesti ajaleht, mis ammutaks kõik tarvilikud teated otseselt vene allikatest. Oma veendumuste kinnitu-

[6] RAKAL, f. 776, nim. 4, sü. 153, l. 7.
[7] Sealsamas, l. 6.
[8] Sealsamas, l. 7—8.
[9] *Eesti Postimees* Tartus ja *Perno Postimees* Pärnus.

seks tegid nad ettepaneku omalt poolt maksta nii palju, kui on tarvis ajalehe väljaandmise kulude katteks esimesel aastal, kui lugejate arv esimesel aastal ei peaks olema küllaldane.

Olles kindlalt veendunud, et valitsus niisugusele üldkasulikule ettevõttele takistust ei tee, kogusid tähendatud isikud minu palve tagajärge ära ootamata, kavatsetavale lehele suure hulga tellijaid, ja nüüd, saanud minult teada järgnenud keeldumisest, paluvad nad sellest Trükiasjade Peavalitsusele teatada ja selgitada äärmist vajadust eestikeelse ajalehe järele, mis ei oleks kohalike, vaid maa ja Riigi üldiste huvide teenistuses ning uuesti esitada palve niisuguse ajalehe väljaandmise loa saamiseks minu poolt esitatud programmi alusel.

Sellele on mul au juurde lisada juhuks, kui raskust peaks tegema eestikeelsele ajalehele tsensori leidmine, et tõeline riiginõunik Dr. Schultz[10] andis nõusoleku tsensori kohused tasuta enda peale võtta. . . . . .

Carl Jakobson.»

Nähtavasti tegi Jakobson enne selle kirja ärasaatmist põhjalikku eeltööd siseministeeriumis, sest muidu on raske seletada seda vastutulelikku suhtumist siseminister Timaševi[11] poolt, mis ilmneb tema järgnevas kirjas[12] krahv Šuvalovile[13] 10. juunist 1869.

«Konfidentsiaalne.

. . . . . Läinud 1868. aastal teatati Tema Keiserliku Kõrguse Kantselei III Osakonnale saksa keele ja kirjanduse ülemõpetaja Carl Jakobsoni palvest loa saamiseks eestikeelse ajalehe «Valgus» väljaandmiseks tema toimetusel St. Peterburis. III osakonna kirjas selle küsimuse kohta . . . seletatakse, et Teie Hiilgus oli kindlalt 1869. aasta kestel Peterburis eestikeelse lehe asutamise vastu. . . . . .

Selle tagajärjel anti Jakobsoni palvele eitav vastus.

---

[10] G. J. Schultz-Bertram (1808—1875), balti-saksa literaat, sel ajal väliskirjanduse tsensor Peterburis.

[11] A. N. Timašev (1818—1893), 1868—1877 siseminister.

[12] RAKAL, f. 776, nim. 4, sü. 153, l. 9—11.

[13] P. A. Šuvalov (1827—1889), 1864—1866 Baltimaade kindralkuberner, 1866—1874 III osakonna ülem.

Jakobson, kes loa andmata jätmist seletab sellega, et ta küllaldaselt ei selgitanud neid põhjusi, mis teda mõjutasid ajalehe väljaandmise luba paluma, pöördus Trükiasjade Peavalitsuse poole selles küsimuses uue palvega, milles ta selgitab, et ta tahab Peterburis eestikeelset ajalehte välja anda tuttavate eestlaste soovil, kes tunnistavad hädavajalikuks ajalehe loomise, mille eesmärgiks oleks levitada eestlastest elanike keskel tõepäraseid teateid valitsuse korraldustest ja Venemaa ühiskondlikust elust, mida ei paku oma lugejatele ei kaks eestikeelset ajalehte, ega ka kohalikud saksakeelsed ajalehed, ja mida oleks täiesti võimalik anda Peterburis ilmuval väljaandel.

Pidades seda seletust põhjendatuks mina omalt poolt loeksin mitte ainult võimalikuks, vaid ka täiesti otstarbekohaseks hr. Jakobsoni nimetatud palvet rahuldada, silmas pidades valitsuse taotlust selle maa [14] ja riigi peaterritooriumi ühiskondikke sidemeid arendada ja süvendada. Kohalik ajakirjandus, mitte ainult saksa, vaid ka läti ja eesti oma, mis on peaaegu täielikult ühekülgsete vaadetega inimeste kätes, kes vähe vastavad neile valitsuse taotlustele, hoidub lugejate tutvustamisest Venemaaga ja tema asutustega. See viib äärmiselt soovimata tagajärgedeni: tundmata Venemaa olusid ja valitsuse korraldusi, võivad kohalikud elanikud valelike ja moonutatud teadete ja kuulujuttude mõju alla sattuda, millega tõenäoliselt võibki teataval määral seletada viimasel ajal lätlaste ja eestlaste keskel ilmnenud liikumisi. Niisugustel kaalutlustel võiksid läti- ja eestikeelsed ajalehed Peterburis osutuda valitsuse seisukohast väga kasulikkudeks, ilmudes tsensuuri range valve all, mis loomulikult ei lubaks neis väljaannetes mingit ühekülgset propagandat vaenu õhutamiseks seisuste vahel. Tuleb oletada, et eemal erinevate huvide vahetute kokkupõrgete tegevusväljast ja kõrgema tsensuurivalitsuse lähima valve all ei satu need ajalehed nii kergesti niisugusesse kirglikkusesse ja äärmustesse nagu tihti maa kohalikud lehed, millega on raske võidelda kohapealsel tsensuuril, mis tahtma-

[14] s. t. Baltimaade.

tult alistub enam või vähem ühekülgsetele mõjudele, mis valitsevad ka trükisõnas. Kui ka Jakobsonil eestikeelse ajalehe väljaandmise kavatsusega Peterburis peaks tõepoolest olema mõttes, nagu Teie Hiilgus heaks arvab oletada, vabanemine kohapealsest tsensuurist, ei vääri see soov minu arvamuse järgi tõsist tähelepanu. Rääkimata sellest, et ajalehe väljaandmine St. Peterburis, kaubanduslike ja tööstuslike ettevõtete, ühiskondlike ja riiklike sidemete keskuses annab palju eeliseid majanduslikust küljest ja toimetamise seisukohalt, milledele provintsis mõeldagi ei ole, teiselt poolt ei või ajalehe väljaandmine siin, nii-öelda Trükiasjade Peavalitsuse silma all tsenseerimise seisukohalt kartust äratada vastupidi, siinne tsensuur on, nagu eespool mainitud, palju usaldatavam kui kohalik tsensuur. Kavatsetava lehe tsenseerimine antaks riiginõunik Schultzi kätte, kes on välismaa kirjanduse tsensuuri Peterburi komitees tsensoriks. See ametnik, päritolu poolest sakslane, on siin juba nii mõnigi kord eestikeelseid teoseid tsenseerinud ja tema tsenseerimise praktika järgi võib julgesti kinnitada, et ta midagi trükki ei laseks, mis ajalehe lugejate meeli võiks erutada ja kirgi õhutada. Nii võib arvestada, et kõrgemate tsensuurivalitsuse ülemuste valve all... toimub ajalehe väljaandmine Valitsusele soovitavates piirides.

Pidades eeltoodud põhjustel omaltpoolt võimalikuks hr. Jakobsonile luba anda eestikeelse ajalehe väljaandmiseks St. Peterburis eeltsensuuri all, sel juhul, kui paluja oma isiklikes omadustes on usaldusväärne, on mul au kõige alandlikumalt paluda Teie Hiilgust mind austada mulle oma arvamuse teatamisega selles küsimuses. . . . . .

A. Timašev.»

Seitse kuud ootas Jakobson vastust. 10. novembril pöördus ta Trükiasjade Peavalitsuse poole järgmise kirjaga [15]:

. . . . 26. märtsil oli mul au Trükiasjade Peavalitsuselt luba paluda eestikeelse ajalehe «Valgus» välja-

[15] RAKAL, f. 776, nim. 4, sü. 153, l. 12.

andmiseks Peterburis eeltsensuuri all minu poolt juba läinud aasta novembris Peavalitsusele esitatud programmi järgi. Kuna ma kaheksa kuu kestel mingit vastust ei ole saanud, julgen uuesti pöörduda Teie Kõrgeaususe poole kõige tungivama palvega minu rasket seisukorda arvesse võtta ja üldiseks hüvanguks Riigile ja eesti rahvale, kes minu ajalehe kaudu saaks veidigi tundma õppida oma isamaad ja vene rahvast, — lubada mulle eestikeelse ajalehe väljaandmist, kui võimalik — lähemas tulevikus, et ma saaksin asuda tulevas detsembris vajalike korralduste tegemisele, nimelt lasta välja esialgu ühe proovinumbri ja alustada ajalehe enda väljaandmist 1. jaanuarist 1870. a.

10. novembril 1869. a.

Gümnaasiumi õpetaja
Carl Jakobson

. . . . . .»

15. novembril palus Trükiasjade Peavalitsus kindral Mesentsevi teatada, missugused tagajärjed olid siseministri kirjal krahv Šuvalovile.[16]

Veel terve aasta ootas Jakobson vastust.

Pidades nähtavasti oma katset lootusetuks, esitas Jakobson 24. novembril 1870. aastal Trükiasjade Peavalitsusele uue palve [17]:

. . . . . 26. märtsil 1869. a. oli mul au pöörduda Trükiasjade Peavalitsuse poole kõige alandlikuma palvega kinnitada minu poolt esitatud eestikeelse ajalehe programm, mida ma kavatsesin välja anda Peterburis.

Et ma seni selle palve peale vastust ei ole saanud, julgen Peavalitsuselt uuesti tungivalt paluda luba «Eesti rahva Nädala Lehe» [18] väljaandmiseks siin, varem kavatsetud lehe «Valgus» [19] asemel, tellimise hinnaga 1 rubla 50 kop. aastas.

Ühtlasi loen oma kohuseks teatada, et kui siin eesti-

---

[16] RAKAL, f. 776, nim. 4, sü. 153, l. 13.
[17] Sealsamas, l. 14.
[18] Vene keeles *Эстонский Недельный Листок.*
[19] Vene keeles *Рассвет.*

keelt mõistva tsensori leidmine raskusi teeb, siis palun ma luba ajalehte tsenseerimiseks Riiga saata.

Karl Robert Jakobson

24. novembril 1870. a.

. . . . . .»

Trükiasjade Peavalitsuse uus juhataja M. R. Šidlovski pöördus 26. novembril 1870. aastal uuesti kindral Mesentsevi poole palvega anda vastus Jakobsoni palve ja samuti ka siseminister Timaševi ettekande suhtes krahv Šuvalovile.[20] Oodatav vastus[21] tuli 5. detsembril 1870. aastal.

«. . . . Tema Hiilgus[22] arvas heaks öelda, et põhjused, miks tema 1869. aastal oli üldse uute eesti- ja lätikeelsete ajalehtede asutamise vastu, sellest ajast saadik kõrvaldatud ei ole, vaid nüüdki veel edasi kestavad. Nimelt on tähendatud ajalehtede tellijate arv seotud ajalehe populaarsusega talurahva hulgas. Seda populaarsust saavutatakse enamikul juhtudel kirjutustega, mis vastamisi lähevad Läänemere maadel kehtivate talurahvaseadustega. Sellepärast ei saa jätta tegemata järeldust, et need ajalehed uuesti hakkavad elustama talurahva hulgas seda agitatsiooni, mis viimasel ajal oli juba vaibumas. Eeltsensuur ei suuda nende ajalehtede suunda muuta. Läti ja eesti tsensorid lasevad praegustes ajalehtedes ilmuda artikleid, neid lastakse läbi riigitruuduse sildi all, kuna nad sisaldavad mõningaid fraase sõbralikkusest vene elemendi vastu, mille eesmärgiks on talurahva üleskihutamine.

N. Mesentsev.»

Kirjal on M. R. Šidlovski märkus: «Teha ettekanne ministrile palve täitmata jätmise kohta.»

Šidlovski 10. detsembril 1870. aastal koostatud ettekandesse siseministrile olid põimitud kõik krahv Šuvalovi seisukohad. Šidlovski tegi ettepaneku vastata Jakobsoni taotlusele eitavalt. 11. detsembril kirjutaski minister Šidlovski ettekandele resolutsiooni: «Täita».[24]

---

[20] RAKAL, f. 776, nim. 4, sü. 153, l. 15.
[21] Sealsamas, l. 16—17.
[22] Mõeldud on krahv P. A. Šuvalovit.
[23] RAKAL, f. 776, nim. 4, sü. 153, l. 18.
[24] Sealsamas.

14. detsembril 1870. aastal teatati Jakobsonile mõne reaga, et siseminister ei andnud oma nõusolekut ajalehe väljaandmiseks.[25]

Niisugune lõpptulemus oli siis Jakobsoni kaks aastat kestnud pingutustel anda Peterburis välja eestikeelset ajalehte.

Toodud dokumendid iseloomustavad esimest etappi Jakobsoni võitluses demokraatliku eesti ajalehe eest. Nagu nägime, põrkasid ta taotlused tsaarivõimude kindlale vastupanule, milles oli muidugi oluline osa baltisaksa mõisnikel. Oli ju Šuvalov, sellal III osakonna ülem, tuntud oma eriti soosiva suhtumise poolest baltisaksa aadlisse, kes kõigisse 1860-ndate aastate reformidesse suhtus halvustavalt, olles igasuguste järeleandmiste vastu. Siseminister Timašev kuulus teise poliitilise suuna hulka — ta oli ilmselt Balti provintside Venemaaga tihedama liitmise pooldajaid. Selle suuna olemasolu valitsusringkondades, mille lõppeesmärgiks oli Baltimaade venestamine, andis hiljem siiski eesti ja läti ajakirjandusele teatud tegevusvõimaluse mõisnike privileegide kritiseerimisel. Esitatud materjal iseloomustab aga hästi tsarismi ja balti-saksa mõisnike põhilist klassiliitu — Timašev lasi end otsekohe veenda Šuvalovi argumendist, et niisugune ajaleht igal juhul hakkab õhutama rahvast kehtiva korra vastu. Kartus rahvahulkade liikumise ja teadlikkuse tõusu ees ühendas kõiki valitsevate klasside esindajaid.

KATSED AJALEHE «EDASI» VÄLJAANDMISEKS

Esialgsete kavatsuste nurjumine ei võtnud Jakobsonilt siiski veel võitlustahet. 3. mail 1871. aastal esitas ta uue palvekirja siseminister A. J. Timaševile ajalehe väljaandmise kohta, seekord Tallinnas.[26] Selle avalduse tekst on järgmine:

«. . . . . Soovides Tallinnas välja andma hakata eestikeelset ajalehte, mis oleks eestlastele minu võimete

[25] RAKAL, f. 776, nim. 4, sü. 153, l. 20.
[26] Seal samas, l. 1—5.

piirides kasulik, tutvustades neid vene rahvaga ja andes lugejatele teadmisi kaubitsemise ja käsitöö alal, missugused teadmised nüüd, peale Balti raudtee ehitamist omandavad erilise tähtsuse, sest et kaubanduslik läbikäimine sisekubermangudega elavamaks muutuma peab, — julgen Teie Ekstsellentsi poole pöörduda alandliku palvega, lubada mul eestikeelse ajalehe väljaandmist esitatud programmi järgi. Kuna minu püüdeks on rahva hoiatamine oma lehe kaudu mitmesuguste ekslikkude äärmuste eest, siis loodan, et Teie Ekstsellents ei keela üldise kasu nimel mulle heatahtlikku tähelepanu. . . . . .

Carl Robert Jakobson

Ajalehe programm.

Minu poolt kavatsetav poliitiline, ühiskondlik ja kirjanduslik eestikeelne ajaleht kannaks «Edasi» nime.[27] Ta ilmuks eestsensuuri all kord nädalas keskmise ajalehe kausta ühe poogna suuruses. Tarbekorral toob leht vahetevahel poole poogna suuruse lisalehe.

Tellimise hind oleks 1 rubla 50 kop. aastas, posti kaudu — 2 rubla.

Ajaleht sisaldaks järgmised osad:

a) P o l i i t i l i n e o s a. Poliitilised sõnumid.

b) Ü h i s k o n d l i k o s a. Eesti rahva kohustused kodanikena, inimestena ja kristlastena; teated kaubandusest ja põllumajandusest; päevauudised jne.

d) K i r j a n d u s l i k o s a. Jutustused, elulood, salmikud; lühikesed rahvalikud, teaduslikud, eriti Venemaa ajalugu ja geograafiat käsitlevad kirjutused; uute raamatute arvustused; rahvakoolide õppeviisid ja muud. . . . . .

Viimasele leheküljele paigutatakse kuulutused.

Carl Robert Jakobson.»

2. mail 1871. aastal pöördus Trükiasjade Peavalitsuse juhataja Šidlovski järgmise konfidentsiaalse kirjaga kindral Mesentsevi poole[28]:

---

[27] Vene keeles *Устех*.

[28] RAKAL, f. 776, nim. 4, 1871, sü. 65-b, l. 4.

«. . . . . 1869. aasta märtsis palus koduõpetaja Carl Jakobson siseministrilt luba eestikeelse ajalehe «Valgus» väljaandmiseks Peterburis. See palve saadeti sandarmite šefile seisukoha võtmiseks ja läinud aasta detsembris oli mul au saada Teie Kõrgeaususelt teade, et krahv Šuvalov tol korral uute eesti- ja lätikeelsete ajalehtede asutamist lubatavaks ei pidanud.

Nüüd pöördus sama Carl Jakobson siseministri poole palvega loa saamiseks poliitilise ja kirjandusliku eestikeelse nädalalehe «Edasi» väljaandmiseks Tallinnas tema toimetusel juurdelisatud programmi järgi.

Enne mingite sammude astumist selles asjas on mul au Teie Ekstsellentsi alandlikult paluda avaldada oma arvamust Jakobsoni uue palve puhul. . . . . .

M. Šidlovski.»

4. mail pöördus sama Šidlovski järelepärimisega ka Baltimaade kindralkuberneri vürst P. R. Bagrationi poole.[29] Kindralkuberner vürst Bagration saatis 5. augustil 1871 Trükiasjade Peavalitsusele Eestimaa kuberneri vürst Šahhovskoi-Strešnevi[30] arvamuse, kes oli seisukohal, et polevat põhjust Jakobsoni palvet täitmata jätta, kui ta vaid isiklike omaduste poolest on usaldusväärne. Saanud selle järele Peterburi politseiülemalt seletuse, et Jakobson polevat pealinnas elades ei kõlbeliselt ega poliitiliselt mingit kahtlust äratanud, teatas vürst Bagration, et temal ei ole midagi Jakobsoni palve täitmise vastu.[31]

Eestimaa kuberner vürst Šahhovskoi-Strešnev teatas oma nimetatud kirjas kindralkubernerile veel järgmist:

«. . . . . Loen oma kohuseks sellele juurde lisada, et kaks eestikeelset ajalehte Pärnus ja Tartus, mis praegu ilmuvad, asuvad valveorganitest eemal, mispärast samasuguse ajalehe väljaandmine Tallinnas kergendaks kubermanguvalitsusel eestikeelse ajakirjanduse tegevuse lähemat jälgimist. Põhimõtteliselt tuleb kavatsuse elluviimist toetada . . . . . .»

[29] RAKAL, f. 776, nim. 4, 1871, sü. 65-b, l. 5.
[30] Sealsamas, l. 7—8.
[31] Sealsamas, l. 10.

Peale selle pöördus Eestimaa kuberner 12. aprillil 1872. aastal veel omalt poolt Trükiasjade Peavalitsuse poole palvega lubada Jakobsoni poolt kavatsetava ajalehe väljaandmist, sest tema, kuberneri arvamuse järgi võivat see tõsiselt kasu tuua.[32]

Jakobsonile oli teada kuberneri heatahtlik suhtumine tema kavatsusse, millele ta toetuski oma palvekirjas Vändrast 24. augustil 1873, milles ta palus Trükiasjade Peavalitsust tema lõputa ootamisele lõppu teha ja teda piinlikust seisukorrast päästa.[33] Ühtlasi avaldas ta valmisolekut rahalise tagatise maksmiseks, kui talle ajalehe väljaandmise luba antakse.

Kuid see kõik ei kiirendanud asja käiku. Sellest kõneleb Jakobsoni palvekiri Trükiasjade Peavalitsusele Uue-Vändrast 2. veebruaril 1876. aastal.[34]

«. . . . . Juba maikuus 1871 esitasin ma palve eestikeelse ajalehe «Edasi» väljaandmise asjus Tallinnas. Et sellele palvele tänini vastust ei ole tulnud ja et vahepeal on pastor Haller saanud eestikeelse ajalehe väljaandmise loa Tallinnas, kus kaks ajalehte vaevalt küll elutseda võivad, sellepärast palun mulle luba anda ajalehe «Edasi» väljaandmiseks esitatud programmi järgi Liivimaal, Viljandi linnas, mille läheduses ma olen omandanud kinnisvara ja sinna põllumehena elama asunud. Viljandi linn asub Liivimaa kubermangus ja meie põllumajandusliku tegevuse keskuses. Seni ei ole Viljandis ei eesti- ega ka saksakeelset ajalehte, kuigi ärimeestel linnas ja tema ümbruses tarvidus lehe järgi tundub olevat. Minu järelpärimiste peale on Viljandis elav Liivimaa õuekohtu advokaat Hermann Jürgenson teatanud, et ta on nõus ajalehe tsenseerimist tasuta enda peale võtma. . . . . .

Carl Robert Jakobson,
põllumees Uue-Vändras, Pärnu maakonnas.»

---

[32] RAKAL, f. 776, nim. 4, 1871, sü. 65-b, l. 9.
[33] Sealsamas, l. 12.
[34] Sealsamas, l. 13.

Palvekirjal on Trükiasjade Peavalitsuse uue ülema V. Grigorjevi märkus: «Juba mitmete isikute samasugustele palvekirjadele on Tartu läheduse pärast eitavalt vastatud. Käesoleva palve asjus tuleb ministrile ettepanek teha samas vaimus.»[35]

Vastavast ettepanekust[36] ministrile loeme:

«. . . . . Pärnu maakonnas Liivimaa kubermangus elav Karl Robert Jakobson pöördus Trükiasjade Peavalitsuse poole palvega anda talle luba eestikeelse poliitilise ja kirjandusliku ajalehe «Edasi» väljaandmiseks Viljandi linnas.

Paluja oli juba 1871. aastal säärase palvega esinenud, kuid sel ajal pidas Tema Keiserliku Kõrguse Kantselei III Osakonna juhatus tarvilikuks ajutiselt mitte mingisuguste uute eesti- ja lätikeelsete ajalehtede asutamist lubada.

1874. aastal lõpetati see keeld ja 1874. ja 1875. aastal anti luba kolme läti- ja ühe eestikeelse ajalehe asutamiseks.[37]

Et Viljandis ei ole erilist eesti tsensorit, ja et linn asub Tartu läheduses, kus juba kolm eestikeelset ajalehte ilmuvad[38], peaksin tarvilikuks palve täitmata jätta, millise ettepaneku esitan Teie Ekstsellentsile seisukoha võtmiseks. . . . . .

V. Grigorjev.»

3. märtsil 1876. aastal otsustas minister jätta Jakobsoni palve täitmata.[39] 9. märtsil teatati sellest Jakobsonile.[40]

Seega ei saanud Jakobson ka Tallinna ajalehe asutamise luba ja esialgu ebaõnnestus tal see katse samuti Viljandi suhtes. Valitsusvõimude poolt kasutati igasuguseid ettekäändeid ja lihtsalt viivitamist ürituse takista-

---

[35] RAKAL, f. 776, nim. 4, 1871, sü. 65-b, l. 13.
[36] RAKAL, f. 776, nim. 4, sü. 65-b, l. 14.
[37] See oli *Ristirahva pühapäeva leht* Tallinnas.
[38] Siin on tegemist ilmse eksitusega. Üldse ilmus sel ajal kolm eestikeelset ajalehte.
[39] RAKAL, f. 776, nim. 4, 1871, sü. 65-b, l. 14.
[40] Sealsamas, l. 16.

miseks, kuigi vahepeal — ilmselt eesti ja läti talurahva klassivõitluse ajutise vaibumise tõttu — oli kaotatud keeld eesti- ja lätikeelsete ajalehtede loomise kohta.

Jakobson ei heitnud ka seekord meelt ja nagu teame, õnnestus tal tänu edasistele pingutustele lõpuks 1877. aastal saada nüüd juba «Sakalaks» nimetatud ajalehe ilmumise luba.

Seoses dokumentidega Jakobsoni ajalehe asutamise taotluste kohta oleks huvitav tuua ka mõningaid uusi materjale tema teoste kirjastamise kohta.

C. R. JAKOBSONI TEGEVUSEST KIRJANIKU JA KIRJASTAJANA PETERBURIS

1. mail 1869. aastal pöördus Peterburi tsensuurikomitee esimees väliskirjanduse tsensori G. Schultz-Bertrami poole palvega [41], läbi vaadata koos kirjaga saadetud käsikiri «Teadus ja seadus põllul» ja teatada komiteele, kas selle käsikirja trükkimist võib lubada. Komitee esimees põhjendas oma ettepanekut sellega, et komitees ei olevat isikut, kes oleks tuttav keelega, milles käsikiri on kirjutatud. Nimelt olid Peterburi tsensuurikomitee ja väliskirjanduse tsensuur kumbki teineteisest sõltumatud ametiasutused, nii et eestikeelsete käsikirjade tsenseerimine ei kuulunud väliskirjanduse tsensori ametikohuste hulka.

2. mail teatas Schultz-Bertram, et Jakobsoni käsikirja «Teadus ja seadus põllul» trükkimist võib lubada, kustutades temas kolm ülearust lauset, mis tema poolt on ära märgitud 3. ja 4. leheküljel.[42] Kuna toimikus käsikirja ei ole, siis on kahjuks võimatu kindlaks teha, missugused laused keelati.

23. septembril 1869. aastal saadeti tsensuurikomitee poolt väliskirjanduse tsensorile raamat «Teadus ja seadus põllul» trükituna, paludes järele vaadata, kas trükitud raamat vastab tsenseeritud käsikirjale. [43] 25. septembril teatas Schultz, et trükitud raamat on käsikirjaga täiesti

---

[41] RAKAL, f. 776, nim. 2, 1869, sü. 12, l. 6.
[42] Sealsamas, l. 7.
[43] Sealsamas, l. 23.

identne.[44] 27. septembril anti tsensuuri luba raamatu müügile laskmiseks.[45]

Nii õnnestus see Jakobsoni kirjanduslik katse Peterburis suuremate raskusteta. Seda ei saa aga öelda teise katse kohta, mis toimus samal aastal paralleelselt esimesega.

20. mail 1869. aastal saadeti nimelt väliskirjanduse tsensori Schultz-Bertrami kätte tsenseerimiseks C. R. Jakobsoni käsikiri «Vanemuine Kandle Healed» [46]. 22. mail tuli tsensorilt järgmine seletus (prantsuse keeles) [47]:

«. . . . . Peterburi tsensuurikomitee esimehelt mulle saadetud järelpärimise peale 20. maist on mul au Tema Ekstsellentsile teatada, et juurdelisatud nootidekogu laulud on juba varem trükis ilmunud peale viienda «Veel pole kadunud kõik».

Selle viimase sõnasõnaline tõlge on järgmine.

Kui ma veel laps olin, jutustas mu isa mulle korduvalt öövaikuses, kuidas eestlaste vaim ihaldas vabadust, kuidas n e m a d eestlaste võimsa vaimu mudasse (boue) sõtkusid ja kuidas nad rahva kaela viletsuse oheliku heitsid. Kurvastusega hinges hüüdsin ma pisarsilmil: Tõuske, Taara tormid, tõuske! Nüüd on minu isa juba mullas ja mina olen meheks sirgunud. Ma ei taha enam kaevates laulda, sest Taara tammikust kuulen ma hüüdvat kanget häält: «kõik endiste aegade tormid ei ole seal veel vaikinud.»

Arusaadav on, et asesõna n e m a d all mõistetakse sakslasi. Taara oli vanade eestlaste peajumal.

Ma esitan Teie Ekstsellentsile küsimuse, kas säärane laul on ajakohane praegusel momendil, kui Baltimaa kindralkuberner nõuab kõige selle eest hoidmist, mis võiks kahjustada praegust head vahekorda maaomanikkude ja talurahva vahel? Isegi kui oletada, nagu Moskva ajalehed, et kogu võim on mõisnike käes, ei peaks valitsus ometi lubama rahutustele ässitamist. Selle eesmärgiga hakatakse neid laule laulma igas koo-

[44] RAKAL, f. 776, nim. 2, 1869, sü. 12, l. 24.
[45] Sealsamas.
[46] C. R. J a k o b s o n, Vanemuine Kandle Healed I, Tartu 1869. Sisaldas eesti heliloojate laule, samuti eesti ja soome rahvaviise.
[47] RAKAL, f. 776, nim. 2, 1869, sü. 12, l. 8—9.

lis ja see annaks põhjust oletada, et Peterburis suhtutakse heatahtlikult vihavaenu äratavatesse kirjutustesse. Mina oleksin arvamusel, et laulik peaks muutma ütlusi «mudasse sõtkuma», «ohelikku kaela panema» ja hoiduma lähenevate tormidega ähvardamisest.

Mis puutub tiitlisse ja eessõnasse, siis on need naeruväärsed, kuid ei ole tsensuurikomitee ülesanne autoreid selle eest kaitsta. Muusika on kiiduväärselt hea ja äratab tähelepanu. Viiside looja on vaene koolmeister Valgast, Liivimaal, sünni poolest eestlane.

Schultz.»

22. mail 1869.»

Sellel ettekandel on tsensuurikomitee ülema resolutsioon: «Olen täiesti nõus härra Schultzi arvamusega. Esimest ne'ja laulu tuleb lubada, viies aga (Veel pole kadunud kõik) ära keelata vaenu õhutamise tõttu Eestimaa maaomanikkude vastu väga teravate väljendustega. Autorile jäetakse võimalus, kui ta seda peaks tahtma, esitada laul muudetud kujul tsenseerimiseks.» [48]

Siinjuures võiks lugejale meenutada käsitletud laulu täpset teksti [49], mille võitlev sisu on täiesti selge.

Veel pole kadund kõik.

Mull' isa lapses rääkis,
Kül mitmel vaiksel ööl,
Kuis Eesti priius-põlve
On ihkand nende meel.
Kuis Eesti vahva vaimu
Naad muljund mudasse,
Ja rahva orja-kütkel
Siis heitnud hädasse.
Seal läks mo meel nii härdaks,
Et nuttes hüüdis heal:
Te' Taara muistsed tuuled,
Oh tõuske jälle teal! —

[48] RAKAL, f. 776, nim. 2, 1869, sü. 12, l. 9.

[49] Lauliku C. R. Linnutaja Laulud. Esimene krantsikene, Tartu 1870, lk. 11.

Nüüd magab isa mullas,
Ja meheks tõusnud ma,
Ei enam kurbdus' keelil
Nüüd taha kaebada.
Sest Taara tammikutes
Veel kuulen kanget healt:
Kõik ennemuistsed tuuled
Ei ole kadund sealt!

C. R. Jakobsonil oli suuri raskusi kõigi väljaannetega, milles mõnelgi määral oli riivatud sotsiaalseid küsimusi. Toodud materjalid õpetavad meid paremini mõistma ja hindama seda ulatuslikku tegevust, mida Jakobson arendas Eesti rahva teadlikkuse tõstmisel, rahvusliku teadvuse äratamisel ja rahva aktiviseerimisel võitluses oma õiguste eest. Kõike seda sai ta teostada vaid raske ja tülika manööverdamise teel tsaristlike võimumeeste ja valvsa silmaga balti-saksa mõisnike poolt ülesseatud tõkete vahel.

JÄRELMÄRKUS

Käesolev kogumik ei ammenda C. R. Jakobsoni tegevuse kõiki külgi. Artiklid käsitlevad üksikuid probleeme seoses Jakobsoni ja tema ajastuga, peegeldades üksikute uurijate töö tulemusi praegusel uurimisetapil. Tuleb arvestada seda, et alles hiljuti sai uurijatele teatavaks see Jakobsoni käsikirjalise pärandi osa, mis seni oli tema pärijate valduses talu-muuseumis Kurgjal. Alles käesoleva kogumiku valmimise ajal hakati Kurgja materjale üle viima ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelisse Kirjandusmuuseumi Tartus. Sellepärast on autorid neid materjale kasutanud ainult osaliselt. Kurgja pärandi põhjalik läbitöötamine võimaldab edaspidi kindlasti anda sügavama pildi C. R. Jakobsoni elust, maailmavaatest ja tegevusest.

Koostaja.

SISUKORD

E. Jansen — Väljarändamisliikumisest 1860-ndate aastate lõpul ja selle peegeldumisest erinevate ideoloogiliste suundade võitluses Eestis 3

E. Jansen — Erinevate suundade küsimusest Eesti rahvuslikus liikumises 1860—1880-ndatel aastatel 34

L. Loone — Jooni C. R. Jakobsoni poliitilise võitluse taktikast 73

A. Elango — C. R. Jakobson õpikute koostajana 105

A. Kask — C. R. Jakobson ja keeleküsimused 128

Ü. Fedre — C. R. Jakobson ja rahvaluule 144

I. Depman — Materjale C. R. Jakobsoni ajalehe asutamise katsete ja kirjastamistegevuse kohta aastatel 1868—1876 183

Järelmärkus 203

К. Р. ЯКОБСОН И ЕГО ВРЕМЯ.
Сборник статей.
На эстонском языке.
Оформление А. Коэметса.
Эстонское Государственное Издательство.
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja H. Kukk. Kunstiline toimetaja A. Koemets.
Tehniline toimetaja H. Veber. Korrektorid M. Pedajas ja V. Pillau.

Ladumisele antud 26. II 1957. Trükkimisele antud 13. III 1957. Paber 54:84, 1/16. Trükipoognaid 12,75 + 1 lisa. Formaadile 60:92 kohaldatud trükipoognaid 10,51. Arvutuspoognaid 10,62. Trükiarv 4000. MB-01696. Tellimise nr. 736.

Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tänav 40/42.

Hind rbl. 4.80

1—9

A +
21459
7001920

